

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, все-світньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21.06.12 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Булдакова О. Держава, влада та право в політичних концепціях Августина Блаженного та Фоми Аквінського: еволюція ідей	4
Гончар Б., Гончар Ю. Миротворча діяльність США в Європі напередодні Першої світової війни	7
Городня Н. Економічна інтеграція в АТР в кінці 1980-х – 1990-ті рр. і регіональна політика США	10
Діхтяренко А. Популяризація природоохоронних знань в УРСР (друга половина 1940-х – початок 1970-х рр.)	13
Казьмирчук М. Використання праці неповнолітніх на промислових підприємствах Київської губернії (1861 – 1917 рр.)	16
Конта Р. Етнологічна наукова спадщина Зенона Кузелі: сучасна вітчизняна історіографія XXI століття	19
Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський в "Історії царської тюрми" М.М. Гернета	22
Кравченко І. Степан Сольський: біографічний нарис	25
Луняк Є. Екскурси до історії козацької України в наукових і публіцистичних працях Жуля Мішле	28
Мінгазудінов А. Формування образу ворога в свідомості радянських воїнів під час визволення України (1943-44 рр.)	30
Набока С. Суспільно-політичний розвиток України в 1964–1984 рр.	34
Ніколаєва Н. Міжнародна політика Великого князівства Литовського в роки правління Вітовта	37
Павленко В., Крутько С. Британська історіографія політики умиротворення: головні підходи та напрямки	40
Парахіна М. "Революційні" 1989-1991 роки в контексті українсько-російських політичних взаємовідносин	43
Сухобокова О. Консолідація української діаспори США та її інтеграція у політичне життя держави (початок XX ст. – 1980-ті рр.)	47
Шегда О. Ключові напрями співробітництва Швеції з Європейським Союзом в 1995 – 2011 роках	50
Шидловський П. Дослідження крем'яного інвентарю Кирилівської стоянки	53
Ширай В. Формування політико-правових засад репатріації та соціальної адаптації кримських татар наприкінці XX-початку XXI ст.	59

CONTENTS

Buldakova O. State power and the right to political conceptions of St. Augustine and St. Thomas Aquinas: the evolution of ideas	4
Gonchar B., Gonchar Yu. The USA activities as peacemaker in Europe on the eve of the First world war.....	7
Gorodnia N. ASIA pacific economic integration in late 1980s –1990s and U.S. regional policy	10
Dikhtyarenko A. Promotion of nature protection knowledge in Ukraine (second half of 1940th – beginning of 1970th)	13
Kazmyrchuk M. The use of child labor in industry province of Kiev (1861 – 1917 years)	16
Konta R. Ethnological scientific heritage Zenona Kuzeli: contemporary domestic historiography XXI century	19
Kotsur G. Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky in "History of tsarist prison" by M.M. Gernet	22
Kravchenko I. Stephan Sol'skyj: biographical essay	25
Lunyak Y. Excursuses in the history of cossack's Ukraine in scientific and journalistic works of Jules Michelet.....	28
Mingazutdinov A. "Forming enemy image in the consciousness of Soviet soldiers during the liberation of Ukraine in 1943 – 1944".....	30
Naboka S. Socio-political development of Ukraine during 1964-1984.....	34
Nikolaeva N. The International Politics of the Great Duchy of Lithuania during the Reign of Vytautas.....	37
Pavlenko V., Krutko S. British historiography of appeasement policy: main approaches and directions.....	40
Parakhina M. "Revolutionary" 1989-1991 years in the context of Ukrainian-Russia political relations	43
Sukhobokova O. Consolidation of Ukrainian diaspora U.S. and its integration into political life of the state (the beginning of the XX century – 1980's).....	47
Shегда O. Key aspects of Sweden's cooperation with European Union in 1995-2011	50
Shydlovskyi P. Investigation of flint inventory of Kyrylivska site.....	53
Shiraj V. Formation of political and legal framework of repatriation and social adaptation of Crimean Tatars late XX-early XXI century	59

ДЕРЖАВА, ВЛАДА ТА ПРАВО В ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ АВГУСТИНА БЛАЖЕННОГО ТА ФОМИ АКВІНСЬКОГО: ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ

В статті розглядаються дві значимі політичні концепції Середньовіччя, які були сформульовані Августином Блаженным (354-430) та Фомами Аквінським (1225-1274). На основі їх аналізу робиться спроба встановити зв'язок між змістовним наповненням вчень та характером суспільного життя середньовічних людей у відповідні часи, а також визначити напрямки еволюціонування політико-правової думки.

The paper discusses two important political conceptions of the Middle Ages, which were formulated by St. Augustine (354-430) and Thomas Aquinas (1225-1274). Based on their analysis attempts to establish a connection between the content of the teachings and character of social life of medieval people in those times, as well as identify areas of the evolution of political and legal thought.

Політико-правова думка завжди являла собою значущу частину світогляду людей. Пов'язана зі сферою їх соціального досвіду вона часто видозмінювалася, віддзеркалюючи, таким чином, зрушення, які відбувалися в процесі еволюції суспільних відносин. Не стали винятком з цього правила і політичні вчення середньовічної доби: динамічна зміна змістів концепцій та подальше трактування висловлених у них ідей повною мірою відбивали етапи розвитку феодального миру.

Серед великих учителів християнської церкви особливе місце належить Августину Блаженному (354-430) та Фомі Аквінському (1225-1274). Теологія цих вчених послідовно на протязі всього Середньовіччя складала основу католицької догматики. Суттєвою частиною їх богослов'я була система поглядів на державу, владу і право. З огляду на час, який розділяв Августин і Фому, а також, безпосередньо, на епохи, в які вони жили, можна очікувати, що аналіз і порівняння змісту їх концепцій дозволить визначити напрямки, в котрих рухалася й еволюціонувала середньовічна політична думка.

Основну частину своїх поглядів на державу і владу Августин Блаженний виклав у фундаментальній праці "Про Град Божий". Він був переконаний у тому, що виникнення держави стало результатом гріхопадіння людини (1, XIV,1). Людина за Божим задумом була наділена вільним вибором, інакше кажучи, здібністю жити по-людському (1, XVI,3). Бажання ж людини жити по-божому залишилося в компетенції Божої благодаті. З цієї причини людство розділилося на два розряди (гради): один з яких вічно буде панувати з богом, інший – піддаватися покаранню разом з дияволом (1, XV,1), оскільки громадян першого граду породжує благодать, яка звільняє людину від гріха, громадян же другого граду – природа, зіпсована гріхом (1, XV,2). Ці два розряди знаходяться на землі, але один з них є самою дійсністю земного граду, і Августин час від часу отожднює його з державою (1, XIX,24), інший – прообразом Граду Божого, а його громадяни – вічні мандрівники на цьому світі – складають основу земної церкви (1, XX,9). Але Августин був далеким від того, щоб повністю порівнювати церков з Божим Градом, так як він вважав, що на землі вона перебуває у змішаному складі, тобто залучає всіх, обраних і не обраних Богом для спасіння (1, XV, 2). Таким чином в уявленні теолога ці два гради постійно стикаються один з одним у своєму земному існуванні (1, I,35). В августинівських міркуваннях про організацію людського суспільства відчутний вплив, який мало на богослова вчення Платона про правильні (ідеальні) та збочені (існуючі) форми державного устрою. Августин також поділяв думку Платона і про наявність в кожній державі двох держав – бідних і багатих, яка відбивається в його подальших роздумах про природу державності. Вчений стверджував, що гріховність земного життя, перш за все, виявляється у пануванні людини над лю-

диною (1, XIX,4), тому панування слід розглядати як природну сутність держави.

Звичайно Августин не влаштувало земне самоврядування і він жорстко критикував його, вказуючи на те, що в державах замість справедливості панує право сильного (1, XIX,21). Він заспокоювався тим, що такі порядки мають тимчасовий характер і будуть існувати лише до Судного дня. Але, враховуючи сьогоденні життєві обставини, єпископ не бачив до цього часу іншого виходу як зберегти існуючу суспільну організацію, і вмовляв людей зробити служіння володарям своїм вільним вибором. Августин нагадував, що разом з громадянами земного граду підкорюються його законам і громадяни Граду Божого для того, щоб зберегти згоду між обома царствами. Світських же володарів, яких він називав божими обранцями (бо немає влади не від Бога) закликав не заважати розповсюдженню християнської віри, піклуватися про церкву та сприяти її боротьбі з еретиками. Головною задачею світської влади Августин вважав забезпечення і збереження миру – найвищого ідеалу для будь-якого суспільства (1, XIX,10,11,17) і вказував на те, що мир є необхідною умовою для досягнення вищого (надприродного) призначення людини – вічного спасіння. Земний мир він розглядав як встановлену згоду громадян по відношенню до влади і покорі. Стосовно цього писав, що якщо влада знаходиться в руках добрих правителів, то піддані повинні вважати це за благо, яке дароване Богом і яке необхідно приймати з подякою, якщо ж правителі є злими, то християни повинні вбачати в цьому випробування і проявляти свою християнську доблесть і чесноту (1, XIX, 26,27). Августин припускав, що у боротьбі за мир християнські правителі мають право використовувати карні засоби та вести "справедливі війни" (1, XIX,15; 1, XXII,6). Він називав гідними всі форми правління, якщо у державі зберігається мир і повага до християнської віри і церкви (1, XIX,15).

Але встановлення порядку у земному граді Августин видавалося справою занадто складною, оскільки природний егоїзм і ворожнеча його громадян протидіють встановленню стійкого і довговічного миру (1, XIX,5-7). Недосконалість людини витікала також з визнаного Августином факту Божого приречення. Таким чином вона опинялася у вічній залежності від Бога та необхідності постійного звертання до Нього. Єдиним порятунком для неї ставало залучення до церкви, яка представлялась джерелом, з якого витікає Божо благодать. Церков як спільнота тих, хто готується до життя у Божому Граді, на думку Августина здійснюється над земним градом і, відповідно, державою. Але вознесіння церкви в даному випадку має виключно духовний аспект. Для цього богослова зовсім не характерна думка про пріоритет церковної влади над світською, тому що б це суперечило його концепції Божого Граду (церква в такому разі повністю відпадала би від Небесного царс-

тва). Підпорядкованість держави Августин розглядав, перш за все, як безпосереднє служіння Богу, а не земній церкві. Відсутні в його творі і будь-які роздуми про можливість вторгнення церкви в державні справи з метою розширення своєї влади. Більше того, він наголошував на тому, що церква, яка мандрує земним світом, сама повинна коритися законам держави (6, XIX, 17).

Політична концепція Августина включає і роздуми вченого про право, яке він розглядав як вічний закон, що є відтворенням Божої премудрості та волі. Тому будь-яке його порушення теолог тлумачив як суперництво з Богом і самовільний пошук благ. З поняттям права у Августина тісно пов'язане поняття справедливості. В цілому він дотримувався загальноприйнятого визначення "кожному віддавати своє", але як теолог додавав йому релігійного змісту і вимагав, щоб справедливість в християнській державі перш за все надавалася Богу. Релігійного забарвлення в правовому аспекті набуло у Августина і визначення держави. Приймаючи за основу думку Цицерона, що то є союз людей, який ґрунтується на праві, – Августин зі свого боку характеризував її як розумне об'єднання багатьох сердець, які разом насолоджуються тим, що вони люблять (1, XIX, 24).

Значущим фактором вчення Августина була історія. Її діалектика з точки зору теолога полягала в боротьбі між двома видами любові (людини до Бога і людини до самої себе). Об'єднуючи в єдине ціле дохристиянський та християнський етапи розвитку людства, він представляв історію як процес розвитку Божої благодаті, що поступово відновлює грішну людину і відбудовує Град Єрусалим (майбутній стан Божого Граду). Таким чином, в поданні богослова вона отримала свій початок і завершення, а також свою надприродну мету. В свою чергу Божий Град перевтілювався з релігійно-етичного ідеалу в історичну ідею, частиною якої стала земна держава.

Але в цілому людське життя дуже мало цікавило Августина. Все те, що знаходилося за межами Граду Божого й ідеальної церкви для нього залишалося явищами тимчасовими. Подальше виправдання держави, яку він від початку вважав гріховною, її миротворчою функцією та служінням церкві (1, XXII) можна пояснити лише бажанням гіппонського єпископа узгодити погляди, що існували в його час. Така позиція об'єднувала ідею про повну відчуженість християнської церкви від держави з течією, в межах якої священство протиставлялося царству, та думкою про те, що пройнята праведністю держава, може стати пособником Божого Граду. Нестійке відношення визнаного теолога до держави значною мірою спровокувало подальшу боротьбу за владні пріоритети між ієрархами західної церкви і світськими правителями. Але слід зазначити, що в його вченні не було і натяку на ідею всесвітнього верховенства римських єпископів (при всій його повазі до цієї кафедри), оскільки Августин завжди демонстрував своє розуміння християнської церкви як церкви вселенської і соборної. В цілому, політична концепція Августина Блаженного в багатьох своїх моментах відбивала кризову ситуацію доби руйнування Римської державності та поступового возвеличення християнської церкви, яка будувалася за її зразком і з підтримки її керманців, але мала абсолютно нове ідейне наповнення.

У XIII ст. поряд з величною постаттю Августина Блаженного в області середньовічної теології з'явилася не менш значуща фігура Фоми Аквінського. Його погляди на державу і владу будувалися на відміні від Августина – платоніка на творах Аристотеля, зокрема трактаті "Політика". В основних рисах зміст своєї концепції Фома виклав у творі "Про правління государів" (1265-1267). Але для того, щоб мати повне уявлення про його

вчення є сенс звернутися і до більш пізніх робіт теолога "Коментарів до Аристотелевої "Політики" (1269-1272) та незавершеної "Суми теології" (1269-1273).

Відправною точкою роздумів Фоми Аквінського про походження державності був загальновідомий тезис Аристотеля "людина – тварина політична", який теолог розвинув в дусі християнського віровчення. Фома стверджував, що буття людини як "істоти політичної" є формою, встановленою Богом (2, I-II, q.97a,1), але виникає вона з потреб людської природи і розуму. З огляду на вчення Августина Аквінат також доводив думку про те, що якби людина, ніколи не грішила, то правління все рівно б існувало (2, I-II, q.96,4). Конкретніше ніж Августин Фома визначив і цілі існування держави. Мета (і у той же час виправдання) державності, на думку вченого, полягає в досягненні загального блага, забезпеченні гідного життя і можливостей морального та розумового розвитку людини, піклуванні про її мирське благополуччя та збереження миру (3, I, 15). Разом з Аристотелем Фома Аквінський дотримувався тієї думки, що загальне благо передбачає не тільки матеріальний добробут, але й добродієсне життя. Тому справу християнської держави він вбачав також і у тому, щоб сприяти набуттю громадянами духовних чеснот і створювати умови, за яких церква може допомогти їм досягти кінцевої мети – вічного спасіння (у Фоми як теолога не було сумнівів у надприродному характері завершення історії). Аквінат також вважав за необхідне вказати на умови, дотримання яких забезпечило б досягнення державних цілей. По-перше, він рекомендував зберігати у суспільстві встановлену ієрархію і забезпечувати привілеї для людей, які мають у ньому владу і багатства; по-друге, виключити з середі управління селян, ремісників і торговців; по-третє, безперечно коритися правителям, так як це передбачено божим законом (оскільки як і Августин, спираючись на формулу апостола Павла, він стверджував, що будь-яка влада походить від Бога). Крім того, Фома Аквінський відстоював позицію, що в сфері своєї власної компетенції держава повинна діяти і керуватися самостійно і тільки у питаннях, пов'язаних з людським спасінням, зобов'язана рахуватися з думкою церкви. Але в остаточному підсумку Аквінат, посиляючись на факт того, що кінцевою метою суспільства є божественна мета, стверджував ідею суверенітету римських понтифіків (3, I, 4, 8, I, 15).

В межах свого політичного вчення Фома докладно розглянув і феномен державної влади, в якому він розрізняв три елементи: 1) сутність, 2) походження і форми, 3) використання. Сутність влади Аквінат визначав як порядок відносин панування і підпорядкування, встановлений Богом; і так як цей порядок має божественний характер, він являє собою незмінне благо. Але способи заволодіння владою можуть бути несправедливими. Також можуть виникати ситуації, коли використання влади перетворюється на зловживання. Таким чином, на відміну від першого елемента, другий та третій елемент влади не завжди зберігають божественний дух. Причину цього Фома вбачав в несправедливій діяльності деяких правителів. До несправедливих дій правителів він відносив порушення моральних принципів, вторгнення в сферу духовного життя, а також надмірне оподаткування. Фома стверджував, що наскільки вчинки таких правителів відхиляються від божої волі, настільки вони суперечать інтересам церкви (як і Августин він намагався довести, що зло є виключно результатом гріховності і недосконалості людини) і, таким чином, піддані отримують право чинити їм опір і навіть скидати правителів-тиранів. Але все ж таки Аквінат остаточне рішення питання про методи боротьби з тиранами за-

лишав за церквою і римськими папами. Застерігаючи від громадського безладу, він стверджував усвід за Августином, що погані царі приходять по волі Бога, для того, щоб покарати грішників і випробувати праведників (3, I, 4). Крім того, Фома попереджав щодо виступів проти державної влади як такої в силу її божественності, і писав, що суспільного життя могло і не бути, якщо б не було того, хто спостерігає за відданістю загальному благу (2, I-II, q.96,4). Необхідність у владі Фома обумовлював необхідністю, яку має людська спільнота у високому авторитеті для того, щоб направляти кожного члена суспільства на досягнення загального блага (3, I,1) і справедливості. І головну задачу влади і владних інститутів вбачав в спостереженні за тим, щоб люди, з яких складається суспільство (селяни, ремісники, воїни, політики, тощо), займалися своїми чітко визначеними справами. В такому разі можливо буде відновити порядок і мир. З метою встановлення порядку правитель отримував право примушувати і карати своїх підданих (3, I,15). Відношення між правителем і підданими Фома вважав фундаментом держави, а підпорядкованість владі природною, оскільки деякі люди народжуються зі здібністю керувати, а інші – зі здібністю виконувати завдання під управлінням влади. Така позиція Аквіната відбивала уявлення вченого про суспільну ієрархію та призначення кожного про шару громадян, яке в основних рисах співпадало з загальноприйнятим у ті часи поглядом на структуру та функціонування соціуму. В даному випадку Фома модифікував відповідні положення Аристотеля очевидно з тим, щоб захистити ієрархічну організацію сучасного йому суспільства.

Під впливом Аристотеля Фома Аквінський також розробив класифікацію державних форм. Аквінат виділяв три справедливі форми – монархія, аристократія, політія, і три несправедливі форми – тиранія, олігархія, демагогія (демократія). Розмежувальним критерієм у нього, як і Августина, виступав моральний характер правління (8, I,1). Практичною формою правління усвід за Аристотелем Фома вважав змішану з трьох справедливих форм, при якій монархія уособлювала би єдність, аристократія – переважання належних заслуг, політія – гарантувала суспільний мир та злагоду. Але ідеальною формою він називав монархію, оскільки вона подібна з світобудовою, якою керує єдиний Бог. Аквінат писав, що історичний досвід доводить більшу успішність держав, якими управляє один, а не багато людей. Фома виділяв два різновиди монархії: абсолютну (деспотичну) та політичну, при цьому віддавав перевагу останній, оскільки влада правителів тут обмежувалася законом, крім того, значну роль в ній відігравали крупні сеньйори, в тому числі, і духовні. Все це запобігало, на його думку, перетворенню правителя в тирана і також зменшувало ризик загрози церкві з боку світської влади. Особливе значення він приділяв фігурі короля, про якого писав, що той є не тільки правителем, але й засновником власної держави, тому уподібнював його владу владі самого Бога (3, I,2). Як хранитель справедливості король наділявся ним функціями законодавця, виконавця законів і верховного судді. Фома також наголошував на тому, що король не може вважатися найменцем церкви або ж представником римського папи.

Знання римської юриспруденції дозволило Фомі у межах своєї концепції розробити власну теорію закону і права. Законами він називав специфічні встановлення, які відповідають вимогам божественного порядку (2, I-II, q.90). Всі закони в його системі були субординовані. Верхню позицію займає вічний закон, який включає універсальні норми і загальні принципи, що керують Всесвітом. З вічним законом пов'язаний божественний за-

кон, записаний у Біблії. Відображенням вічного і божественного закону в людському розумі є природний закон. Він наказує шукати істину (Бога), поважати гідність людей, прагнути до самозбереження і продовження роду. Конкретизацією природного закону виступає людський (позитивний) закон, сутність якого полягає в упорядкуванні людського життя і діяльності з метою досягнення вічного блаженства як кінцевої мети. Його призначенням є силою та страхом примушувати недосконалих за своєю природою людей уникати зла і досягати чесноти. На відміну від природного закону людський закон може змінюватися в залежності від того, де і за яких умов він встановлюється. Фома поділяв людський закон на справедливий та несправедливий. Справедливий закон – це загальнообов'язковий закон, який передбачає момент рівності. Він повинен встановлюватися належною інстанцією та оприлюднюватися. Аквінат вважав людський закон справедливим тільки в тому разі, якщо він відповідав природному закону, і визнавав тільки такі акти влади, які не суперечили останньому. Людські закони, на думку Фоми, не в змозі попередити всі несправедливості, але вони повинні протистояти найнебезпечнішим людським порокам, особливо тим, що розкладають душі громадян. В свою чергу Фома розрізняв і два види несправедливих законів: 1) такі, що не переслідують мету загального блага і 2) такі, що суперечать божественному закону. Стосовно того, хто має право творити закони, він писав, що законотворчість належить "всему множетву людей або государственному лицу, которое печется обо всем множестве" (2, I-II, q.90,3). Закони в концепції Фоми Аквінського виступають джерелом права, тому трьома видами законів відповідають три види права. Людське і природне право знаходяться у тих самих відносинах, що і людський та природний закон, тобто, людина може зробити своїм правом лише те, що не суперечить праву природному. Але як над всіма видами законів панує закон вічний і божественний, так і всі види права повинні співвідноситися з божественним правом.

Велика увага, яку приділяв Фома Аквінський проблемам організації суспільства і способам його впорядкування, свідчить про значно більший інтерес вченого у порівнянні з Августином до практичного боку життя людей. В межах своєї політичної концепції Фома очевидно виступав захисником станової монархії, форми держави, яка набула розповсюдження в Західній Європі в період Зрілого Середньовіччя. Достатньо уваги він приділив і персоні середньовічного короля – феодального монарха. У той же час його вчення було спрямоване на обґрунтування і посилення теологічного світогляду, зміцнення позицій церкви в структурі феодального суспільства і підтримку папства. Хоча в цілому Фома дотримувався ідеї рівноваги двох влад, він вважав участь духовництва у світських справах природною. Його політична концепція, як і концепція Августина, відбивала відповідну історичну ситуацію, зокрема, ключову проблему сучасної йому епохи – боротьбу церкви та світських правителів, яка загострювалася на тлі необмежених теократичних претензій римської курії і тенденцією незалежності, яку презентували молоді монархічні національні держави Західної Європи. Синтезуючи метафізичне і реальне шляхом злиття августинівських положень з ідеями Аристотеля, Фома намагався представити систему католицизму, яка б відповідала вимогам його часу. Він виходив не з містико-метафізичних позицій, як це свого часу робив Августин, об'єднуючи в одну історію земне і небесне буття людини, а з емпірично даного, з того що являло саме життя, і на що його надихали думки античного мислителя. До цього він долучав власну теократичну ідею держави і влади,

яку обґрунтував численними посиланнями на божественний закон і право.

1. Aurelius Augustinus. De Civitate Dei ad Marcellinum // Patrologiae cursus completus. Series Latina. Ed. J.-P. Migne. T. 41. – P.: Près la barrière D'Enfer, 1845. – P. 13 – 804. 2. Opera omnia iussu impensaque Leonis XIII P. M. edita ..., t. 6-10: Prima – secunda Summae Theologiae ad codices manuscriptos Vaticanos exacta cum Commentariis Thomae de Vio Caietani, Ordinis Praedicatorum, S. R. E. cardinalis (Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide, Romae, 1891-1899). 3. Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita ..., t. 42: De regno ad regem Cypri (Editori di San Tommaso, Roma, 1979). 4. Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita ..., t. 48: Sententia libri Politicorum (Ad Sanctae Sabinae, Romae, 1971). 5. Блаженный Августин. Ограде Божиим. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1296 с. 6. Аквинский Фома. Сумма теологии. – К.: Ника-Центр: Эльга, 2005-2008. 7. Аквинский Фома. О правлении государей. // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI-XVII вв. – Л.: "Наука", 1990. – с. 217-244. 8. Аквинский Тома. Коментарі до Аристотелевої "Політики". – К.: Вид-во Соломії Павличко "ОСНОВИ", 2003. – 800 с.

9. Burt D. Friendship and society. An introduction to Augustine's Practical Philosophy. – Cambridge: William B. Eerdmans publishing company, 1999. – 239 p. 10. Gilby T. The Political Thought of Thomas Aquinas. – Chicago, 1958. 11. Gilson E. Introduction à l'étude de Saint Augustin. – P., 1943. 12. Gilson E. Le thomisme. Introduction à la philosophie d'Aquin. – P., 1965. 13. Hayen A. Saint Thomas d'Aquin et la vie de l'Eglise. – Louvain, 1952. 14. Prelot M., Lescuyer G. Histoire des idées politiques. – P., 1980. 15. Боргош Ю. Фома Аквинский. – М.: Мысль, 1975. – 183 с. 16. Герье Н. Блаженный Августин. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 640 с. 17. Коллстон Ф.-Ч. Аквинат. Введение в философию средневекового мыслителя. – Долгопрудный: Вестком, 1999. – 275 с. 18. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии: латинская патристика. – М.: Мысль, 1979. – 430 с. 19. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1993. – 455 с. 20. Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания. – М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2011. – 776 с.

Надійшла до редколегії 14.03.12

Б. Гончар, д-р іст. наук, проф.,
Ю. Гончар, канд. іст. наук

МИРОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ США В ЄВРОПІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті аналізується миротворча діяльність США в Європі напередодні Першої світової війни.

The article presents analysis of the USA activities as peacemaker in Europe on the eve of the First world war.

Коли в серпні 1914 року в Європі вибухнула війна, яка перетворилася в світову, Сполучені Штати 4 серпня оголосили про нейтралітет. Закономірно виникає питання: "Які витоки американського нейтралітету? Що спричинило вибір Вашингтоном такого зовнішньополітичного курсу?" Однозначної відповіді на ці запитання немає. Багато дослідників відзначають, що фактори, які змусили президента США Вудро Вільсона (1913 – 1921) та його оточення зробити такий вибір, "були різноманітними". [6, с. 46] Деякі історики стверджували, що головними причинами такого рішення були політична, військова і моральна невідповідність Америки до війни [4, с. 348]. Російські американісти Г.М. Севаст'янов і Б.Д. Косенко вказували, що до початку війни суперечності між США та їхніми європейськими суперниками ще не досягли тієї стадії гостроти, що вимагала б негайного вступу Америки у війну. До того ж у боротьбі центральних держав і Антанти за нових союзників не було місця для Сполучених Штатів [3, с. 302]. У той же час у науковій літературі не так багато уваги приділяється миротворчій діяльності США, що стала важливим напрямком американської політики в Європі в першій половині другого десятиріччя XX ст.

З початком XX ст. дипломатія США, поступово відмовляючись від традиційного ізоляціонізму як принципу невтручання у справи європейського континенту, намагається брати участь у європейській політиці. Так, американці брали участь у розв'язанні першої марокканської кризи (1905 – 1906 рр.), у роботі Гаагських конференцій миру 1899 р. і 1907 р., які скликалися за ініціативою російського імператора Миколи II тощо. На другу конференцію в Гаагу з'їхалися представники 44 країн: окрім 27 учасників першої конференції, за пропозицією президента США Т. Рузвельта (1901 – 1909), були запрошені делегації 17 латиноамериканських країн. На цих конференціях було прийнято чимало конвенцій, що торкалися законів і звичаїв ведення війни, а також мирного врегулювання міжнародних сутичок, зокрема, перша Гаагська конференція заснувала існуючий і тепер Міжнародний арбітражний суд. Незважаючи на певні позитивні результати мирних конференцій в Гаазі, вони фактично не розглядали питання про обмеження гонки озброєнь, чи його скорочення, – питання що ставало

центральною для збереження миру і попередження війни в Європі. В 1907 р. президент США Т. Рузвельт посилався на невдачу другої Гаагської конференції в обмеженні озброєнь, запропонував конгресу виділити кошти на будівництво нових лінійних кораблів. До кінця його президентства військово-морські витрати США збільшилися з 10,8% федерального бюджету в 1900 р. до 16,7% в 1909 р. Військовий флот США за тоннажем вийшов на 2-е місце у світі, поступаючись лише флоту Британської імперії [6, с. 243].

Темпи нарощування зброї в Європі стали настільки масштабними, а міжнародні конфлікти такими гострими і частими, що викликали занепокоєння не лише європейських, але й американських правлячих кіл і пацифістських налаштованих прошарків населення США.

На початку XX ст. у США широкого розмаху набув антимілітаристський рух прихильників миру, ініціаторами якого були кілька американських сенаторів, зокрема колишній державний секретар і сенатор Е. Рут. У США було створено низку впливових пацифістських організацій загальнонаціонального масштабу: Церковний союз миру, Американське товариство миру, Нью-Йоркське товариство миру тощо. У 1910 р. бостонський видавець Е. Джінн заснував "Фонд миру на землі", з капіталом в один мільйон доларів. У цей же час колишній сталеплавильний магнат Е. Карнегі створив "Фонд міжнародного миру", який існує й тепер. Протягом 1900 – 1914 рр. в Америці було створено близько 45 різних організацій миру [6, р. 26]. Американські захисники миру, які брали участь у Гаагських конференціях миру, сподівались на підтримку адміністрації В. Вільсона, яка прийшла до влади в березні 1913 року, в підготовці третьої мирної конференції в Гаазі, яка попередньо була призначена на 1915 р. Але державний секретар В. Брайан, який дотримувався пацифістських поглядів, вважав, що невдача другої Гаагської конференції миру відносно обмеження озброєнь показала, як важко "забезпечити мир лише договором, коли так багато країн потрібно брати до уваги і так багато конфліктних інтересів необхідно гармонізувати" [14, р. 215]. Але вже в кінці 1913 р. за підтримки американського уряду підготовчий комітет підготував остаточні рекомендації для американської програми на третю конференцію захисту миру в Гаазі.

Під впливом виступів пацифістів у грудні 1913 р. палата представників Конгресу США 317 голосами проти 11 прийняла резолюцію В. Хенслі, що схвалювала заклик першого лорда адміралтейства Великої Британії В. Черчілля до призупинення ("канікул") будівництва військових кораблів на один рік. Незважаючи на те, що сенат не розглядав таку резолюцію, це був значний успіх американських прихильників миру [13, р. 218].

На літо 1914 р. американські захисники миру запланували участь у кількох міжнародних форумах миру в Європі. Зокрема, американський Церковний союз миру в співробітництві з англійськими і німецькими церковними радами миру субсидували конференцію миру в Констанці (Німеччина) на початку серпня 1914 р.

Адміністрація В. Вільсона, як і попередні уряди Т. Рузвельта і В. Тафта (1909-1913), вважала важливим зміцнення позицій США на європейському континенті, що було певною мірою відходом від позицій ізоляціонізму і втручання у справи Європи. Дипломатія США ще до Першої світової війни намагалася попередити війну, пропонуючи миротворчі послуги в різних формах. Державний секретар В. Брайан намагався підтримувати європейську рівновагу, – "баланс сил" – за допомогою переговорів і укладанням арбітражних двосторонніх пактів, що отримали назву "охладжуючих договорів" [15, р. 2]. Сутність цієї політики полягала в тому, що сторони, які домовлялися, брали на себе зобов'язання звертатися у випадку виникнення конфлікту в міжнародну комісію й очікувати її рішення, не нарошуючи озброєнь протягом тривалого часу (до одного року) і лише після цього вирішувати питання, розпочинаючи чи ні військові дії. Брайан припускав, що прийняття таких договорів приведе до створення міжнародної правової організації, де США будуть відігравати важливу роль, а з другого боку, протягом передбачуваного превентивного терміну обставини могли зазнати змін і пристрасті утихнуть [3, с. 247].

У 1913 – 1914 рр. США підписали 30 договорів з різними країнами, із них 22 були ратифіковані й набрали чинності. Лише Німеччина відмовилася вести переговори на цю тему зі Сполученими Штатами. Держсекретар Брайан усе ж вважав ці договори одним із найбільших дипломатичних досягнень США.

Президент В. Вільсон, надавши Брайону повну свободу в справі укладання "охладжуючих договорів", взяв на себе керівництво зовнішньою політикою і особисто здійснював кроки на зближення з Європою, зокрема, на пом'якшення суперечностей з Великою Британією. У відносинах з європейськими державами Вільсон використовував головним чином "особисту дипломатію". В Німеччину і Англію направлялися неофіційні представники президента, його особисті друзі Е. Карнегі і Е. Хауз. Значення цих візитів, як справедливо відзначав дослідник із Томська Б.П. Заостровцев, набували уваги в зв'язку з тим, що "здійснювалися вони в період найгостріших криз у Європі – у розпал другої Балканської кризи і напередодні Першої світової війни" [2, с. 233].

У червні 1913 р. кайзер Німеччини Вільгельм II прийняв двох впливових американців, які не мали офіційного статусу, але надто впливових – Е. Карнегі, мільонера, який відійшов від справ, і Я. Шмідлаппа, бізнесмена і директора "Фонду міжнародного миру Карнегі". "Від імені Америки" Карнегі вручив кайзеру адрес у зв'язку з 25-річчям його правління і заявив, що "громадська думка" США бачить в ньому "апостола миру" [2, с. 233]. Але ніяких практичних наслідків цей візит не мав. Зустріч Карнегі з кайзером, як стверджує Б.П. Заостровцев, посилюючи на "Американську енциклопедію", "не мала і не могла мати ніяких наслідків для роз-

витку німецько-американських відносин, хоча б тому, що сам Карнегі через свою "Карнегі корпорейшн оф Нью-Йорк" витратив на зміцнення англо-американських відносин у 10 разів більше доларів, аніж на зміцнення міжнародного миру [2, с. 234-235].

Полковник (почесне, невійськове звання в Техасі) Е. Хауз, як неофіційний радник, мав великий вплив на формування зовнішньополітичних поглядів президента В. Вільсона. Усвідомлення того, що "становище в Європі критичне і може в будь-який момент перерости в загальну європейську війну", яка торкнеться "будь-якого куточка земної кулі", привело Хауза до думки, що "обов'язки та інтереси Сполучених Штатів вимагають прикладання усіх зусиль для попередження війни" [9, р. 39, 54]. Він був переконаний, що співробітництво з великими європейськими державами у справі збереження миру було життєвим матеріальним інтересом Сполучених Штатів.

Ще до офіційного вступу В. Вільсона на посаду президента (інаугурація відбулася 4 березня 1913 р.) Хауз задумав політику співробітництва між Сполученими Штатами, Великою Британією і Німеччиною. Він вбачав головну небезпеку миру в Європі у ворожнечі між Берліном і Лондоном. Тому він мав намір "досягти кращого взаєморозуміння між Англією і Німеччиною" [9, р. 245]. В травні 1913 р. Хауз після бесіди з німецьким послом у США графом І. фон Бернсторфом записав у своєму щоденнику: "Я висловив думку, що було б великим досягненням, якби були встановлені дружні відносини між Англією, Німеччиною, Японією і Сполученими Штатами ... Вони могли б забезпечити мир і належний розвиток не розроблених (waste) територій". Граф Бернсторф не очікувано підтримав ідею; він заявив, що "останнім часом налагодилося більше взаєморозуміння між Англією і Німеччиною" і навіть "запропонував щоб можливо Китай став найбільш обіцяючим полем нинішньої співпраці і Сполучені Штати могли там співпрацювати з Німеччиною ..." [8, р. 246-247].

Ініціативу Е. Хауза активно підтримав президент США В. Вільсон. На початку червня 1913 р. полковник Хауз відправився в Лондон, де він вів переговори з міністром закордонних справ Е. Греєм, якому він привіз особисте послання В. Вільсона. Під час бесіди Хауза з Греєм обговорювалася пропозиція державного секретаря В. Брайана про так званий, "охладжуючий договір з Англією. Результатом цієї зустрічі, як дещо перебільшено стверджує московська дослідниця І. Белявська, стала "неофіційна угода про союз двох країн" [3, с. 248]. Напевно таке твердження стало наслідком повідомлення американського посла в Лондоні В. Пейджа президенту В. Вільсону, в якому він, аналізуючи наслідки візиту Хауза, відзначав, що урядові кола країни перебування висловлюють готовність укласти союз зі США, краще неофіційний [9, в. 28, р. 53]. В даному випадку, напевно, більш точнішим є висновок Б.П. Заостровцева проте, що ці неофіційні візити, які сприймаються аналітиками як посередництво США між Англією та Німеччиною, були "першими кроками адміністрації Вільсона в напрямку політичного зближення з великою Британією" [2, с. 234]. У будь-якому випадку прагнення Хауза до налагодження міжнародного співробітництва Сполучених Штатів з Великою Британією та Німеччиною було схвально сприйняте в Лондоні. Адже в цей час, як підкреслює М.Є. Покровський, "Англія проводила складну гру, намагаючись втягнути США в передбачувані переговори з Німеччиною" [3, с. 249].

Через три місяці після завершення візиту Хауза в Лондон до США в листопаді 1913 р. прибув англійський неофіційний емісар – помічник міністра закордонних справ Е. Грея Вільям Тіррелл. Формально метою візиту

було улагодження англо-американських суперечностей в Мексиці. Одночасно Тіррелл активно підтримував план нової поїздки Хауза до Європи з метою провести переговори про скорочення військово-морських програм Німеччини і Англії з наступним укладанням тристоронньої угоди. Він надав кілька практичних порад відносно місії Хауза. Зокрема, він запропонував розпочати поїздку з Берліна і обов'язково переговорити з кайзером Вільгельмом II та повідомити його, серед інших речей, що Англія і Америка "зарили сокири", тобто нормалізували свої відносини [9, р. 249]. Намагаючись зробити Хауза представником і США, і Англії на задуманих переговорах з Німеччиною, Тіррелл пообіцяв ознайомити Хауза з "усією перепискою між Великою Британією та Німеччиною з питання про роззброєння" з тим, щоб він "міг переконатися наскільки справедлива Велика Британія у своїй позиції" [9, р. 250]. Фактично, підштовхуючи США виступити з ініціативою укладання тристоронньої угоди про скорочення витрат на морські озброєння, Англія мала намір отримати згоду Німеччини "на призупинення будівництва надмірно великого флоту і взагалі обмежити її милітаризм в цілому" [9, р. 250]. Британський курс на неофіційне зближення з Сполученими Штатами можливо був продуманим маневром з метою дезорганізації німецького керівництва. У той же час і Велика Британія, і Сполучені Штати продовжували нарощувати свої витрати на військово-морське будівництво.

"Великий задум", як назвав Хауз свою подорож до Європи, розпочався з візиту до Берліна, де він мав тривалі розмови з міністром закордонних справ фон Ягвим, з адміралом фон Тірпіцом, а також з кайзером Вільгельмом II. Німці, вважаючи Хауза військовим, тому, що його називали "полковником", запрошували його на різноманітні військові "шоу": військово-повітряні маневри, військовий ритуальний фестиваль тощо. Враження Хауза від візиту в Берлін було цілком визначеним. Він побачив, що німецькі керівники були охоплені ідеєю підготовки до війни; Вільгельм II, який з самого початку негативно поставився до "охолоджуючого договору", не мав наміру змінювати свою позицію і наполягав на "праві" Німеччини нарощувати свій військово-морський флот, "достатнього для захисту від об'єднаних сил Росії та Франції". Хауз з тривогою писав президенту В. Вільсону: "Ситуація – надзвичайна. Це милітаризм, що дійшов до повного безумства ... В один із днів тут станеться жакхливий катаклізм" [9, р. 255].

Хауз виклав Вільгельму II свій план союзу Англії, Німеччини і США. Кайзер, як й інші керівники Німеччини, висловився позитивно відносно такої ідеї. Кайзер, торкаючись питання відносин з Англією, підкреслив, що "Великій Британії немає чого боятися Німеччини, він особисто є другом Англії та надає їй неоціненну послугу, забезпечуючи перевагу сил проти Росії" [9, р. 263]. Одночасно він заявив, що "прагне до миру, тому що це відповідає інтересам Німеччини" [9, р. 261].

Зміст розмови з німецьким кайзером, як свідчать приватні записи Хауза, два американському представнику підставу сподіватися на успіх у досягненні тристороннього союзу США, Німеччини і Великої Британії. Хоч кайзер відхилив американську пропозицію скоротити витрати на будівництво військово-морського флоту і нічого не обіцяв, він вселив у Хауза необґрунтовану надію на можливість переговорів Берліна з Лондоном. "Радий повідомити Вам, – писав Хауз президенту Вільсону, – що я добився такого успіху, на який міг лише сподіватися ... Я дуже задоволений досягнутим і мені не терпиться потрапити в Лондон, щоб переконатися, що можна там зробити" [9, р. 264].

Перебравшись у Лондон, Хауз мав зустрічі з прем'єром Г. Асквітом, міністром закордонних справ Е. Греєм, міністром фінансів Д. Ллойд Джорджем. Хауз передав Е. Грею слова графа Бернсторфа про його віру в можливість налагодження відносин між Німеччиною і Англією "Моєю метою, – пояснював Хауз у щоденнику, – було посіяти насіння миру" [9, р. 248].

Хауз разом з американським послом В. Пейджем продовжували переговори з британським урядом відносно укладання "охолоджуючого договору". (Після деяких американських поступок цей договір був підготовлений до ратифікації 1 вересня, але в цей час вже почалася війна). Пропозиція американського представника про скорочення витрат на озброєння не була прийнята офіційним Лондоном.

Події пов'язані з вбивством спадкоємця імператора Австро-Угорщини ерц-герцога Франца Фердинанта 28 червня 1914 р. не знайшли відображення в опублікованих паперах миротворця Хауза. З липня Тіррел повідомив Хауза, що сер Едуард Грей запропонував полковнику написати кайзеру Вільгельму II про "враження, які він отримав від переговорів з англійським урядом відносно встановлення кращого взаєморозуміння між європейськими державами" [9, р. 277]. Лондон намагався переконати кайзера в миролюбивому ставленні Великої Британії до Німеччини. Хауз запропонував англійському міністру закордонних справ Е. Грею зустрітися з кайзером у Кілі на традиційній морській регаті. Німці не відповіли на дружелюбний (напевно підготовлений спільно з англійцями) лист Хауза, відправлений 7 липня. Коли лист дійшов до Німеччини, Вільгельм II, не дочекавшись повідомлень від полковника, відправився на яхті в норвезькі води. Грей не поїхав у Кіль.

"Великий задум" закінчився невдачею. Миротворча діяльність дипломатії США не могла ні умиротворити Німеччину, ні досягти англійсько-німецького зближення тому, що це було протиприродним за тих гострих суперечок між ними. Полковник Хауз виїхав із Європи 21 липня, за кілька днів до того як машина війни була запущена. Звичайно ж, побоюючись війни, американські політики перебільшували свої можливості попередити її початок; вони вірили в те, що європейські монархи, побоюючись втратити свої корони також висловляться за мир. До того ж важко уявити, що нікому не відомий раніше "полковник" у цивільному, без офіційних повноважень міг зупинити рух європейських держав до війни. "Сумнівно, що Вільсон надто глибоко вірив увтілення в життя грандіозної ідеї Хауза про роль Америки як маклера між блоками держав. Проте, його сприйняття схеми Хауза вказувало на його готовність використати неофіційну дипломатію як перший пробний крок до більшого американського втручання в європейські проблеми, як провісника його посередництва між європейськими ворогами під час Першої світової війни", – підкреслює американський дослідник Д. Петтерсон [14, р. 220].

Цілковімовірно, що вже весною-літом 1914 р., тобто ще до початку війни, місія Хауза була активним зондажем і одночасно спробою США вийти на світову арену в ролі арбітра чи миротворчого посередника. Спілкування Хауза з вищим керівництвом Німеччини і Британії свідчило про наміри США зблизити і примирити, а не зіштовхнути майбутніх ворогів, "Моя мета, – підкреслював полковник, – з'ясувати, можна чи ні досягти кращого взаєморозуміння і продовження миру" [10, р. 315].

Незважаючи на невдачу місії Хауза в "примиренні" європейських держав адміністрація В. Вільсона не відмовилася від миротворчої ролі. 29 липня США запропонували європейським державам свої послуги (dood offices) як посередника [12, р. 48-52]. Оголосивши

4 серпня 1914 р. нейтралітет США у війні, президент Вільсон у той же день направив персональні послання (телеграми) імператорам Німеччини, Росії та Австро-Угорщини, королю Великої Британії та президенту Франції такого змісту: "Як офіційний голова однієї з держав, які підписали Гаагську конвенцію, я вважаю, що це моя привілея і обов'язок у відповідності з третьою статтю цієї конвенції, повідомити Вам у дусі найщирішої дружби, що я готовий скористатися сприятливим випадком діяти в інтересах європейського миру тепер чи в будь-який інший зручний час, як можливість служити Вам і усім зацікавленим сторонам ..." [11, р. 191].

Жодна із воюючих держав не прийняла пропозицію США. Керівники цих держав надіслали Вільсону відповіді майже ідентичного характеру. Усі вони повідомляли про їхнє прагнення до миру, а війна їм була нав'язана. Посередництво Вільсона буде прийняте, як писав британський міністр закордонних справ Е. Грей, "після того як настане сприятливий час" [11, р. 192]. Держсекретар США В. Брайан, проглянувши ці відповіді, зауважив: "Кожен проголошує, що він заперечує війну і прагне уникнути її, а потім покладає відповідальність за неї на когось іншого" [11, р. 192].

Хоч перші американські миротворчі ініціативи в Європі зазнали невдачі, протягом Першої світової війни США неодноразово пропонували миротворчі послуги в різних формах.

Серед істориків продовжують точитися дискусії відносно причин започаткованих президентом США миротворчих посередницьких зусиль, направлених на попе-

редження зіткнення європейських коаліцій в Європі передодні світової війни. Але більшість з них сходиться на думці, що миротворчість В. Вільсона була в руслі традиційної дипломатії США з її принципами попередження збройної конфронтації та врегулювання виникаючих конфліктів і відповідала його інтернаціоналістським поглядам, та його баченню зовнішньої політики і дипломатії. В цілому така політика відповідала національним інтересам США і світового співтовариства в канун Першої світової війни.

1. Архив полковника Хауза. Т.І. – М., 1977. 2. Заостровцев Б.П. Некоторые аспекты политики США в первой мировой войне в Европе в 1912 – 1914 гг. // Вопросы всеобщей истории и историографии. Сб. статей. – Томск. 1984. 3. История внешней политики и дипломатии США. 1867 – 1918. – М., 1997. 4. История США. 1877 – 1918. Т.2. Отв. ред. Г.П. Куропятник. – М., 1985. 5. Козенко Б.Д. Посредничество без кавычек. Миротворчество США в 1914 – 1916 гг. // Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории. – М., 1994. 6. Кравченко И.Н. Дипломатическая история США (1877-1919). – М., 2002. 7. Листиков С.В. К истории нейтралитета США в первой мировой войне. Беседа в Белом доме 9 января 1915 года // Новая и новейшая история. 2005. № 6. 8. Покровский М.Н. Америка и война 1914 года // Историк-марксист. Т. 13. – М., 1929. 9. The intimate papers of colonel House. Vol.I. Behind the political curtain 1912-1915. London. 1926. 10. The papers of Woodrow Wilson. Ed. By A.S. Link. Vol. 30. Princeton, New Jersey. 1979. 11. Link A.S. Wilson. The struggle for neutrality 1914-1915. New Jersey. 1960. 12. Millis W. Road to war. America 1914-1917. – N.Y. 1970. 13. Nottter H. The origins of the foreign policy of Woodrow Wilson. – N.Y. 1965. 14. Patterson D.S. Toward a Warless world. The trail of American peace movement 1887-1914. – Bloomington / London. 1976. 15. West R. The department of state on the eve of the First World war. Athens. 1978. 16. Wynn N.A. From progressivism to prosperity, world war I and American society. – N.Y. – L. 1986.

Надійшла до редколегії 14.03.12

Н. Городня, канд. іст. наук, доц.

ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ В АТР В КІНЦІ 1980-х – 1990-ті рр. І РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА США

Стаття аналізує стан і тенденції економічних інтеграційних процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні в кінці 1980-х – 1990-ті рр. (до Азійської фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр.). Особлива увага приділяється ініціативам інституалізації східноазійської економічної інтеграції та інтеграційним чинникам в політиці адміністрацій Дж.Г.У.Буша і Б.Клінтона.

The paper studies status and trends of economic integration in Asia Pacific in late 1980s – 1990s (before Asian finance and economic crisis 1997–1998). It focuses on the steps to establish only-Asian economic integration process (as it had been done in Europe and America) and G.H.W.Bush and W.Clinton administrations involvement in Asia Pacific economic integration.

Міжнародна ситуація в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) по завершенні холодної війни і розпаду СРСР зазнала кардинальних змін. Ідеологічне, політичне і військове протистояння СРСР і США завершилося, у зв'язку з чим постало питання про майбутнє американських союзів у регіоні; відносини в трикутнику США – Китай – СРСР втратили своє значення, а регіональні держави-клієнти СРСР – свого патрона, що мало наслідком як виведення в'єтнамських військ з Камбоджі (1989 р.) і завершення Третьої індокитайської війни (1978-1991 рр.), так і появу північно-корейської ракетно-ядерної проблеми.

Крах біполярного світу і комуністичного блоку призвів до встановлення одноосібного глобального лідерства США. Водночас виник сильний запит на формування багатополюсного світового порядку, оснований на більш рівному розподілі військового, культурного і економічного впливу між кількома центрами сили. Підстави для цього створювала гостра американсько-японська економічна конкуренція; стрімкий економічний розвиток і військова модернізація Китаю; негативні наслідки для США рецесії світової економіки початку 1990-х рр.; підготовка до створення Європейського Союзу тощо.

Важливим елементом нового світового порядку, що народжувався, стала економічна регіоналізація, яка

відбувалися паралельно з економічною глобалізацією в межах одного ширшого процесу глобальних структурних змін. Найбільш динамічно вона відбувалася в Європі (підготовка до створення ЄС), Америці (підготовка до створення НАФТА) і в Східній Азії. Сам термін "Східна Азія" поруч з термінами "Північно-Східна Азія" і "Південно-Східна Азія" почав вживатися для визначення регіону з початку 1990-х рр. В цей час з'явилися ідеї про спільну регіональну ідентичність і спільні "азійські цінності" [1].

Характеризуючи політичну і економічну динаміку по завершенні холодної війни, дослідники відзначали зміни не лише в розподілі, але й в самій суті влади, що ставала все більш економічною. За характеристикою малайзійського вченого Н.Сопі, у зв'язку з глобальними змінами відбувалося піднесення геоекономіки на противагу геополітиці, яка домінувала після Другої світової війни. На відміну від геополітики, яка робить наголос на міцних і безпечних кордонах, геоекономіка віддає перевагу посиленню потоків між кордонами (товарів, інвестицій, туристів, технологій тощо), розглядає сусідні держави не як потенційну загрозу, а як союзників, що дають можливості для національного розвитку; її рухають ринкові сили [2].

Однією з революційних змін 1980-1990-ті рр., менш помітною, ніж крах комуністичного блоку, але не менш

значущою для подальших світових процесів, стало піднесення ролі Східної Азії в світовій економіці. Якщо в 1960 р. частка Східної Азії складала лише 4% світового ВВП, в той час частка як Північної Америки (США, Канада, Мексика) – 37%, в 1992 р. вона збільшилася до 25% завдяки середньорічному зростанню регіональних економік в 1982-1992 рр. на 4,7% (для порівняння: економіки Північної Америки в цей час зростали в середньому на 2,7%, Європи – на 2,4%) [3].

Як відзначав президент Д.Буш у своїй промові в Нью-Йоркському Азійському товаристві 12 листопада 1991 р., впродовж одного покоління Східна Азія стала регіоном, що найбільш стрімко зростає: впродовж 1980-х рр. економіка Австралії зросла на 41%, Японії – на 52%, Малайзії – майже на 60%, Гонконгу – на 89%, Сінгапуру – на 93%, Тайваню – на 116%, Південної Кореї – на 150%. [4]. Чинники феноменального зростання восьми найбільш успішних країн Східної Азії (Японія, Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Сінгапур, Індонезія, Малайзія, Таїланд) були проаналізовані експертами Світового банку в доповіді "Східноазійське диво" (1993 р.). Серед них було названо не лише економічні, але й не-економічні чинники, включаючи культуру й історію [5].

Однією з найважливіших тенденцій кінця XX ст. стало стрімке економічне зростання Китаю. Реалізація до 1990 р. першого стратегічного завдання реформ – збільшення внутрішнього валового продукту (ВВП) за 10 років вдвічі – свідчила про вірно обраний напрям реформ і про перспективу перетворення Китаю на регіонального наддержаву. Грудневий пленум ЦК КПК 1990 р. визначив сприяння експорту основним пріоритетом наступного десятиліття. Для цього в грудні 1989 р. Пекін девальгував національну валюту на 21,2%, в листопаді 1990 р. – ще на 9,6%. Вже в 1990 р. китайський експорт зріс більш ніж на 18% (до 62,1 млрд. дол.), що перетворило Китай на 14-го найбільшого світового експортера (порівняно з 23 місцем на початку 1980-х рр.). Різке збільшення експорту КНР в поєднанні з жорстким обмеженням імпорту покращило становище китайських фінансів. В 1990 р. Пекін мав рекордний торговельний надлишок на суму 8,7 млрд. дол. (порівняно з торговельним дефіцитом 6,7 млрд. дол. в 1989 р.). Валютні резерви КНР в 1990 р. склали 28,6 млрд. дол., що означало їх подвоєння порівняно з серединою 1989 р. В 1993 р. за абсолютним обсягом ВВП Китай посів сьоме місце в світі, в кінці 1990-х рр. – шосте. Великий китайський ринок, що виникав, мав потенціал продовжити економічне зростання в східноазійському регіоні як найбільшому світовому центрі росту в умовах стагнації світової економіки на рубежі 1980-1990-х рр.

Особливістю економічного розвитку Східної Азії на початку 1990-х рр. був досить високий рівень регіональної економічної інтеграції. За відсутності цілеспрямованих зусиль урядів в 1993 р. понад 40% торгівлі в Східній Азії доводилося на регіональні країни (для порівняння: в ЄС – 60%), 61% інвестицій мали внутрішнє походження. Вирішальну роль в економічній інтеграції регіону відіграли японські інвестиції. Активізація японської політики в ПСА розпочалася з кінця 1970-х рр. згідно з "доктриною Фукуда" (1977 р.). Значне збільшення японських інвестицій в сусідні країни Східної Азії відбулося в другій половині 1980-х рр. після досягнення "угоди Плаза" (1985 р.) між міністрами фінансів "великої сімки" про підняття вартості ієни відносно долара, що примусило японські компанії шукати місць докладання капіталів для зменшення собівартості виробленої продукції. В результаті виникла транснаціональна виробнича мережа японських підприємств як основа регіона-

льної економічної інтеграції. Водночас вона стала рушійним чинником зростання економік країн Північно-Східної і Південно-Східної Азії в другій половині 1980-х – першій половині 1990-х рр. [6].

На початку 1990-х рр. регіоналізація східноазійських економік уявлялася в термінах триарусної структури, в якій Японія експортувала найбільш високо-технологічні продукти; за нею "нові індустріальні країни" (НІК) "першої хвилі" (Південна Корея, Гонконг, Тайвань і Сінгапур) експортували працесмну кваліфіковану продукцію, далі НІК "другої хвилі" (Малайзія, Індонезія, Таїланд, Філіппіни) і Китай – інші працесмні товари. Разом з інвестиціями НІК Східної і Південно-Східної Азії отримували технологічні можливості через трансфер японських технологій. Мірою визрівання економік НІК, що супроводжувалося зростанням виробничих витрат, відбувалося перенесення виробництва до інших країн Східної Азії. Така модель розвитку відома під назвою "гурту гусей, що летять", що підкреслює роль Японії як провідної сили економічного розвитку Східної Азії.

Передбачалося, що наступними НІК "третьої хвилі" стануть Китай і країни Індокитаю. Проте Китай порушив поступальний процес регіонального розвитку через свої розміри, потужне цивілізаційне підґрунтя та ефективну економічну політику, що в 1990-ті рр. перетворило його на конкурента країн ПСА в боротьбі за іноземні інвестиції. Мірою посилення в 1990-х рр. кризових явищ в японській економіці Китай поступово перейняв функції двигуна економічного розвитку регіону (особливо після Азійської кризи 1997-1998 рр. і вступу до ВТО в грудні 2001 р.). До того часу сприйняття потужного розвитку КНР в термінах "китайської загрози" суттєво обмежувала можливості економічної інтеграції.

Отже, по завершенні біполярного протистояння в центрі східноазійської інтеграції були відносини регіональних країн з Японією – економічним лідером регіону. Враховуючи вражаючі успіхи Японії в економічній конкуренції з США на рубежі 1980–1990-х рр., багато хто бачив її новим лідером пост-біполярного світу.

США погоджувалися визнати нову глобальну роль Японії. У виступі в Імператорському палаці в Токіо 9 січня 1992 р. Дж.Буш говорив про появу нового світового порядку, про можливість США і Японії бути вірними партнерами в його створенні: "Як лідери цього нового світу, ми зустрічаємо серйозні виклики разом" [7]. 9 січня 1992 р. США і Японія підписали Угоду глобального партнерства, за якою підтвердили свої зобов'язання за Договором про взаємне співробітництво і безпеку 1960 р.; висловилися за створення ще тіснішого партнерства, ґрунтованого на взаємному розумінні і спільних інтересах; заявили про прийняття на себе як двох найбільших в світі ринково-орієнтованих економік і демократій "спеціальної відповідальності за конструювання нової ери" [8]. Водночас почалося переосмислення японсько-американських відносин в сфері безпеки, виявилася прагнення до відходу Японії від надмірної залежності від союзу з США. Проте позиція Японії як регіонального і глобального лідера була вразливою. Японському лідерству перешкоджали такі важливі чинники як економічна нестабільність, слабкість японських збройних сил й історична пам'ять про японську агресію 1930-1940-х рр.

Значний вплив на міжнародну ситуацію кінця 1980-х – початку 1990-х рр. мала інституалізація регіональної інтеграції в Європі. Підготовка до створення ЄС і загроза у зв'язку з цим європейського протекціонізму спричинили "багатотрекову стратегію" президента Р.Рейгана, що призвела до створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) між США і Канадою (1989 р.), а також ініціативу Дж. Буша "Проект американської ініціативи" (Enterprise for the

Americas Initiative, EAI) (червень 1990 р.) про створення до 2005 р. ЗБТ двох Америк і Карибського басейну [9]. Першим етапом її реалізації став проект НАФТА, що вступив у дію з 1 січня 1994 р.

Східна Азія, де економічна інтеграція відбувалася без втручання урядів, в інституційному плані значно відставала від Європи й Америки. Взаємна недовіра між Японією, Китаєм і двома Кореями, що мала історичне коріння, а також "корейська проблема" перешкоджали політичним відносинам між державами Північно-Східної Азії. В Південно-Східній Азії політичний діалог відбувався в форматі Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка після завершення Третьої індокитайської війни і біполярного протистояння стояла перед потребою реформування.

Тенденція до створення торговельних блоків в Європі й Америці викликала серйозну стурбованість в східноазійських країнах, залежних від зовнішніх ринків, з приводу майбутнього світової торговельної системи. Адаже впровадження більш преференційної політики всередині ЄС і НАФТА могло призвести до встановлення дискримінаційних торговельних й інвестиційних бар'єрів, посилення міжнародних торговельних конфліктів і поступового руйнування багатосторонньої торговельної системи [10]. Водночас були очевидними прагнення США і країн Європи домогтися більшого відкриття ринків економік країн Східної Азії для своїх національних компаній під загрозою закриття власних.

В якості захисного заходу проти європейського і американського протекціонізму в січні 1989 р. австралійський прем'єр-міністр Б.Хок ініціював створення міжурядового регіонального форуму для посилення економічної взаємодії між країнами Східної Азії, Австралією і Новою Зеландією, які також почали позиціонувати себе східноазійськими державами, створення економічної Тихоокеанської співдружності, сприяння важливим для експортно-орієнтованих економік регіону переговорам з лібералізації торгівлі в рамках Уругвайського раунду ГАТТ-СОТ.

Початковий австралійський варіант передбачав створення форуму АТЕС без участі США і Канади, що отримало підтримку Японії і країн АСЕАН. Виникла загроза створення трьох торговельних блоків і розгортання торговельних війн між ними. Проте США долучилися до цього процесу, а за адміністрації У.Клінтона очолили його. Після появи ініціативи Б.Хока адміністрація Дж.Буша підтримала її в розширеному форматі, з включенням обох сторін Тихого океану. В результаті в листопаді 1989 р. на зустрічі міністрів 12 країн в Канберрі (Австралія) створено Організацію Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) як консультативний механізм багатостороннього співробітництва між країнами АТР з ринково орієнтованими економіками. Засновниками АТЕС стали Австралія, Нова Зеландія, Японія, Південна Корея, Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур, Бруней, США, Канада. В 1991-1994 рр. відбулося розширення АТЕС за рахунок Китаю, Гонконгу, Тайваню (1991), Мексики, Папуа Нової Гвінеї (1993), Чилі (1994).

По завершенні біполярного протистояння економічне залучення в Східну Азію набуло для США пріоритетного значення. Цьому сприяв економічний спад в США на початку 1990-х рр., гостра економічна конкуренція з Японією; нові можливості, які відкривали економічні реформи в КНР; динамічний розвиток НІК Східної Азії. Тож в 1991-1995 рр. економічні питання у відносинах між США і країнами Східної Азії привертати більше уваги адміністрацій Дж.Буша і У.Клінтона, ніж проблеми безпеки в регіоні, що посіли другорядну позицію. Основна увага була зосереджена на переговорах з лібералі-

зації торгівлі й відкритті регіональних економік для американських компаній.

У своїх публічних виступах президенти Дж. Буш і Б.Клінтон неодноразово наголошували, що майбутнє США пов'язане зі Східною Азією, яка стала найбільшим торговельним партнером США. Тож важливим завданням адміністрацій Дж.Буша і Б.Клінтона в умовах економічної рецесії було розширення американського експорту до Східної Азії, з чим пов'язувалося скорочення бюджетного дефіциту США, створення нових робочих місць, відновлення економічного зростання.

Перший візит Дж.Буша до Азії після завершення холодної війни, під час якого він відвідав Японію, РК, Сінгапур і Австралію (січень 1992 р.), відбувся під гаслом "вільна торгівля – це вулиця з двостороннім рухом". Основною метою туру було проголошено розширення американської торгівлі і відкриття азійських ринків для створення робочих місць для американців, адже, за словами президента Буша, кожен мільярд доларів виробленого експорту підтримує 20 тис нових робочих місць для американців. Вперше за всю історію під час туру президента супроводжували виконавчі директори 21 провідної американської компанії, які вже працювали або були готові працювати на азійському ринку. Серед інших важливих завдань туру – сприяння успішному завершенню Уругвайського раунду ГАТТ з лібералізації торгівлі, підтримка АТЕС та прагнення уникнути поділу світу на взаємовиключні торговельні блоки, наслідком чого могло стати обмеження світової торгівлі [11].

Залучення до АТЕС США й інших американських держав не дозволило реалізувати австралійську ініціативу про інституалізацію східноазійського економічного регіоналізму (поруч з європейським і американським). Тож в грудні 1990 р., через рік після створення АТЕС, прем'єр-міністр Малайзії М.Махатхір виступив з ініціативою про формування Східно-азійського економічного угруповання на основі торговельно-економічних зв'язків Японії з регіональними державами [12]. Вона була фактично проектом вузького східно-азійського економічного співробітництва без участі США чи будь-якої іншої азійської держави. До цього не існувало жодної ініціативи на урядовому рівні, жодного міжурядового процесу, який поєднував би країни Північно-Східної і Південно-Східної Азії в єдиній структурі без участі західних держав. За виключенням японської імперської концепції "Широкої східноазійської зони процвітання", не було іншої концепції Східної Азії як єдиної регіональної цілісності в будь-якому сенсі ідентифікації чи лояльності.

На п'ятому саміті АСЕАН в Сінгапурі в січні 1992 р. було досягнуто консенсус з пропозиції Махатхіра, за яким Східноазійське економічне угруповання повинне було функціонувати як Східноазійський економічний кокус в рамках АТЕС, а не конкурентний до неї економічний форум. Водночас схвалено ініціативу про створення впродовж десяти років зони вільної торгівлі в АСЕАН (АФТА), що мало сприяти економічній інтеграції ПСА, її перетворенню на регіон, більш привабливий для зовнішніх інвесторів в якості єдиної інвестиційної зони, відображало прагнення країн АСЕАН обстоювати свої колективні позиції в АТЕС для успішного завершення Уругвайського раунду ГАТТ.

Пропозиція Махатхіра не була схвалена як через спротив США, так і через неготовність більшості східноазійських країн, які в цей час були зацікавлені в закріпленні завдяки АТЕС економічної присутності США в регіоні, і відповідно, їх інтересу до АСЕАН. Незважаючи на це, вона спричинила регіональні дискусії, що тривали впродовж 1990-х рр. Визначення регіону як такого, що включає АСЕАН, Японію, Китай і Південну Корею і

виключає США, Австралію, Нову Зеландію і Південну Азію, вперше сформульоване М.Махатхіром, було закладено в більшість наступних ініціатив з конструювання східноазійського регіоналізму, в тому числі під час підготовки саміту "Азія – Європа" (ASEM) в 1996 р. і створення саміту "АСЕАН+3" в 1997 р.

Тож основною формою економічної інтеграції в АТР в 1990-х рр. став форум АТЕС. Значний вплив на його діяльність мали ініціативи адміністрації Клінтона, за якими початковий проект АТЕС було значно розширено. В липні 1993 р. У.Клінтон запропонував створення "Тихоокеанської співдружності" в форматі АТЕС. В листопаді 1993 р. в Сіетті (США) відбувся перший саміт АТЕС на рівні глав держав, на якому президент Клінтон виступив з ініціативою створення до 2020 р. Азійсько-тихоокеанської зони вільної торгівлі [13]. Вона отримала розвиток на наступному саміті АТЕС в Джакарті, після якого на неформальному саміті лідерів АТЕС в Богорі було схвалено декларацію про наміри лібералізувати торгівлю й інвестиції між провідними країнами регіону до 2010 р., між усіма країнами регіону, включаючи менш розвинуті – до 2020 р. Богорська декларація наголошувала на відданості лідерів АТЕС глобальній лібералізації торгівлі; метою АТЕС проголошувалася вільна, відкрита торгівля й інвестиційна діяльність в АТР, що сприятиме вільній торгівлі й інвестиціям в усьому світі [14].

Адміністрація Клінтона активно використовувала АТЕС для просування американських економічних інтересів в АТР і створення "Азійсько-Тихоокеанської економічної спільноти" на чолі з США. Паралельно вона продовжувала переговори з лібералізації торгівлі на двосторонньому рівні, розпочаті адміністрацією Дж.Буша з метою відкриття ринків інших держав, передусім Японії і КНР.

Отже, ініціативи про створення суто-азійського інтеграційного економічного угруповання в той час не були реалізовані як через спротив США, так і через неготовність регіональних держав до створення структури без участі США – основного гаранта регіональної безпеки і основного ринку збуту продукції експортно-орієнтованих економік регіону. Була також відсутня політична воля до суто-азійського регіоналізму. Рубіжною подією, що змінила таку тенденцію, стала Азійська фінансово-економічна криза 1997-1998 рр., яка різко посилила розуміння взаємозалежності регіональних економік в епоху глобалізації, значення тісного співробіт-

ництва східноазійських держав в фінансово-економічній сфері; спричинила кризу АСЕАН; сприяла значному покращенню регіонального іміджу Китаю в результаті його "відповідальної політики" під час кризи, в той час як імідж США в умовах кризи різко погіршився. Врешті криза стала поштовхом до створення форуму "АСЕАН+3" (АСЕАН, Японія, КНР, РК), зародження в цьому форматі елементів "нового регіоналізму" як багатоаспектної форми інтеграції, що включає в себе не лише економічні, але й політичні, соціальні, культурні аспекти. На початку ХХІ ст. під його впливом формувалася концепція "східноазійської спільноти" за участю лише азійських держав на основі спільних "азійських цінностей".

1. Sophee, Noordin. A Man & His Idea. Selected Writings and Speeches. – Kuala Lumpur, Malaysia: Institute of Strategic and International Studies, 2006. – Pp. 272-278; Yang Baojian, Yang Ling. New East Asian regionalism in the Context of Globalization: A Stepping Stone to Development [Електронний ресурс] / SEI on line. – Режим доступу: <http://www.seiiofbluemountain.com/upload/product/201001/1263262613qx06p3q.pdf> 2. Sophee, Noordin. Op.cit. – P.298. 3. Koh, Tommy T.B. The United States and East Asia: Conflict and Co-operation. – The Institute of Policy Studies, Singapore, 1995. – P.1. 4. Remarks to the Asian Society in New York City, November 12, 1991 // Public Papers of the Presidents of the United States. George Bush. 1991 (in two books). Book 2. – Washington: United States Government Printing Office, 1992. – P.1146; Remarks to the Australian Parliament in Canberra. January 2, 1992 // Public Papers...George Bush. 1992 (in two books). Book 1. – Washington, 1993. – P.5. 5. The World Bank. The East Asian Miracle. – New York: Oxford University Press, 1993. 6. Acharia A. A Quest for Identity. International Relations in Southeast Asia. – Oxford University Press, 2000. – P.124. 7. Remarks at a State Dinner Hosted by Emperor Akihito of Japan in Tokio. January 9, 1992 // Public Papers... George Bush. 1992-1993 (in two books). Book 1. – Washington, 1993. – Pp.65-66. 8. 1992 U.S.-Japan Global Partnership Agreement [Електронний ресурс] / International Trade Administration. – Режим доступу: <http://www.mac.doc.gov/japan-korea/market-opening/ta920109.htm> 9. The Enterprise for the Americas Initiative: Description and Up-date October 1992 [Електронний ресурс] / The Development Group for Alternative Policies, INC. – Режим доступу: http://www.developmentgap.org/americas/EAI_Description_and_Update.pdf 10. Wu Yi: Yearender on Foreign Trade // China. Facts & Figures Annual Handbook. V.23. – Gulf Breeze, Florida: Academic International Press, 1996. – P.188. 11. Remarks upon Departure for Asian Pacific Nations, December 30, 1991 // Public Papers... George Bush. 1991 (in two books). Book 2. – Washington, 1992. – Pp.1670-1671. 12. Mahathir, Mohamad. Achieving True Globalization. – Selangor Darul Ehsan: Pelanduk Publications, 2004. – Pp.4-5. 13. Remarks to the Seattle APEC Host Committee. November 19, 1993 // Public Papers... William J. Clinton, 1993 (in two books). Book 2. – Washington, 1994. – Pp. 2013-2020. 14. APEC Economic Leader's Declaration of Common Resolve. Bogor, Indonesia. November 15, 1994 // Public Papers...William J. Clinton, 1994 (in two books). Book 2. – Washington, 1995. – Pp.2094-2097.

Надійшла до редколегії 14.03.12

А. Діхтяренко, асп.

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗНАТЬ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПОЧАТОК 1970-х рр.)

У статті розглянуто заходи урядових та громадських організацій щодо популяризації природоохоронних знань в УРСР у другій половині 1940-х – на початку 1970-х років.

In the article governmental and nongovernmental organization's actions on promotion of nature protection knowledge in Soviet Ukraine in second half of 1940th – at the beginning of 1970th are revealed.

Охорона природи є не лише біологічною, а й соціальною проблемою і не може бути вирішена без природоохоронної пропаганди, оскільки лише добре поінформоване суспільство може зрозуміти і вирішувати питання охорони природи. Саме таким шляхом, об'єднуючись в різні природоохоронні організації, інтелігенція України намагалась підняти суспільство на шлях захисту природного середовища та якимось чином вплинути на тодішню владу. Вияв громадської активності в перші десятиліття після Другої світової війни у сфері захисту навколишнього природного середовища викликає великий науковий та пізнавальний інтерес.

Вітчизняна історіографія, що існує на сьогодні, є недостатньою для розгляду даного питання. Започатковано розгляд даної теми В.Е.Борейком "Шляхи та методи природоохоронної пропаганди" 1996 року, а також праця 2000 року "Історія руху студентських природоохоронних дружин України в документах та спогадах". Однак наукова актуальність, практична значущість і недостатнє комплексне вивчення природоохоронної пропаганди разом з екологічним рухом в Україні диктують необхідність спеціального дослідження. Багатогранна діяльність громадських екоорганізацій та товариств, значення природоохоронних традицій українсь-

кого народу заслуговують особливої уваги, детального й всебічного аналізу. Надзвичайно важливо це зробити у сучасних умовах національно-духовного і державного розвитку України, коли екологічний чинник виступає у ролі об'єднуючого і націотворчого начала.

Природоохоронну громадськість республіки на той час було об'єднано в різні організації, зокрема: Українське товариство мисливців та рибалок (УТМР), Українське товариство охорони природи (УТОП) та дружини природоохоронної роботи, до складу якої входили загалом студенти та молодь. Найяскравішою та наймасовішою з них являється Українське товариство охорони природи (УТОП). Станом на 1 січня 1973 рік воно нараховувало у своїх лавах понад 8,5 мільйонів осіб. (або 17,5% населення республіки) 37 тисяч підприємств, колгоспів, учбових закладів, інших установ і організацій входили в товариство на правах колективних членів [20, арк. 42].

З початку свого утворення оргбюро УТОП передбачало видавничу діяльність, зокрема видання журналу з охорони природи. 15 жовтня 1946 р. відбулось засідання товариства під керівництвом Б.І.Чернишова де вирішено прохати ЦК КП(б)У дозволу на видання журналу "Охорона природи", а дитячі газети "Зірка", "Сталінське плем'я" присвятити сторінкам охорони природи [8, арк. 2]. Товариство через бюро наукової пропаганди АН УРСР провело публічні лекції у м. Київ – академік Б.І.Чернишов – "Завдання науки по відношенню охорони природи" і проф. М.І. Котова – "Історія і наукові проблеми охорони природи на Україні". У 1948 році була видана з цієї серії книжка "Вивчаймо природу нашої країни" тиражем у 10 тис. екземплярів, котра на протязі 2-3 днів розійшлася [9, арк. 4]. Окрім цього, оргбюро товариства був розроблений план видання "Календаря природи України", деякі розділи були вже написані: "Історія охорони природи в УРСР" – автор проф. М.І.Котов, "Заповідники УРСР" – автор П.С.Шаміт та ін. [10, арк. 1-2]. Але відсутність засобів для того, щоб розраховуватися з авторами і для видання в цілому не дозволило завершити це починання.

Саме причина нестачі коштів змусило оргбюро УТОП у травні 1949 р. довести до відома ЦК КП(б)У та просити видати наказ редакторам республіканських газет про співпрацю у популяризації охорони природи, розміщуючи в центральній пресі матеріали по охороні природи. Але на ці прохання відповіді не було. Ще в грудні 1948 року керівник Головного управління по заповідникам при Раді Міністрів УРСР Л.Мартинюк жалівся секретарю ЦК КП(б)У Литвинову, що жодна республіканська газета та журнал не містять матеріалів по охороні природи [4, с. 26].

З таким рішенням у 1950 р. Головне Управління по заповідникам звернулося до РМ УРСР за фінансовою допомогою УТОП у розмірі 60 960 руб. на утримання апарату, дозволити товариству самому займатися видавничою діяльністю з метою широкої пропаганди ідей охорони природи, друкування науково-популярної літератури і виділити на видавничу діяльність 70 тис. руб. [11, арк. 7]. Однак це звернення не було задоволено, а на повторне прохання з даного питання Міністерство фінансів 25 березня 1950 р. надіслало відповідь, де зазначалося, що проектом державного бюджету УРСР таких витрат не передбачено і не вважає за можливе виділяти з бюджету кошти УТОП [12, арк. 8].

Період з липня 1953 року до липня 1958 року характеризувався зміцненням товариства, активною видавничою діяльністю, пропагандою охорони природи та ін. [14, арк. 5]. До 1953 р. було видано лише статут товариства та "Календар природи України" 1951 р. А вже до 1957 р. окремими брошурами або книгами були видані:

у 1954 р. "Положення про юнацьку секцію", 1955 р. "День птахів", Н.Е.Кононова (лекція) "Пам'ятка садоводу", "Акваріум та акваріумні рибки" (лекція) Н.Е. Кононова, "Календар природи" В.В.Пархоменко, Статут товариства 1956 р., у 1957 р. "Боротьба зі шкідниками та хворобами декоративних та плодкових насаджень" В.Ю.Пархоменко та В.Ф.Бондаренко [14, арк. 6]. Спільно з Міністерством рибного господарства УРСР було видано "Пам'ятку по охороні та відтворенню запасів риби і річного рака у внутрішніх водоймах УРСР", які підготували Д.В.Макєєв, М.Е.Сальніков, С.Я. Бродський [14, арк. 7].

Значну питому вагу у видавничій діяльності, особливо у 1956-1957 рр., займало видання плакатів, листівок та закликів. З 1954 по 1957 рік УТОП видав 5 плакатів тиражем 42 тис. екз., 12 газет тиражем 18 тис. екз., 9 листівок про риб тиражем 54 тис. екз., 12 листівок про птахів і тварин тиражем 12 тис.екз. і 5 листівок для юнатів тиражем 21 тис. екз. [4, с. 26]. Президія Республіканської Ради в цей період проводила підготовку проекту постанови ЦК ЛКСМУ про організацію виховної роботи та активне залучення молоді України до вивчення охорони та збагаченню природи рідного краю [14, арк. 5].

26 травня 1958 року у м. Києві відбулась нарада, організована УТОП та сприяння розвитку природних багатств спільно зі спілками радянських письменників і художників України. Сюди було запрошено представників редакцій видавництв, міністерств, урядових установ. Присутніх було понад 100 чоловік [14, арк. 10]. Нарада ставила перед собою завдання обговорити стан охорони природи, виділення шляхів мобілізації громадських зусиль на покращення стану охорони природи із залученням до цієї справи письменників, художників, журналістів, працівників органів преси, радіо, вчених біологів на пропаганду знань про закони природи на виховання почуття радянського патріотизму. Було відмічено незадовільний стан охорони природи на Україні. Президія організувала публікації в газетах з питань охорони природи [14, арк. 11].

Для подальшого розвитку діяльності УТОП потрібно було забезпечити його насамперед можливістю видавничої діяльності, особливо виданням брошур, книжок для юнацтва. Наскільки ці можливості у товариства були обмежені, можна побачити з того, що неодноразово збірники здавались до друку ще 1951 р. і лежали у портфелях двох видавництв близько семи років [14, арк. 22].

У 1959 р. УТОП значно розширив, порівняно з 1958 р., використання в пропагандистській роботі друкованого слова, товариство віднайшло в собі нові форми пропаганди охорони природи та завдяки за покращення її стану. Львівська філія видала пам'ятки членам юнацької секції, почесні доручення, підготувала і надрукувала спільно з облвідділами народної освіти заходи по охороні природи. Видання афіш про конкурси, вечори, запитань і відповідей також сприяло популяризації роботи товариства. Через нестачу коштів та без погодження Ради Міністрів УРСР УТОП не могла видати монографію "Визначні сади і парки України", хоча монографія була повністю підготовлена до друку [15, арк. 2].

Друкування масовим тиражем на громадські кошти листівок і закликів товариство не могло здійснити з огляду на нестачу складського приміщення. На звернення до управління справами АН УРСР з проханням про допомогу і надати хоча б тимчасове приміщення, Товариство отримало відмову [15, арк. 3-4]. Таке ставлення до УТОП гальмувало подальший розвиток його діяльності. Дуже складними були взаємостосунки між видавництвом АН УРСР і редакційною колегією. На жаль, не всі керівники місцевих партійних і радянських

органів усвідомлювали важливість охорони природи і те, яку велику допомогу вони можуть надати громадськості у справі охорони природи при незначній витраті особистого часу.

Проблемні питання охорони природи були порушені в статті почесного члена УТОП М.Т.Рильського і голови товариства академіка АН УРСР П.С. Погребняка "На захист рік", яка була надрукована в газеті "Правда України" від 11 червня 1959 р. [19, арк. 5].

З початком 1960-х років "Робітнича газета" перша на Україні стала випускати щомісячно природоохоронну сторінку (6 колонок). Велика заслуга в природоохоронній пропаганді належить Петру Степановичу Погребняку. В кінці 1950-х – початку 1960-х років у республіканських газетах на захист природи він опублікував біля десятка статей, домігся випуску кількох номерів збірника УТОП. Саме він навірнув до пропаганди охорони природи свого друга, впливову на Україні людину – поета Максима Рильського, який в УТОП очолював секцію захисту тварин і активно приймав участь в природоохоронній роботі. У 1960 р. ним видано чудовий огляд "Природа та література" [7, с. 12]. Максим Рильський був не лише членом президії УТОП, Комісії по охороні природи АН УРСР, виступав за охорону природи в пресі і на конференціях, але й написав дуже цікаве дослідження про роль літератури у вихованні любові до природи. 29 жовтня 1960 р. він виступив зі статтю "Боротьба за красу". Позиція відомого письменника діаметрально категорично розходила з партійною точкою зору, виголошеною в той час майже чи не головою Ради Міністрів СРСР Підгорним – "будівництво комунізму важливіше за красу" [4, с. 30].

На II з'їзді УТОП (1961 р.) редакціям "Робітничої газети" та журналу "Перець" було висловлено подяку за широке висвітлення актуальних питань охорони природи [6, с. 208]. Протягом 1960 р. на тему охорони природи та сприяння розвитку природних скарбів членами УТОП було опубліковано близько 1500 статей у центральних та регіональних газетах. Значну допомогу у виданні надавала газета "Правда України", "Робітнича газета" та ряд обласних газет [16, арк. 3]. Зокрема, можна навести назви окремих статей: "Рости молодим дубам", "Колгоспне село", "Краса рідної землі" у газеті "Робітнича газета", "Найвеличніше і найчудесніше" у газеті "Радянська Україна". У 1961 р. були опубліковані книги "Хай шумить земля гаями", "Парки України" тощо [17, арк. 2].

Продовжувало УТОП нарощувати і природоохоронну агітацію. Видавши в 1960-му році 110 назв плакатів і листівок тиражем 460 тис. екз. [4, с. 30]. Протягом 1961 р. силами УТОП було проведено значну роботу з пропаганди закону "Про охорону природи УРСР", зокрема проведено 4 міжобласних загальних семінарів у містах Житомирі, Сімферополі, Ужгороді та Харкові. У роботі семінарів взяло участь біля 500 представників від усіх філій товариства [17, арк. 1-2]. У 1961 р. на екрани республіки вийшло 2 фільми, присвячені охороні природи на Україні: "Пригоди Перця" та "Краса рідної землі", створені за участю Президії УТОП [17, арк. 3]. УТОП приймало активну участь у створенні щомісячного радіожурналу "Рідна природа". В журналі виступали голова товариства академік П.С. Погребняк, заступник голови П.І. Патона [18, арк. 6].

Популярною формою культурно-масової і агітаційно-пропагандистської роботи були вечори запитань і відповідей, організованих УТОП. Облфілії товариства здійснювали заходи спільно з Управлінням культури в парках і садах, переважно в літній період. Вони включали фотовиставки, конкурси на тему охорони природи та сприяння розвитку природних багатств [17, арк. 2].

Природоохоронний бум в газетах та журналах наприкінці 1950- початку 60-х років у своїй більшості пояснюється участю письменників в охороні природи. І.Г.Підоплічко, П.С.Погребняк, М.Т. Рильський, з іменами яких були пов'язані справжні природоохоронні битви за заповідники УРСР.

Керівник комісії по охороні природи АН УРСР Іван Григорович Підоплічко – автор більше 30 природоохоронних статей. Однак охорона природи як така не входила в сферу його суто наукових інтересів, він не написав жодної з цієї теми монографії чи іншої серйозної наукової публікації. Він більше виступав як популяризатор природоохоронної ідеї, використовуючи для цього "Вісник зоології", в якому був відповідальним редактором, Українську радянську енциклопедію, де був заступником головного редактора, журнал "Наука і суспільство", де був членом редколегії, навіть піонерські і комсомольські газети [5, с. 277].

З середини 1960-х років УТОП активно взялось за видання свого власного природоохоронного журналу. Однак ЦК КПРС відмовив і після трьох засідань ЦК КПУ "Рідна природа" почала виходити з 1976 року раз на квартал, у вигляді бюлетеня і без права на підписку [4, с. 33].

Велике значення для становлення грамотного, активного, впевненого борця за охорону оточуючого середовища мало систематичне навчання в дружинах по охороні природи. В процесі теоретичної підготовки, окрім традиційних методів (бесід, семінарів, лекцій), застосовувались і нетрадиційні: рольові ігри під час здавання заліків по інспекторському мінімуму, імітаційні ігри, вчені виїзди на водойми, стажування для починаючих суспільних інспекторів.

Значне місце в програмі навчання дружинників відводилось і самостійній роботі з літературою. До їх послуг були книги та брошури з правових питань, охорони природи, психології і пропаганді, спеціальна навчально-методична література, що відображала досвід найкращих відділів і створена самими дружинниками (Д. Кавтарадзе, В.Зубанін, С.Мухачов, В.Борейко). Опубліковані безцінні за своєю методичною насиченістю такі видання, як програма по боротьбі з браконьерством "Вистріл", програма по вивченню та охороні річкових тварин "Фауна", програма природоохоронної пропаганди та агітації "Трибуна". В Москві, Казані та Києві видали спеціальні збірники молодого дружинника, що містили методичні рекомендації по науковій, оперативній та пропагандистській природоохоронній роботі [2, с. 151].

Друга половина 40-х – поч. 70-их років ХХст. – це час напруженої боротьби між природоохоронною та природоруйнуючою думкою, природоохоронною та "антиприродною" пропагандою. Розмістити в пресі який-небудь матеріал по охороні природи було неможливо. У грудні 1962 року ЦК КПУ постановою "Про скорочення мережі і впорядкування випуску журналів та видань журнального типу в республіці та ліквідацію їх збитків" заклав з десяток літературних і наукових журналів. Серед них "Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР" та "Щорічник Української ботанічної організації" [3, с. 21]. Без дозволу партії не могла відбутись ні одна суттєва подія, навіть відкриття нового музею. В червні 1964 року секретаріат ЦК КПУ на основі союзної "вказівки" прийняв рішення "Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні трудящих". Наказавши Міністерству культури об'єднати однотипні музеї, а також заборонити, без дозволу ЦК КПУ, створення нових. Тепер вже для того щоб відкрити музей, потрібно було довести ЦК, що ця організація є дійсно необхідною. Органи цензури з боку партії діяли поза законом. Цензура проглядала все: експонати, путівники, навіть звукові за-

писи. Не сподобалась яка-небудь стаття чи книга, і ЦК КПРС, ЦК КПУ, обкоми, місткоми, райкоми влаштували "показові головомійки" журналістам та видавцям.

У 1967 р. проведено ознайомлення Державним комітетом Ради Міністрів УРСР по охороні природи зі станом видавничої літератури по охороні природи показало, що в УРСР ця робота ніким не координується [13, арк. 10]. У цьому ж році було опубліковано книгу "Охороняймо природу", що була збірником законів, постанов і положень з охорони природи в УРСР обсягом 12 друкованих аркушів і тиражем у 2 тис. примірників. Всі нормативно-правові документи, що стосувались охорони природи друкувались у цьому збірнику [13, арк. 13].

Згідно з довідкою про стан з виданням літератури в УТОП на 1968 рік, у розробці відділу по масовій та видавничій роботі Державного комітету Ради Міністрів УРСР з охорони природи перебували наступні рукописи: 1) "Клуб юних біологів"; 2) книга Скородумова "Довідки по боротьбі з ерозією ґрунтів"; 3) Корнєєва "Червень – місяць тиші"; 4) Мунтяна "Охорона природи та естетичне виховання людини". У видавництві "Урожай" також перебували плакат про захист річок, 5 плакатів у видавництві "Молодь" про охорону птахів, книги Полічковського "Про діяльність природоохоронних об'єктів", Федоренка "Хімія і природа" [13, арк. 17].

28 серпня 1970 р. українська республіканська газета "Робітничая газета" опублікувала критичну статтю письменників Л.Леонова та Б.Рябініна "Заповідний – означає недоторканий" [1, с. 75], де не називаючи прізвищ, критикувалась звичка керівних чиновників полювати у заповідниках. А вже 4 вересня 1970 року під керівництвом секретаря Лутака відбулось засідання Політбюро ЦК КПУ, на якому було прийнято постанову "Про помилки та неправильні виступи "Робітничої газети", покрано керівництво газети та керівника Держкомприроди УРСР Б.Вольтовського, до якого журналісти звертались

за консультацією [3, с. 24]. Далі вже й самі журналісти все частіше відмовляли авторам у публікації критичних матеріалів на екологічну тему.

Таким чином, можна сказати, що др. пол. 1940-их – поч. 1970-их років – це час, коли в суспільній свідомості одночасно існували та конкурували за вплив дві діаметрально протилежні ідеї. Одну, народжену на перетині двох віків, у висококультурному середовищі пропагандувала небагаточисельна і найкраща частина інтелігенції – вчені, письменники, журналісти, вчителі, робітники природоохоронних сфер. Іншу, що з'явилась ще під час лихоліття 1930-40-х років серед байдужих до проблем охорони природи, продажних і людей-невігласів, головним чином охоплених жадобою влади або мрією про неї. Саме такою хиткою рівновагою в цей період і пояснюється обмеженість методів і форм природоохоронної пропаганди: статті в пресі, лекції, музеї. Природоохоронна пропаганда, як метод охорони природи, ще довго була представлена сама собі, а якщо і розвивалась, то окремими ентузіастами "всліпу".

1. Боре́йко В.Е. Записки природоохранника. – К., 2000. 2. Боре́йко В.Е. История движения студенческих природоохранных дружин Украины в документах и воспоминаниях. – К., 2000. 3. Боре́йко В.Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). Т.2. – К., 1997. 4. Боре́йко В.Е. Пути и методы природоохранной пропаганды. – К.: КЭКЦ, 1996. 5. Боре́йко В.Е. Словарь деятелей охраны природы. 2-е изд. доп. – К., 2001. 6. Коцур Н. В Украинском обществе охраны природы. – Новосибирск, 1963. 7. Рильський М. Природа і література. – К., АН УРСР, 1960. 8. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 5. 9. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 8. 10. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 9. 11. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 10. 12. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 17. 13. ЦДАВО. – Ф. 4778. – Оп. 1. – Спр. 65. 14. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 72. 15. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 77. 16. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 84. 17. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 94. 18. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 108. 19. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 126. 20. ЦДАВО. – Ф. 4698. – Оп. 1. – Спр. 412.

Надійшла до редколегії 14.03.12

М. Казьмирчук, канд. іст. наук

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.)

Автор аналізує становище дітей та підлітків на фабриках і заводах Київської губернії, вивчає законодавче оформлення експлуатації дитячої праці буржуазією пореформеного періоду.

The author analyses the situation about children and teenagers on factories and plants of Kyiv gubernya, also the author investigates bourgeoisie's official registration of the legislation for exploitation of children's work after reformation period.

Уявлення про дитинство наприкінці XIX – на початку XX ст., яким воно має бути, було досить розмите. Ще первісні люди мали ініціації, за якими визначалася вікова межа – перехід до іншої вікової і статусної категорії, із її правами та обов'язками. Наприкінці XIX ст. "дитинство" отримало нове визначення, завдяки розвитку капіталізму в Російській імперії, де почали продавати все, включаючи працю дітей та підлітків. Особливо яскраво проблема "втраченого дитинства" проявлялася у економічно розвинутій Київській губернії, де постало багато потужних заводів і фабрик, якими управляла новосформована верства – буржуазія. Так, за даними на 1880 р. у Київській губернії нараховувалося 327 фабрик і заводів, 9473 робітників, а прибутки від виробництва сягали 26 млн. руб. і були найбільшими з поміж губерній Південно-Західного краю [6, арк. 17-17зв.].

Проблема використання праці підлітків та неповнолітніх на фабриках і заводах Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. не висвітлювалася вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Тому метою даної статті є розкриття проблем пов'язаних із "втраченим дитинством" пореформеного періоду на

прикладі використання дитячої праці на підприємствах Київської губернії.

Традиційні сімейні цінності у кожного окремого стану Київської губернії були різні. Діти духовенства готувалися посісти парафію батька, вчилися і мали можливість заробляти викладацькою працею [1, с. 9, 13, 17]. Діти заможних дворян, вважалися продовженням шляхетного роду, мали широкий вибір навчальних закладів, безхмарне майбутнє та достатньо часу, аби безтурботно його проводити. У селян діти сприймалися як помічники, у яких вони бачили сенс свого життя [2, с. 478, 481, 483]. Проте траплялися й виключення із правил, коли родина не могла прогледувати велику кількість дітей через малий сімейний бюджет, тоді вони змушені були забути про дитинство та працювати як дорослі. У сім'ях робітників, буржуазії та міщан часто використовували працю власних дітей.

У Київській губернії, як і загалом по Російській імперії правоздатність залежала від віку і статі. Так, цивільне законодавство кінця XIX ст. надавало фізичній особі повну майнову дієздатність з моменту досягнення нею 21 року (ст. 213 Зводу законів цивільних, видання

1887 р.), на обсяг дієздатності особи впливала стать, проте щодо працездатності закон був на боці капіталістів. Чисельною соціально незахищеною групою на заводах і фабриках за віковими та статусними відмінностями стали неповнолітні діти, яких називали "напівробітниками". Наприкінці XIX ст. у офіційних джерелах робітників поділяти на робітників (чорнороби, майстри, службовці) і напівробітників. До категорії напівробітників відносилися юнаки та дівчатка до 18 р., які одержували менші зарплати, мали гірші умови життя та харчування [14, арк. 23]. Згідно "Устава горного" від 1857 р. "дети мужского пола нижних и рабочих чинов до пятнадцатилетнего возраста называются малолетками, с пятнадцати до восемнадцати лет подростками. Принадлежа заводскому ведомству, они по рождению вносятся в общий список заводских людей и с восьми лет поступают в заводские школы. По выходе из школы, малолетки оказавшие лучшие успехи, определяются к занятиям по письменной и искусственной части, а прочие до 15 лет помогают семействам... и в случае нужды употребляются в работу, с тем однако, чтобы работа сия была легкой, дневной и продолжалась не более восьми часов в сутки. Подростки, исполняя заводские работы по достижении 18 лет перечисляются в разряд полных работников и с сего времени начинают действительную службу" [6, арк. 10]. Використання дитячої праці, дозволяло підприємцям менше платити, економлячи на їхньому утриманні при рівній експлуатації та однакових умовах із іншими дорослими чорноробами.

13 жовтня 1879 р. розпочалася робота над створенням законодавства щодо обмеження праці неповнолітніх та встановлення нагляду за їхньою шкільною освітою [4, арк. 4, 6]. 30 грудня 1881 р. товариш міністра фінансів М. Х. Бунге клопотав про дозвіл внести на розгляд Державної Думи пропозицію щодо обмеження дитячої праці на підприємствах [9, арк. 87, 88зв.]. Тільки у 1882 р. на Наддніпрянщині були видані "Правила по работу малолетних на фабриках, заводах і мануфактурах", за якими заборонялася праця на промислових заводах дітей до 12 років, а підліткам від 12 до 15 років дозволялося працювати не більш як вісім годин на добу, "не включая времени потребного на завтрак, обед и ужин, посещение школы и на отдых" [14, арк. 37, 61, 62]. При цьому робота неповнолітніх не мала продовжуватися більш як чотири години підряд, а також не повинна була продовжуватися "между девятью часами вечера и пятью часами утра, а также в воскресные и высокаторжественные дни". До того ж власники заводів та фабрик були зобов'язані дітям, які не мали свідоцтва про закінчення однокласного училища, надавати можливість відвідувати школи не менше 3 годин щоденно або 18 годин на тиждень [6, арк. 3, 5]. Неповнолітніх заборонялося використовувати на шкідливих або виснажливих виробництвах, перелік яких повинен був бути затверджений Міністерствами фінансів та внутрішніх справ. За порушення правил підприємцям загрожували значні штрафи [5, арк. 14].

У 1883 р. було вирішено встановити "для надзора за исполнением" особливу інспекцію промислової зони, яку передбачалося поділити на округи та встановити посади головного та підзвітних йому інспекторів. Вона мала підпорядковуватися Міністерству фінансів та Департаменту торгівлі і мануфактур. Було запропоновано створити Київський округ для нагляду за неповнолітніми, куди входили Київська, Волинська, Подільська та Харківська губернії. Проте введення у дію цих законів було тимчасово призупинено на два роки. Натомість відзначалося, що "изданный закон о работе малолетних, имеющий главное значение для фабричного рабо-

чего населения, которое он может поставить в самое тяжелое положение, представляет равным образом значительное стеснение и для промышленности. Поэтому применение этого закона, если введение его уже найдено необходимым, требует крайней осторожности и строгой постепенности". Введення цього закону без попереднього ознайомлення, на думку урядовців, могло викликати "неоспоримо большие замешательства", а тому було дозволено: "1) допускать в случае надобности к работам на заводах фабри, мануфактур таких малолетних, которые имеют не менее 10 лет; 2) разрешить малолетним от 12 до 15 лет ночную работу в тех промышленных предприятиях, в которых сие по роду производства оказывается необходимым и не может причинить вреда здоровью малолетних, с тем однако ограничением, чтобы ночная работа продолжалась не более 4 часов в сутки; 3) распространять это узаконение на те промышленные предприятия, к которым применение оного признано будет возможным и полезным. По истечению двухлетнего опытного срока, представить на уважение Государственного совета окончательного заключения" [6, арк. 4-6, 19, 35, 36]. Урядовці протягом року мали встановити кількість неповнолітніх на певних заводах, їх потребу в навчанні та розмір внесків фабрикантів для влаштування шкіл. Після цього почалося жваве обговорення власниками заводів законопроектів, де переважна більшість обурювалася фінансовими витратами на шкільну справу. Дехто почав запитувати, чи не потрібно буде турбуватися ще й за успіхи неповнолітніх у осягненні шкільної грамоти, або чи не треба буде конвоювати неповнолітніх до шкіл та назад на заводи. Однак "полное разрешение вопроса по мнению Департамента было недостижимо в то время. Все согласились, что заводчики должны организовать работу малолетним так, чтобы не препятствовать посещать школу, и нести расходы по содержанию начальных училищ для малолетних рабочих" [6, арк. 6].

Виникали також проблеми із наглядом за виконанням та додержанням закону про неповнолітніх. Виникали й резонні зауваження, що "6 часов к ряду машинной работы вредны взрослому, не то что ребенку, к тому же еще более изнурительно после изнурительной работы идти в школу, где сидеть еще 2 часа. Нельзя представить это хорошим порядком ни для вечерней, ни для дневной смены. Поэтому 4 часа это максимум, а лучше 3 часа". Крім того, Московське відділення Департаменту торгівлі та мануфактур відзначало, що переважна більшість сімей "только и выживают за счет малолетних", а "сироты работают при легких работах могут остаться без средств к существованию". Фабриканти переконували, що законопроект абсолютно нерéalний для виконання, вноситиме безлад та зайві розтррати, дозволятиме відмовитись від використання праці дітей, що приведе до розорення багатьох сімей та невдоволення. До Міністерства фінансів посипалися прохання про відстрочку, тому у 1883 р. воно відклало введення в дію закону про неповнолітніх до 1 червня 1884 р. [6, арк. 39, 55-70].

За законом від 1 червня 1884 р. збуло заборонено використовувати працю жінок та неповнолітніх в нічну зміну [7, арк. 3]. Законодавство продовжувало активно розроблятися і у 1885 – 1898 рр. [10, арк. 14]. Проте ці поодинокі заборони підприємці обходили дуже швидко. Вже у 1899 – 1901 рр. було порушено справу про допущення на роботу до фабрик неповнолітніх [8, арк. 3].

Так, у 1883 – 1884 рр. в містечку Мотижині Київської губернії євреї Аврум Фердман для роботи в економії, яку він орендував у генерала Савицького з 1875 р., наймав селянських дітей 15-ти років і "примушував працювати

від сходу і до заходу сонця". Платив їм по 10 – 20 коп. Давав відпочинку на день лише 2 години [12, арк. 2-4].

Найменші зарплати у напівробітників були на тютюнових фабриках, де використовувався переважно дитяча праця, зокрема дівчаток. Так, на тютюновій фабриці Соломона Когена у Києві, крім 20 майстрів і 45 майстринь, також працювали 9 хлопчиків і 20 дівчаток, які отримували по 5 руб. на місяць. На іншій київській фабриці братів Коген використовувалася праця 8 хлопців та 32 дівчат 12 – 14 років, яким платили від 1 до 3 руб. На київській тютюновій фабриці Згурії працювало 38 робітників: 5 чоловіків, 12 жінок, 3 помічника і 18 неповнолітніх, неграмотних дівчаток від 13 до 14 років. Неповнолітні знаходилися у папіросному відділенні, як являли собою підвальні та сирі приміщення із спертим повітрям. За свою важку і шкідливу роботу вони отримували від 3 до 5 руб. на місяць. Київська тютюнова фабрика Егіза мала 160 робітників, з яких була 21 дівчина 12 – 14 років. Всі неповнолітні були неграмотні і отримували від 2 до 5 руб. на місяць [14, арк. 22, 29зв., 30]. За таку малу зарплату неповнолітніх затримували постійно на лишні півтори години, у шкідливих умовах вони працювали понаднормово без справедливої доплати і надбавки [14, арк. 61, 62зв., 63]. Робота на тютюнових фабриках і заводах була шкідливою особливо для напівробітників. Так, для жінок вона загрожувала бездітністю та високим процентом смертності немовлят. Вже на початку ХХ ст. показник смертності немовлят у Київській губернії був доволі високий – від 22 до 26 % [3, с. 179].

Мізерними для тогочасних умов були заробітні плати напівробітників на цукрових заводах. Так, на Кисельовському цукровому заводі Звенигородського повіту робітникам платили по 6 руб. на місяць, а напівробітники отримували за спеціально складеним списком. 10 напівробітників отримували по 4 руб. на місяць, а їхній задаток становив 5 руб. 22 жінки мали кращі умови – по 25 коп. за зміну на своїх харчах [14, арк. 131зв.]. За умовами робітників із села Степанці з підпрядником Рувінським "Робітники наймаються на завод з 1 вересня і до кінця виробництва, за 30 робочих днів отримують по 7 руб., а напівробітник по 4,5 руб." [13, арк. 91].

Товариство Лебединського цукрового пісочного заводу, що розташовувалося у Чигиринському повіті, утримувало 290 робітників і 64 напівробітників, з них – 33 жінки. На рафінадному заводі Товариства працювало 337 робітників і 87 напівробітників, з яких було 50 жінок [14, арк. 138 зв.]. На цукровому пісочному заводі зарплата становила по 7 – 9 руб. на місяць, а на рафінадному платили по 7 – 12 руб. [16, арк. 3зв.]. На цукровому заводі Цибулевського Товариства Липовецького повіту за усними договорами працювали у 2 зміни 18 жінок, які отримували за роботу по 5 – 6 руб. на місяць. Неповнолітні (60 осіб) на цьому ж заводі отримували по 5 – 8 руб. місяць [15, арк. 97зв., 98]. На цукровому заводі Київського Товариства, де працювало 50 осіб прислуги (кучера, сторожі, артільні кухарі та кухарки), в тому числі 10 жінок, які отримували по 5 руб. на місяць, а 70 жінок – по 7 руб 50 коп. на місяць, з умовою, якщо вони найматимуться на 2-й рік, то зарплата їхня зросте до 8 руб. [13, арк. 26 зв., 27 зв.]. Цукровий завод О. І. Лопухіної при селі Матусов Черкаського повіту під управлінням директора Людвіга Філіповича Цержбовського з 280 робітників на зміні, допускало 16 напівробітників і 10 жінок, які отримували по 5 руб. на місяць на своїх харчах [14, арк. 141 зв.]. На Махорінецькому цукровому заводі Товариства при селі Ізюлахські Махариці Бердичівського повіту працювало 8 жінок, заробляючи по 4,5 руб. на місяць і харчі [13, арк. 54 зв., 64]. Топоровський цукровий завод утримував 340 робіт-

ників, 60 напівробітників, з яких було 40 жінок. Робітники отримували завдаток від підпрядника у розмірі від 6 до 10 руб. [17, арк. 53зв.]. Саліванський цукровий завод мав 406 робітників, з них 75 напівробітників [17, арк. 56 зв.], а Синявський цукровий завод на 2-х денних змінах утримував 397 робітників, з яких 46 напівробітників і 8 жінок [17, арк. 57]. На Пивецькому цукровому заводі Романовського товариства Канівського повіту працювало 165 робітників і 55 напівробітників, з них 35 жінок на 2-х змінах [16, арк. 118].

На Смілянському заводі дівчата та напівробітники отримували по 30 – 35 коп. за 9-ти годинний робочий день, але це були виключно діти майстрових та робітників, жили разом із батьками на квартирах [11, с. 101]. Значною був показник напівробітників на приватновласницьких заводах. На Трошинському цукровому заводі графа Н. А. Шембека у Канівському повіті на 2-х змінах працювало 100 робітників, 40 жінок вільнонайманих і немісцевих. Степаницький цукровий завод спадкоємців Бернарда Адельштейна у тому ж повіті, під управлінням директора і управляючого В. О. Васильєва, найняв підпрядника, який завербував 133 робітника, з них 80 за контрактом, що проживали в казармах. Із всієї кількості завербованих на роботи було 20 напівробітників, з яких 10 жінок [16, арк. 121, 123]. Поташанянський цукровий завод графа Бутурліна Канівського повіту утримував 350 робітників на 2-х змінах, з них 140 напівробітників та 60 жінок [16, арк. 127]. Лучанський цукровий завод Молодецької, орендований у графа Германа Горнштейна у Таршанському повіті наймав на роботу 332 робітники, які працювали на 2-х змінах, з них 40 напівробітників і 12 жінок [16, арк. 131].

Інші показники також переконують в тому, що кількість напівробітників на цукрових заводах була значною. У Звенигородському повіті на трьох заводах працювала значна кількість жінок і неповнолітніх. На Почанінському цукровому заводі Преснухіної із 368 робітників, 24 були напівробітниками, з яких 12 жінок [16, арк. 133]. На Бужанському цукровому заводі графа А. Потоцького із 327 робітників, 24 були напівробітниками, з них 4 жінки [16, арк. 135]. Ольховецький цукровий завод графа А. А. Потоцького, працюючи завдяки 374 робітникам, із їхньої кількості 36 напівробітникам і 12 жінкам [16, арк. 138].

Найбільш показовим серед приватновласницьких цукрових заводів є зразковий Смілянський цукровий завод графів Бобринських у Черкаському повіті, на який з 453 робітників на 2-х змінах, наймалося 100 напівробітників (85 жінок). На зарплаті цій категорії робітників заводське керівництво нещадно економило. Так, напівробітники отримували по 25 коп. на тиждень, а деякі по 15 коп. і харчування [14, арк. 158, 158зв.]. На Капітановському цукровому заводі графів Бобринських у Чигиринському повіті під управлінням директора І. Гагаринського було найнято 264 робітника на 2 зміни, з яких 52 напівробітника і 34 жінок [16, арк. 1].

Цукрові заводи часом заключали контракти із вербувальниками, де вказувалася точна цифра напівробітників, яку допускалося наймати. Так, конторою цукрового заводу при містечку Степанцях Канівського повіту було найнято 49 робітників і 22 напівробітника, а підпрядник 2-ї гільдії купець Рувінський завербував ще 125 осіб. За умовами заводу з підпрядником відзначалося: "Доставити на всі роботи 150 осіб робітників та напівробітників. 125 повинні бути робітниками, а інші напівробітниками: 5 жінок і 20 підлітків..." [13, арк. 87зв., 88 зв.]. Підпрядник отримав по 25 руб. на місяць однаково за робітника та напівробітника [16, арк. 123 зв.]. Саме з огляду на вік неповнолітнім виплачували зарплату [13,

арк. 68зв.]. Прицьковський цукровий завод Кисельовського Товариства при селі Великі Прицаки Каневського повіту видавав своїм робітникам завдатки по 12 руб., на дорогу 2 руб. та на паспорт 60 коп., на мило у місяць по 12 коп. Загалом, на заводі працювало на 2-х змінах 222 робітників і 68 напівробітників, з яких 50 жінок. Напівробітникам платили 5 – 7 руб. на місяць [16, арк. 115зв., 117].

Отже, у промислово розвинутій пореформеній Київській губернії використання дитячої праці було звичним явищем. Стани міщан, робітників та селян змалечку привчали дітей до посиленої праці, адже сім'ї того часу були великими, а сімейні бюджети маленькими. Незважаючи на те, що за законами Російської імперії працездатний вік настав достатньо пізно, у 21 рік, майже всі передові промислові підприємства Київщини використовували дитячу працю. Спроби змінити цю ситуацію, надати законам дієвості ні до чого не призвели. Дітей використовували на шкідливих тютюнових фабриках та цукрових заводах, де, навіть, дорослі не витримували фізичного навантаження. Категорія жінок-робітниць, неповнолітніх працівників та дітей отримала визначення напівробітни-

ків, яким в половину менше платили та годували, але використовували їхню понаднормову працю, не пускали на навчання, виставляли великі штрафи.

1. Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников за 1900 год. – К.: Типография А. Давиденко, 1890.
2. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія [другої половини XIX – початку XX ст.] / Присяжнюк Юрій Петрович. – Черкаси: Вертикаль, 2007.
3. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.) / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Госстатиздат, 1956.
4. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1784.
5. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1786.
6. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1790.
7. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1794 а.
8. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 13 – Спр. 103.
9. РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 33.
10. РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 37.
11. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К.: Типография Р. К. Лубковского, 1913.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 536. – Спр. 52.
13. ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 6.
14. ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 64.
15. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2.
16. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4.
17. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 5.

Надійшла до редколегії 14.03.12

Р. Конта, канд. іст. наук, доц.

ЕТНОЛОГІЧНА НАУКОВА СПАДЩИНА ЗЕНОНА КУЗЕЛІ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається питання дослідження в сучасній вітчизняній історіографії ХХІ століття проблеми етнологічних наукових здобутків Зенона Кузеля.

An article deals with a problem of research in modern domestic historiography of XXI century of ethnological achievements of the known Ukrainian scientist Zenon Kuzelya.

Зенон Францискович Кузеля (1882-1952) відомий на сьогодні як видатний український етнограф, фольклорист, мовознавець, бібліограф та історик. Важливою складовою наукового світогляду вченого були його етнологічні погляди, на формування яких вплинула участь З.Кузеля в Науковому товаристві ім. Шевченка (далі – НТШ).

Ця проблема у свій час по-різному висвітлювалася представниками різних історіографічних шкіл, але і на сьогодні вона лишається актуальною та досліджується в контексті вивчення історії української етнології. У даній статті ми зробимо спробу аналізу стану дослідження етнологічного наукового доробку З.Кузеля в сучасній вітчизняній історіографії ХХІ ст.

Починаючи з середини 1990-х рр., коли ця проблема почала активно розроблятися, в сучасній вітчизняній історіографії продовжуються з'являтися праці, що безпосередньо присвячені або торкаються етнологічних наукових здобутків вченого. Ті засади наукових пошуків, які були закладені в цей період, у майбутньому принесли свої плоди та визначили подальші шляхи дослідження наукової спадщини З.Кузеля.

Так, в 1995 р. Національна парламентська бібліотека України розпочала бібліографування творів українських письменників діаспори, до яких був включений і З.Кузеля. Спочатку було видано п'ять бібліографічних покажчиків, які після доповнення і внесення певних уточнень були видані у двох частинах як окреме видання під назвою "Українські письменники діаспори: Матеріали до бібліографічного словника". Автором біографічної довідкової статті, вміщеної у першому виданні вказаного словника у 2006 р. був Ф.Погребенник [7] (видання вийшло після смерті вченого в 2000 р.). Незважаючи на те, що ця довідка є дуже невеликою за обсягом та містить лише загальну інформацію, додатково в ній вміщено перелік праць вченого та праць про нього, що дозволяє сформувати більш повне уявлення про З.Кузеля як етнолога [7, с.166-171].

Крім того, низка досліджень з даної проблеми В.Качкана, що вийшли в 1990-х рр. не вичерпали тематику. У подальшому автор продовжив дослідження наукової спадщини вченого [8; 9]. З іншого боку, стаття В.Качкана, що вийшла в 2003 р. [8] хоча і була присвячена безпосередньо етнографічній та фольклористичній діяльності З.Кузеля, але вона фактично повторювала наукові висновки попередніх праць вченого та крім аналізу його етнографічних здобутків містила й аналіз культурологічних праць. Остання праця цього автора також була присвячена культурологічним аспектам творчості вченого та не додала нового матеріалу про етнологічну діяльність З.Кузеля в НТШ [9]. Таким чином, одним із пріоритетних напрямків дослідження В. Качканом наукової спадщини З.Кузеля було вивчення етнографічних здобутків вченого. Зокерма, автор ґрунтовно проаналізував методологічні принципи аналізу етнографічного матеріалу вченим, розглядаючи їх в контексті розвитку європейської етнологічної науки.

У 2002 р. до проблеми дослідження етнографічної наукової спадщини З.Кузеля долучився В.Погребенник, який є автором декількох статей присвячених діяльності вченого як етнографа, українознавця та фольклориста [14; 13; 12]. Аналізуючи сучасний стан розвитку сучасної етнології, автор зазначає, що "сучасній нашій етнографічній науці, безперечно, бракує ґрунтовних праць Зенона Кузеля, опертих на дійсно дослідницьку методику і солідну джерельну базу (в тому числі наукову західноєвропейську)" [14]. Піднявши тему зв'язків вченого з НТШ В.Погребенник прийшов до висновку, що "саме Кузеля був одним із тих українських вчених, що заходилися здійснювати гасло провідників НТШ про єднання України зі світом на ниві культури та її вивчення" [14, с.7].

В цілому у статтях автора акцентується увага саме на етнологічній діяльності З.Кузеля. В.Погребенник детально розглянув сферу етнографічних наукових інтересів вченого та окреслив різні грані його роботи в цю-

му напрямку до яких зарахував розробку ним теорії та методики етнографії, історію та бібліографії даного наукового напрямку, участь у міжнародних етнографічних організаціях та їхніх виданнях та етнографічно-музейну діяльність З.Кузелі. Автор детально проаналізував вплив різних шкіл та напрямків в етнографії (як вітчизняних, так і зарубіжних) та етнологічні наукові дослідження вченого. В.Погребенник подав ґрунтовний аналіз етнографічних праць З.Кузелі з посиланням на джерельну базу його досліджень. При цьому автор виділив важливу роль НТШ в етнографічних пошуках вченого, оскільки автор використовував у якості джерел не лише результати власних досліджень, але й матеріали інших членів цієї організації та етнографів-аматорів, які співпрацювали з НТШ. Таким чином, З.Кузеля отримав лише можливість приймати участь в етнографічних експедиціях НТШ, але й використовувати ресурс цієї організації для власних наукових досліджень.

В.Погребенник відзначає високий рівень теоретичних напрацювань та методологічних розробок З.Кузелі в етнографічній науці. Зокрема, автор говорить, що питальники розроблені вченим "з деяким часовим корективом можуть використовуватись і сьогодні" [14, с.9]. Як вірно зауважив, автор в період еміграції вчений був відірваний від джерельної бази, що унеможливило його подальші етнографічні наукові дослідження. Але З.Кузеля, незважаючи на обставини, продовжував наукові дослідження за кордоном: опитував українських військовополонених у Зальцведелі, продовжував роботу над укладанням бібліографії етнологічних праць, проводив популяризаторську освітню діяльність в сфері української етнографії.

Саме робота З.Кузелі в НТШ, з одного боку, спонукала, а з іншого – давала можливість вченому займатися дослідженням історії української етнографії. Зокрема, як зазначає В.Погребенник, вчений досліджував етнографічний науковий доробок етнографів-членів НТШ, а саме: І.Франка, В.Гнатюка, Ф.Вовка та ін. У своїй статті автор також подає короткий аналіз цих праць з історії української етнографії. В.Погребенник у своїй першій статті присвяченій вченому підсумовує його етнологічні досягнення такими словами: "Поза всяким сумнівом, Zenon Кузеля – визнані представник обраної ним науки, що поглибив її та пов'язав із набутком світової етнографії. Долаючи несприятливі історичні обставини, він розбудував обсяг, збагатив методику вивчення України та її народу" [14, с.14].

У подальшому автор продовжив розробку проблем пов'язаних з етнологічною спадщиною З.Кузелі. Остання стаття вченого з даної проблеми вийшла в 2009 р. та була присвячена дослідження досягнень вченого як фольклориста [12]. В.Погребенник повторив свої попередні наукові висновки, поглибивши дослідження етнографічно-фольклористичної складової наукових праць З.Кузелі. Досить ґрунтовним тут є аналіз праць вченого в контексті діяльності різних шкіл та напрямків в етнології. Так, автор говорить, що "Кузеля ввійшов у народознавчу науку як послідовник історично-порівняльного напрямку М. Драгоманова, І.Франка, В.Гнатюка, М. Сумцова. Сприймав ідеї й саму міфологічно-порівняльну методику та розвинув традиції О.Бодяньського й О. Котляревського. Прилучився до історично-географічної школи, заініційованої фіном Аарне, став її чільним репрезентантом на Україні. Нарешті, специфічних рис дослідницьких підходів вченого надала ґрунтовна славістична філологічна освіта, творча асиміляція головних ідей В.Ягича і Хв. Вовка" [12, с.394]. Отже, можна сказати, що статті В.Погребенника були одними з перших у сучасній вітчизняній історіографії, які фахово та детально

розкривали саме етнографічний аспект творчості З.Кузелі у поєднанні з його діяльністю в НТШ. Дуже важливим моментом у працях автора є те, що він намагався ґрунтовно розкрити роль НТШ у становленні З.Кузелі як етнографа.

Серед когорти дослідників, які присвятили вивченню наукової спадщини вченого декілька своїх праць, можна виділити і роботи вчених, в творчості яких вказана проблема не стала предметом систематичних наукових досліджень. У даному контексті на увагу заслуговує стаття В.Старкова [33], присвячена дослідженню ігрового моменту в українській традиційній обрядовості через призму внеску праць З.Кузелі з цієї тематики. Вивчаючи поставлену проблему, автор аналізує всі праці вченого, які торкаються ігрового моменту в українській традиційній обрядовості та зазначає, що вироблений З.Кузелем "Квестіонар в справі збирання похоронних звичаїв" і активна робота по його розповсюдженню за організаційної підтримки секретаря Етнографічної Комісії НТШ В.Гнатюка принесли найбільший результат [33, с.280]. Особливістю статті В.Старкова є те, що в ній, крім власних оцінок дослідження похоронної обрядовості у творчості вченого, автор подає історіографічний огляд поглядів інших вчених на цю проблему, а також аналізує історичне тло, на фоні якого проходила наукова діяльність З.Кузелі.

Бібліографічній діяльності вченого присвячена невелика за обсягом стаття І.Смогоржевської, яка в процесі розкриття поставленої проблеми частково торкається і етнологічних здобутків вченого [32]. Авторка перераховує основні етнографічні праці З.Кузелі, а також подає інформацію про його співпрацю з НТШ. Крім того, враховуючи те, що бібліографічна робота вченого поєднувалася із етнологічними завданнями, цей аспект наукової діяльності З.Кузелі у праці І.Смогоржевської може бути проаналізований під кутом зору розвитку етнографічного знання.

Останнім часом виходять праці монографічного характеру, посібники та підручники з історії української етнографії, фольклористики і видавничої справи, в який проблема наукових здобутків З.Кузелі отримує, порівняно з попереднім періодом, більш ґрунтовне висвітлення.

У посібнику, присвяченому видавничій справі та редагуванню в Україні [1], інформація про вченого подається крізь призму його видавничо-редакційного досвіду, однак не залишилася поза увагою і питання етнографічної діяльності З.Кузелі. З іншого, боку ця інформація переважно повторює загальновідомі факти етнографічної діяльності вченого, що були викладені у попередніх працях інших дослідників, які займалися цією проблематикою.

Інформацію енциклопедичного характеру про З.Кузеля можна знайти у статті О.Ковальчук вміщеної у біобібліографічному довіднику під назвою "Українську історію ХХ століття", який вийшов у 2004 р. [10]. Але зазначена стаття не додає нічого нового до дослідження етнографічної спадщини вченого. Крім того, авторка, говорячи про найбільш плідний період етнологічної діяльності вченого в НТШ, який був пов'язаний із перебуванням З.Кузелі в Чернівцях до його еміграції, наводить хибні дані, зазначаючи, що вчений емігрував за кордон в 1916 р. [10, с.220], а не в 1914 р.

Н.Черниш, як і попередні дослідники наукової спадщини З.Кузелі (зокрема, В.Погребенник та В.Качкан), намагалася подати одразу три складові наукових пошуків вченого, а саме: його здобутки як бібліографа, етнографа та лексикографа [36]. У тій частині статті, що присвячена етнографічній діяльності вченого авторка розкрила основні аспекти його наукових досліджень,

включаючи його діяльність в НТШ, подала огляд його етнографічних робіт, наукової методології, проаналізувала бібліографічну діяльність З.Кузелі у цьому напрямку, а також згадала про його етнографічні експедиції як члена Етнографічної комісії НТШ. Важливим є те, що авторка зауважила, що саме національна ідея в цей період стала стимулюючим фактором, який призвів до розквіту української науки, в тому числі й етнології, про що свідчить, на її думку, наукова діяльність З.Кузелі. Таким чином, Н.Черниш фактично вперше чітко відзначила вплив української національної ідеї на формуванні З.Кузелі як етнологів.

У переліку праць, які торкаються висвітлення проблеми етнологічної діяльності З.Кузелі в НТШ окреме місце займають дослідження, що розкривають наукові досягнення інших членів даної організації. Вивчаючи наукові досягнення колег З.Кузелі, які були з ним знайомі та співпрацювали в окремих питаннях, науковці подають інформацію, яку можна проаналізувати з позиції нашого дослідження. До цього переліку можна віднести праці про Ф.Вовка, В.Гнатюка, І.Франка, Б.Лепкого та ін.

Зазначена проблема стала предметом дослідження О.Таран, яка, хоча й зосередила свою увагу на антропологічному аспекті діяльності Ф.Вовка, але враховуючи той, факт, що антропологія в розумінні вченого включала й етнологічне знання, в працях дослідниці (як в статтях, так і в дисертації) є окремі згадки про З.Кузеля [35; 34].

У даному контексті потрібно згадати також про праці О.Шеремети, в яких проблема етнографічної спадщини З.Кузелі отримала часткове висвітлення. Основним напрямком наукових пошуків дослідниці було вивчення етнографічних здобутків В.Гнатюка, що мали наслідком захист дисертації на відповідну тематику [38]. Але в процесі дослідження поставленої теми авторка як в дисертації, так і в деяких своїх статтях, торкалася етнографічної спадщини З.Кузелі [37], оскільки цю тему важко було уникнути, розглядаючи діяльність В.Гнатюка в НТШ та його співпрацю з іншими етнологами. О.Шеремета проаналізувала окремі етнографічні праці вченого та дала комплексну оцінку його етнологічних здобутків в контексті його діяльності в НТШ [38, арк.160-168; 37, с.36]. Причому сильною стороною праць авторки є те, що вона охарактеризувала діяльність З.Кузелі через призму розвитку етнологічної науки в кінці XIX – початку XX ст. Цей підхід дозволив О.Шереметі висвітлити всі грані етнографічного таланту вченого.

Аналізуючи статтю Л.Кухар, варто відзначити, що тут міститься лише загальна інформація про З.Кузеля як етнологів [11]. Основним напрямком дослідження наукової спадщини в цій статті є бібліографічна робота вченого, хоча в назві було задекларовано висвітлення і етнографічних досягнень З.Кузелі. Крім того, у статті зустрічаються певні неточності щодо біографічних даних вченого, пов'язаних з еміграційним періодом його життя.

Досліджуючи проблему інституціоналізації української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. З.Зайцева торкнулася окремих аспектів співпраці З.Кузелі з друкованим органом НТШ ("Записками НТШ"), а також відносин вченого з М.Грушевським, які базувалися на науковому співробітництві вчених, в тому числі і в сфері розвитку етнологічного знання. Ця проблема отримала часткове висвітлення в низці статей дослідниці [2; 4; 5; 3] та її докторській дисертації, захищеній у 2007 р. [6]. Враховуючи те, що предметом зацікавлення авторки були наукові організації та їх становлення у вказаний період, то проблема етнографічного аналізу діяльності З.Кузелі в НТШ отримала фрагментарне висвітлення. У той же час сильною стороною праць З.Зайцевої був

високий рівень узагальнення в оцінці розвитку етнології в НТШ та значення З.Кузелі в цьому процесі. Крім того, авторка навела низку деталей наукової співпраці вченого з друкованим органом НТШ та його головою, а також проаналізувала пророблену вченим роботу виконану в рамках роботи З.Кузелі у вказаній науковій інституції.

На сьогодні найбільш відомою дослідницею етнологічної діяльності З.Кузелі є Т.Подолька. Праці авторки безпосередньо присвячені народознавчій діяльності вченого як в Україні, так і за її межами. Звичайно останній підхід дав можливість авторці більш ґрунтовно дослідити постать З.Кузелі як в біографічному, так і в науковому плані. Т.Подолька видала низку статей про вченого [16; 20; 18; 30; 17; 19], а також в 2009 р. захистила дисертацію на тему: "Народознавча діяльність Зенона Кузелі" [31]. Статті дослідниці як і сама структура дисертації торкаються різних сторін наукової та громадської діяльності вченого, але серед них доцільно виділити матеріал, що пов'язаний з етнологічними науковими пошуками та фольклористичними дослідженнями вченого в НТШ.

У своїй статті присвяченій громадсько-науковій діяльності вченого авторка детально зупинилася на роботі З.Кузелі в НТШ, яку назвала найбільш плідним періодом у його житті, що дозволив розкритися йому як талановитому вченому та громадському діячеві [16; с.269]. Т.Подолька проаналізувала також дослідження вченим української весільної обрядовості вказавши на те, що "роботи вченого, присвячені весільній обрядовості українців, зазначимо, що він не лише здійснив повний запис сучасного йому весілля, а й привернув увагу дослідників до маловивчених та пережиткових явищ "дівочих ярмарків" та здійснив теоретичне опрацювання основних весільних звичаїв. Праці Зенона Кузелі з весільної обрядовості були прогресивними в тогочасній етнологічній науці, а також використовуються сучасними дослідниками народної культури" [30].

Але, звичайно, найбільш повним та комплексним стало висвітлення етнологічних здобутків вченого в дисертаційній роботі Т.Подольки, в якій розкрито не лише проблеми становлення З.Кузелі як вченого-етнографа [31, арк.28-46], але й докладно розкрито його бібліографічні огляди у цій галузі та методологічні статті з етнології [31, арк.77-99], детально висвітлено дослідження вченим сімейно-побутової обрядовості [31, арк.100-134], проаналізовано його демонологічні студії [31, арк.135-139] та дослідження фольклористичні роботи З.Кузелі [31, арк.153-163]. Таким чином, на сьогодні праці Т.Подольки є найбільш повним та комплексним історіографічним джерелом для вивчення етнологічних здобутків вченого.

Якщо оцінювати сучасну вітчизняну історіографію XXI ст. в цілому у порівнянні з попередніми історіографічними етапами дослідження наукової діяльності вченого в НТШ, потрібно відзначити, що останнім часом з'являється все більше праць, які висвітлюють широкую палітру етнологічних поглядів та здобутків З.Кузелі. Це, зокрема, стосується з'ясування особливостей співпраці вченого з НТШ, його видавничої діяльності як бібліографа-етнолога, а також аналізу його етнографічних праць разом із з'ясуванням методологічних прийомів роботи З.Кузеля з етнографічним матеріалом.

Але, незважаючи на порівняно велику кількість досліджень з поставленої нами проблеми, включаючи дисертаційне дослідження Т.Подольки, багато етнологічних проблем наукової спадщини З.Кузелі як члена НТШ залишаються відкритими. Вчений підняв та фактично започаткував низку етнологічних проблем, які потребують подальшого дослідження. Це, зокрема, стосується вивчення поховальної обрядовості україн-

ців, етнографії дитинства, статевої культури українців. Крім того, на особливу увагу заслуговує дослідження розроблених З.Кузелею методичних матеріалів по збиранню етнографічного матеріалу. Як відзначає багато дослідників творчості вченого, його програми по збиранню етнографічної інформації не втратили своєї актуальності і сьогодні. З певними доопрацювання вони можуть використовуватись сучасними етнологами у свої професійній діяльності. З.Кузеля започаткував дослідження етносоціальних проблем українського населення. Цей науковий напрямок на сьогодні є перспективним, а напрацювання вченого у цій галузі може дати новий поштовх для дослідження низки важливих питань українського соціуму на сучасному етапі.

1. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст.): навч. посіб. для студ. ВНЗ / [авт.-упоряд. Надія Віталіївна Зелінська]. – Львів: Світ, 2003. – С. 196-203. 2. Зайцева З. "Записки Наукового товариства ім. Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914 pp.) / З. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 122-134. 3. Зайцева З. Етнографічна комісія НТШ: науково-організаційний та видавничий контексти діяльності до Першої світової війни / З. Зайцева // Покликання служити науці і людям. – Чернівці, 2008. – С.130-135. 4. Зайцева З. Періодичні фахові та серійні видання НТШ періоду 1892-1914 р. як інструмент інституціоналізації української національної науки / З. Зайцева // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 323-328. 5. Зайцева З. Роль Михайла Грушевського в академізації Наукового товариства ім. Шевченка / З. Зайцева // Історичний журнал. – 2004. – № 10/11. – С. 109-117. 6. Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / З. Зайцева. – К., 2007. – 470 арк. 7. Зенон Кузеля // Українські письменники діаспори: Матеріали до біобібліогр. слов. Ч. I (А-К) / Авт. вступ, ст. Ф. Погребенник; Авт.-уклад.: О. Білик Г. Гамалій, Ф. Погребенник; Відп. ред. В. Кононенко; НПБ України. – К., 2006. – С. 165-171. 8. Качкан В. Фольклористична та етнографічна діяльність Зенона Кузеля / В. Качкан // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5-6. – С. 11-18. 9. Качкан В. Культурологічні візії Зенона Кузеля в епістолах: панорама проблеми / В. Качкан // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2009. – Вип. 32. – С.167-178. 10. Ковальчук О. Кузеля Зенон / О. Ковальчук // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Серія "Українські історики". – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, Ч. 2. – С. 219-220. 11. Кухар

Л. А. Бібліограф, етнограф, лексикограф. До 125-річчя від дня народження З.Ф. Кузеля / Л. Кухар // Календар знаменних і пам'ятних дат: рекомендаційний бібліографічний довідник. – К.: Книжкова палата України, 2007. – №2 (II квартал). – С. 97-101. 12. Погребенник В. Фольклористичні здобутки Зенона Кузеля / В. Погребенник // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – Вип. 31. – К.: Київський університет, 2009. – С. 392-405. 13. Погребенник В. Визначний українознавець Зенон Кузеля (з додатком – недрукованими листами З. Кузеля до І. Франка) / В. Погребенник // Українознавство. – 2003. – № 1. – С. 274-281. 14. Погребенник В. Визначний українознавець Зенон Кузеля / В. Погребенник // Українознавство. – 2002. – № 4. – С. 6-14. 15. Подоляка Т. Весільна обрядовість українців у працях З. Кузеля / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – Львів, 2007. – № 1-2. – С. 212-215. 16. Подоляка Т. Громадсько-наукова діяльність Зенона Кузеля в Берліні / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – Львів, 2004. – № 1-2. – С. 265-269. 17. Подоляка Т. Громадсько-наукова діяльність Зенона Кузеля на Буковині (1909–1914 pp.) / Т. Подоляка // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції; Чернівці, 2 листоп., 2007 р. – 2007. – С. 243–248. 18. Подоляка Т. Діяльність Зенона Кузеля в Науковому товаристві ім. Шевченка / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – 2006. – № 1-2. – С. 40-46. 19. Подоляка Т. Діяльність Зенона Кузеля в Українському науковому інституті в Берліні (1926-1945 pp.) / Т. Подоляка // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2009. – № 1. – С. 33-37. 20. Подоляка Т. Засади етнографічних досліджень Зенона Кузеля (на матеріалі періодики Галичини та Буковини першої чверті XX ст.) / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5-6. – С. 797-801. 21. Подоляка Т.А. Весільна обрядовість українців у працях З. Кузеля / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – Львів, 2007. – № 1-2. – С. 215. 22. Подоляка Т.А. Народознавча діяльність Зенона Кузеля [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Т. Подоляка. – Л., 2009. – 232 арк. 23. Смогоржевська І. Бібліограф за покликанням / І. Смогоржевська // Бібліотечна планета. – 2003. – № 4. – С. 29–30. 24. Старков В. До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузеля у дослідження "ігор та забав при мерці") / В. Старков // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 279–286. 25. Таран О. Г. Федір Вовк – про місце в історії української антропології (до 160-річчя від дня народження) / О. Таран // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 4-8. 26. Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення [Текст]: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. Таран. – К., 2003. – 195 арк. 27. Черниш Н. З Україною у серці: Зенон Кузеля – бібліограф, етнограф, лексикограф / Н. Черниш // Друкарство. – 2006. – № 1. – С. 62-66. 28. Шеремета О. Основні наукові інтереси етнографів України кінця XIX – початку XX ст. / О. Шеремета // Народознавчі зошити. – 2006. – № 1-2. – С. 34-39. 29. Шеремета О.М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / О. Шеремета. – Л., 2003. – 218 арк.

Надійшла до редколегії 14.03.12

Г. Коцур, канд. іст. наук, доц.

КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ В "ІСТОРІЇ ЦАРСЬКОЇ ТЮРМИ" М.М. ГЕРНЕТА

У статті відображено соловецьке ув'язнення кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського та його висвітлення у дослідженні М.М. Гернета "Історія царської тюрми".

The article shows the Solovetsky imprisonment of Zaporozhian ataman P. Kalnyshesky and his coverage in the survey by M.M. Gernet "History of tsarist prison".

Михайло Миколайович Гернет (1874-1953) – радянський юрист, заслужений діяч науки РРФСР (1928), доктор державних і правових наук (1939). Фахівець кримінології, кримінального права, кримінальної статистики, пенітенціарного права. Впродовж 55 років займався науковою роботою. З-під його пера вийшло понад 350 наукових праць [3, с. 107]. Найвизначніше дослідження М.М. Гернета – "Історія царської тюрми" (М., 1951-1956) в 5-ти томах, за яку 1947 р. був удостоєний Сталінської премії. У вступній частині багатотомника наголошується, що видання цінне не лише "для юристів та істориків, але і для широкого кола читачів, які цікавляться героїчною боротьбою проти царського ладу трудящих мас Росії, котрі зазнавали масових, кривавих репресій зі сторони царських тюремників, катів і карателів" [1, с. 5]. У "Передмові" автор твердить про "пригнічення царизмом різних національностей" [1, с. 49], серед них окремо називає українців [1, с. 50]. М.М. Гернет підкреслює, що "в історії царської тюрми немає і не може бути жодного світлого періоду хоча б короткої тривалості" [1,

с. 51]. Додамо, що багатотомне видання ґрунтується виключно на архівних матеріалах. Фундаментальна праця М.М. Гернета – це найповніше дослідження царської тюрми, яке коли-небудь виходило з-під пера радянських науковців.

Том I містить п'ятий розділ "Монастирські тюрми", що включає в себе окремих параграф 36 "Тюрма Соловецького монастиря". У ньому, на початку, дослідник характеризує різновиди монастирських тюрем, де називає місця ув'язнення у вигляді чернечих келій звичайного типу, казематів усередині стін і спеціально обладнаних тюремних приміщень. У всіх цих випадках начальником монастирської тюрми був настоятель монастиря, а підлеглі йому монахи виконували обов'язки помічників у справі реалізації режиму ув'язнення.

М.М. Гернет пише, що тюрма при Соловецькому монастирі була не лише найстарішою в імперії, а й "найжорстокішою", "куди ув'язнювали осіб, які визнавались небезпечними для державного ладу" [1, с. 267].

Автор надзвичайно високо оцінює наукову розвідку М.А. Колчина [4, с. 45-69], створену на основі багатющого матеріалу архіву Соловецького монастиря та особистого огляду місць ув'язнення на цьому острові.

М.М. Гернет, описуючи монастирську тюрму, підкреслює, що вона нагадує інші твердині російського самодержавства – Петропавлівську та Шліссельбургську фортеці. Правда, за словами автора, "в Соловках ця фортеця була перш за все оплотом того православ'я, з яким нерозривно пов'язаний абсолютизм царської влади" [1, с. 267].

Науковець подає детальний опис каземату, що знаходився в середині однієї з башт Соловецького монастиря: "У каземат можна потрапити лише через приміщення для варті, яке було абсолютно темним... У камері в'язня вели двоаршинні двері з невеликим прорізом. Розміри камери були: 3 аршина ширини, 4 аршина довжини, а висота – різна, від трьох аршин біля дверей вона поступово спускалась до півтора аршина в протилежному кінці, де було прорубано вікно. Віконний отвір, що проходив через усю товщину стіни башти, мав засклені рами та металічні решітки. Розміри вікна складала всього верхків шість у квадраті. При таких розмірах прорубаної у стіні довгої дірки, доступ світла через неї зустрічав на своєму шляху п'ять перешкод (три рами і дві решітки), в камері була, звичайно, темнота... Убрання камери складалось із лавочки для сну... Ув'язнений у цей похмурий склеп живий покійник міг спостерігати через віконце за кладовищем, що знаходилось навпроти. Такою була камера внизу башти, або під нею. Камера зверху башти була ще меншою: її довжина складала 2 аршина, ширина – 1,5 аршина і висота 3 аршина. Місцем для сну служила кам'яна лавка в піваршина шириною. Ув'язнений не міг у цій камері випрямитись на весь зріст" [1, с. 268].

Далі М.М. Гернет цитує опис камери для ув'язнених, зроблений М.О. Колчином: "Ми зайшли у вузький, довгий темний прохід, пророблений усередині товстої тюремної стіни. Ідемо по ньому, серце мимоволі стискається, охоплює якийсь безмежний страх від того, що двері за нами зачиняться і ми залишимося у цьому довгому кам'яному гробі. Але цікавість бере гору, і ми йдемо далі, доки, нарешті, нашоувхуємося на невеликі двері посередині з маленьким віконцем. За дверима комора аршина півтора в квадраті, без лавки, без вікна, без усього того, без чого жити людині неможливо. Тут можна лише стояти чи сидіти, скорчившись. Лежати чи сидіти з витягнутими ногами не дозволяє простір комори, а лавки для сидіння не передбачено. Немає сумніву, що тут змушували жити людей не один день" [1, с. 269].

Далі М.М. Гернет описує тюремні каземати, що були у стінах біля Микільських, Святих і Архангельських воріт, під ґанком Успенського собору, в Салтиковській башті, під Преображенським собором.

Дослідник передає також враження В.І. Немировича-Данченка від побаченого при описі тюремного острога: "Мене тюрма приголомшила. Ця сира кам'яна маса в середині мокрої кам'яної стіни переносить вас на декілька століть назад. Моторошно ставало мені, коли я підходив до неї... Вузька щілина без світла тягнулась досить далеко. Одна стіна її – глуха, а інша – декілька дверей з віконцями. За цими дверима п'ятьма, надзвичайно темні келії. У кожній вікно. У вікні по три рами, між ними дві решітки. Все це позеленіло, прокоптілося, прогнило, почорніло. День не кидав сюди жодного променя сонця. Вічні сумерки, вічне мовчання. Я увійшов у одну з пустих келій. На мене давило темрявою й задушливим смородом сирості підвалу. Ніби я був на дні глибокого й холодного колодязя" [1, с. 269; 5, с. 264].

Знаходимо у праці М.М. Гернета "Відомість про утримуваних у Соловецькому монастирі колодників від червня по жовтень місяць 1786 року". Цей документ, у свій час, дістався М.О. Колчину від настоятеля монастиря. У ній під № 8 значиться "Петро Калнишевський, кошовий колишньої Січі Запорозької, з 1776 р. червня 29. Згідно доповіді Потьомкіна, за височ. велінням для утримання безвипускно з монастиря і позбавлення не лише від переписування, але й від усякого зі сторонніми людьми спілкування за неослабним караулом солдат, що знаходились у монастирі" [1, с. 270].

Цікавими є підрахунки М.М. Гернета про те, що з 16-ти ув'язнених, поданих у "Відомість", один сидів 30 років, п'ять осіб – від 20 до 27 років, ще один – 14 років, від 5 до 10 років – три особи, від одного року до 3 років – 4 особи і менше року – дві особи [1, с. 271]. Характерно, що архимандрит Соловецького монастиря, повідомляючи обер-прокурора Синоду, не міг стосовно семи осіб із 16, у тому числі й П. Калнишевського, викласти хоча б якусь інформацію про причини їх ув'язнення.

З книги також дізнаємось, що 1766 р. Синод поклав на архимандрита Соловецького монастиря й обов'язки начальника тієї військової команди, яка була в монастирі для охорони в'язнів. Дослідник стверджує, що "умови ув'язнення на віддаленому суворому острові, відрізаному від материка, при широких повноваженнях архимандрита відкривали простір для його свавілля" [1, с. 272]. Він був не лише вищою духовною особою на острові, не тільки головним тюремщиком, але і вищою цивільною владою, ніби губернатором, а разом з тим і командуючим військовим караулом. Це давало йому можливість відчувати себе тут повновладним господарем і не боятися ніякої відповідальності.

М.М. Гернет зазначає, що в'язень Соловецького монастиря останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський був "жертвою національної політики Катерини, засланий сюди за пропозицією Потьомкіна. На Калнишевському дуже яскраво відобразилось усе віроломство катерининських політиків" [1, с. 274]. Повністю можна погодитись із думкою автора про те, що знищенню Запорозької Січі 5 серпня 1775 р. передували протягом декількох років загравання імператорського уряду з виборним запорозьким керівництвом і широке використання козацьких військових сил у війні проти Туреччини. Коли війна закінчилась, було вирішено покінчити з існуванням Січі. За словами М.М. Гернета, напад регулярних російських військ був настільки раптовим для запорозьких козаків, що вони не встигли організувати супротив. Хоча П. Калнишевський рівно за рік до вторгнення російських військ отримав від Г. Потьомкіна лист із лестощами і подарунки. В цьому листі від 21 червня 1774 р. новоросійський генерал-губернатор писав кошовому отаману компліменти про майстерне керівництво військом, про "вічну повсякчасну любов" до нього, про своє "задоволення виконувати всі доручення кошового". Лист закінчувався словами: "Запевняю вас чистосердечно, що жодного випадку не залишу, де передбачу доставити яку-небудь бажанням вашим вигоду, на справедливості й міцності засновану" [1, с. 275]. Як відомо, рівно через рік сам Г. Потьомкін заарештував отамана. А в листі до Катерини II він уже звинувачував П. Калнишевського у "величезному віроломному буйстві", "одержимих зухвалих дерзновенних поступках", "злочинах", за що останній заслуговував смертної кари, але, розраховуючи на "ніжне і людинолюбне серце імператорської величності", просив змінити страту на довічне ув'язнення кошового в Соловецькому монастирі. Разом з тим Г. Потьомкін пропонував нагородити за

рахунок земель Запоріжжя "вірнопідданих рабів" і в першу чергу самого себе.

Катерина II в усьому підтримала пропозицію свого царедворця і подарувала йому 100 тис. десятин землі Запорозької Січі, стільки ж віддала вона князям О. Прозоровському та О. Вяземському. Землі Запоріжжя роздавалися дворянам величезними ділянками: від 1500 до 12 000 десятин [1, с. 275].

М.М. Гернет детально описав подальшу долю кошового отамана. В червні 1776 р. П. Калнишевського з контори військової колегії під конвоем вивезли на Соловки. Після тяжкої дороги 29 липня 1776 р. кошового передали архімандриту Соловецького монастиря. В супровідній інструкції вказувалося на якнайстрогішому утриманні арештанта. Наявні свідчення проливають світло на те, що отамана лише тричі на рік випускали з каземату, де він утримувався.

1799 р. настоятель монастиря, повідомляючи список колодників, пояснив відносно П. Калнишевського: "За віроломне буйство і розорення російських підданих утримувати безвипускно з монастиря і позбавити не лише переписки, але й усілякого зі сторонніми особами спілкування. Оний Калнишевський життя своє проводить смиренно і ніяких турбот не завдає" [1, с. 275].

М.М. Гернет, посилаючись на надпис на надмогильній плиті, стверджує, що П. Калнишевський був звільнений із ув'язнення лише 1801 р. і не побажав іти з монастиря. У цей час кошовому виповнилося уже 110 років. Помер він 23 жовтня 1803 р. у віці 112 років. Правда, не зрозуміло, чому дослідник називає дату 23 жовтня, адже на камені викарбовано 31 жовтня.

Прямі свідчення про те, що кошовий П. Калнишевський знаходився в Головленковій башті, показують намагання уряду приховувати подалі "найнебезпечніших ворогів" і тримати це в суворій таємниці.

Зі сторінок книги М.М. Гернета дізнаємось, що режим утримання засланих у Соловецький монастир різнився в залежності від міри покарання. Сюди засиляли: 1) під керівництво; 2) під караул. Перша форма ув'язнення не була такою суворою, як друга і була пов'язана з обов'язковими роботами в монастирі на його потреби. Часто в самому визначенні місця заслання вказувалися роботи, які повинен виконувати в'язень. Харчування залежало від режиму, який застосовувався до конкретного арештанта. Найчастіше це були хліб і вода [1, с. 276].

Необхідним доповненням для підтримки режиму ув'язнення і для дотримання монастирських правил було "лобне місце". Науковець наводить виявлені ним в архівних справах Соловецького монастиря дані про те, що "багато в цьому нещасному місці розтріпано батогів, зламано канчуків і березового пруття; багато знівчено людських спин, повиривано у нещасних жертв шкіри та м'яса" [1, с. 277].

Як стверджує М.М. Гернет, "найстрашнішою людиною у стінах монастиря був кат у рясі, який виконував накази намісника святої обителі" [1, с. 277]. А в казематах монастирської тюрми безперервно відбувалося душевне страждання живою замуrowаних там людей. Душевні муки поєднувалися з фізичними болями, які панували за мурами цієї середньовічної тюрми.

Тяжкі умови утримання на Соловках підтверджує лист до Петербурга ув'язненого губернського секретаря Пархомова, котрий благав перевести його до столиці на каторжні роботи з Соловків, "з студеного, на краю світу темного безлюдного острова, де не лише здоров'я людське, але й залізо та метал ржавіють" [1, с. 278].

М.М. Гернет доводить до нас ще одне свідчення – арештанта священика Лавровського, котрий описав місце ув'язнення – комірчину, яка була такою малою,

що лише з неймовірними зусиллями можна по ній пересуватися; мала вона маленьке віконце, яке ніколи не відчинялося, повітря було дуже спертим. Для природних потреб не випускали у відведене місце. В'язень називає харчування убогим і згадує з яким трепетом отримували хліб, коли він виявлявся свіжим. Через відсутність освітлення в камерах арештанти страждали від темноти й навіть їли напوماцки. Як висновок, автор наводить слова М.А. Колчина про те, що "Соловецька тюрма була невиносним ігом, яке не можна описати словами" [4, с. 64].

На час знищення таємної експедиції 1801 р. у тюрмах Соловецького монастиря перебувало 14 осіб. Вивчивши матеріали про ув'язнених, М.М. Гернет виявив, що лише один із них засланий за загальнокримінальний злочин, решта, в т.ч. й П. Калнишевський, були людьми неугодили тодішньому режиму.

Автор не погоджується з твердженням дослідника П. Єфименка про те, що доставкою майна П. Калнишевського на Соловки було зайнято 6 підвод. На його думку, такого просто не могло бути. Зрозуміло, що після знищення Запорозької Січі майно кошового отамана конфіскували. На утримання П. Калнишевського виділялося по 1 крб. на день. Найімовірніше, в'язень не використовував повністю цю суму. Адже "незадовго до своєї смерті Калнишевський пожертвував монастирю євангеліє вартістю 2435 крб. і вагою 34 фунти – виріб московського майстра срібних справ" [1, с. 279].

Цікавою є інформація М.М. Гернета про те, що більшість арештантів померли в тюрмі "не розкаюючись", як зазначалося в документах монастиря. Серед них, один провів в ув'язненні 63 роки, інший – 62, ще один – 34 роки та ін. [1, с. 280].

На монастирському кладовищі знаходяться десятки могил. Автор цитує слова М.А. Колчина: "Скільки ці могили сховали горя, страждань, душевних мук" [1, с. 280]. За словами науковця, і ті, хто відправив до Соловецького монастиря в'язнів, і ті, хто виконував волю тих, хто послав їх сюди, були справжніми катами цих людей, носіїв ідей вольностей, непокори самодержавству, виступаючи вірними слугами цього режиму [1, с. 280].

У томі 3 фундаментального видання [2] автор доводить, що долю П. Калнишевського повторили десятки інших арештантів. Зокрема, він зазначає, що 1860 р. на Соловки був засланий колишній артилерійський капітан Микола Ільїн звинувачений у заснуванні братства. Після 15-річного перебування в Соловецькому острозі збожеволів. Звільнено його з ув'язнення лише 1879 р. Кріпак Антон Димитрієв був ув'язнений сюди 1818 р. за зневагу до графа Головіна, 62 роки його життя пройшли в одиночній камері. Помер 1880 р. [1, с. 352].

Отже, хоча в радянську добу образ П. Калнишевського всіляко спотворювався, фальсифікувався, або ж покривався таємницями, залишаючи місце для різного роду інсинуацій і науковому невігластву, знаходились і такі дослідники, які прагнули об'єктивно відобразити постань кошового отамана. Серед них слід виділити радянського вченого М.М. Гернета. В його фундаментальній "Історії царської тюрми" окреме місце відводиться постації останнього керманіча Запорозької Січі П. Калнишевського, зокрема, розкривається соловецьке ув'язнення.

1. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М.Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1960. – Т. 1. 1762-1825. – 384 с. 2. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М.Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1961. – Т. 3. 1870-1900. – 431 с. 3. Захаров Д.П. Михаил Николаевич Гернет, 1874-1953 / Д.П. Захаров // Правоведение. – 1978. – № 5. – С. 97-108. 4. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI-XVIII веках / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Октябрь. – Кн. X. – С. 45-69. 5. Немирович-Данченко В.И. Соловки / В.И. Немирович-Данченко. – СПб.: Издание П.П. Сойкина, 1875. – 167 с.

СТЕПАН СОЛЬСЬКИЙ: БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Стаття присвячена життю і науковим працям С. М. Сольського (1834 – 1900) – одного з перших вітчизняних біблеїстів, київського міського голови.

This article is devoted to the life and scientific works S. Sol'skyj (1834 – 1900) – one of the first domestic Bible scholar, Kiev mayor.

Степан Михайлович Сольський, професор Київської Духовної Академії, був одним з перших вітчизняних біблеїстів. Народився майбутній вчений 27 грудня 1834 р. у сім'ї сільського священика Волинської єпархії. Початкову освіту він отримав у Волинській духовній семінарії (1851 – 1857), а вищу – в КДА (1857 – 1861). Після закінчення академічного курсу за першим розрядом, 14 жовтня 1861 р. він був призначений вчителем Київської духовної семінарії з предмету Св. Писання, і займав цю посаду близько трьох років. 5 жовтня 1862 р. був затверджений Св. Синодом у вченому ступені магістра богослов'я, а з 5 листопада 1861 р. і до кінця своєї семінарської служби був помічником інспектора семінарії [24, 9].

У той час кафедру Св. Писання в КДА займав один професор, який викладав і Ветхий, і Новий Завіти. 1863 р. з ініціативи ректора Академії архімандрита Філарета (Філаретова) конференція КДА прийняла рішення закрити одну з кафедр математики і відкрити замість неї другу кафедру Св. Писання. Ректор звертав увагу на значення, обсяг і порядок викладання в Академії Св. Писання, і зауважував, що розподілити працю на цій кафедрі між двома викладачами конче необхідно, зважаючи на те, що завдяки перекладу Біблії російською мовою усі прошарки населення тепер можуть вільно її читати. Крім того, у суспільстві поширювались різні богословські знання, які брались переважно з іноземних французьких і німецьких систем, бо вітчизняних не було [2, 2-4]. Залишати надалі цю ситуацію незмінною було б вже просто небезпечно для православної богословської науки – потрібно було створювати свою біблійну богословську школу. Оскільки богословська наука розвивалась головним чином у духовних академіях, викладачами, й одному професору на той час важко було займатись серйозними дослідженнями і Ветхого, і Нового Завітів, в КДА і відкрили другу кафедру Св. Писання.

Першим викладачем кафедри Св. Писання Нового Завіту КДА став Степан Сольський. 14 квітня 1864 р. за наказом Св. Синоду його призначили бакалавром КДА за цією кафедрою [24, 10]. З того часу протягом понад 32-х років, до 25 січня 1897 р., він займав її спочатку в званні бакалавра (1864 – 1867), потім екстраординарного професора (1867 – 1878), і нарешті, ординарного (з 16 вересня 1889 р. заслуженого) професора Академії (1878 – 1897). З 1866 р. певний час викладав і Ветхий Завіт. Крім того, він дуже часто виконував у цей час і інші доручення та обов'язки: члена Ради Академії від богословського відділення (1869 – 1877), помічника інспектора (1865 – 1869), члена й голови тимчасового будівельного комітету при Академії (1875 – 1879 і 1886 – 1888) та інспектора Академії (у 1875 – 1878 рр.) [24, 11-12; 23, 629-630]. Був нагороджений численними орденами від російського уряду (орденами Св. Станіслава, Св. Анни, Св. Володимира різних ступенів), та іноземних держав (орденом Такова, орденом Зірки) [24, 12-25].

Збереглися численні програми викладання Св. Писання Нового і Ветхого Завітів, складені Степаном Сольським [5, 6, 4, 3].

Роки початку праці Степана Сольського в Академії були часом посиленої і плідної богословсько-літературної діяльності, тісно пов'язаної з предметами його семінарського, а потім академічного викладання.

Причому це були як наукові праці, призначені для спеціалістів (у "Трудах КДА", "Православном Обозреніи"), так і популярні – для широких верств населення, що друкувалися у журналах "Воскресное Чтение", "Руководство для сельских пастырей" [7-22].

Крім того, під час своєї академічної служби С.М. Сольський майже щорічно виголошував проповідь з церковної кафедри під час однієї з пасій, котрі відправлялися в Києво-Братському монастирі під час Великокого посту. Це було традиційним для викладачів КДА. Потім ці слова на пасії публікувалися звичайно в академічному журналі. У своїх проповідях, як і в наукових роботах, Сольський торкався потреб часу. Улюбленою його темою було питання: де знайти порятунк від негараздів, що трапляються з нами, і на це питання давав відповідь, що зцілення від хвороб потрібно шукати не в покращенні економічних, матеріальних умов, не в накопиченні природничонаукових знань, що дають нам можливість підкорювати природу, і не в сучасних модних ідеях про рівність і свободу, а в засвоєнні життєдайних начал вчення Христового, в житті згідно з любов'ю Христовою, у вихованні внутрішньої людини. З великим сумом проповідник відзначав такі явища, як зростає серед людей зло, криза важкого розслаблення розуму, скарги на те, що дуже мало залишилося людей з твердими переконаннями. Старе втратило усіляку силу, а в новому не знайшли того, чого шукали. Роздвоєність у поглядах, сумніви в тому, що вважали раніше святим і недоторканим, стали притаманними багатьом. І думка проповідника часто переносилась від сумного теперішнього до стародавньої Русі.

Першою науковою працею Степана Сольського була його стаття "Краткий очерк истории свящ. библиологии и экзегетики" [15]. Нарис починається з мужів апостольських і закінчується характеристикою сучасних автору найвидатніших католицьких і протестантських праць в галузі бібліології та екзегетики. Особливу увагу автор звернув на історію тлумачення священних книг, і завдяки цьому тривалий час праця не втрачала своєї актуальності. У нарисі наводиться стисла характеристика отців-екзегетів Кесарійської, Едеської, Антіохійської шкіл і західних екзегетів, зокрема праць св. Іоанна Златоуста, бл. Феодорита, Ісидора Пелусіота, з західних – бл. Августина та Ієроніма. Нарис вирізняється зрозумілістю і чіткістю. В ньому зустрічаються цікаві зауваження щодо історії новозавітного канону і новозавітного тексту [15, 164-165].

Продовжуючи свою роботу, Степан Сольський написав короткий нарис бібліології та екзегетики в Росії – дві статті "Употребление и изучение Библии в России" [22] і "Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени" [18]. Автор пояснив, що він досліджував це питання через те, що на той час почали з'являтися переклади Біблії російською мовою. Перший нарис доведений до XV ст., поділяється на два розділи: період до-монгольський і після-монгольський. Автор наводить дані про біблійні книги, що дійшли до нас у слов'янському перекладі свв. Кирила і Мефодія [22, 146-156], про якості першого слов'янського перекладу, про мову й писемність книг Св. Писання у перекладах на Русі [22, 155-162].

У другому нарисі, котрий є продовженням першого, йде мова про біблійні списки в Росії XV ст., про Генадіївську Біблію і її списки, про праці Максима Грека і його учнів в галузі тлумачення Св. Писання (переклад тлумачної Псалтирі, бесід св. Іоанна Златоуста на Євангелія від Матфея і Марка); про Острозьку Біблію і видання, які їй передували.

Про Острозьку Біблію автор висловив таку думку: це видання Біблії, хоча й було зроблене дуже старанно, не могло бути досконалим. Його поява була викликана потребами часу, робилося воно з поспіхом, і могло задовольнити лише потреби часу, було першим досвідом друкованого слов'янського тексту у нас, який з часом мав вдосконалюватись. Острозькі видавці намагалися відтворити переклад грецького тексту, прийнятий у греко-східній Церкві і схвалений всіма важливими стародавніми екзегетами. Але вони не могли цього досягти: прийнятий ними за основу список біблійних книг, що його надіслав великий князь Іван Васильович IV, у своєму складі вже містив значні виправлення, доповнення й цілі перекладені книги з Вульгати [18, 216-220].

Далі автор розповідає про праці Єпифанія Славинського з перекладу вітчизняних тлумачень на книги Свящ. Писання, про передруки, з незначними змінами, за царя Олексія Михайловича Острозької Біблії, про підготовку нового видання Біблії, розпочату під керівництвом Єпифанія Славинського, про праці з виправлення і тлумачення слов'янського тексту за часів правління Петра I, Катерини, Єлизавети Петрівни, Олександра I. Нарис, написаний на основі документальних джерел, був доведений до сучасності.

Була викладена й історія російського перекладу Біблії. Про переклад Нового Завіту, зроблений у 1821 р., автор говорить, що цей переклад, як перший досвід, котрий з часом мав вдосконалюватися, заслуговує на увагу і повагу [18, 806]; про переклад Нового Завіту в 1860-1861 рр. зауважено, що текст нового видання став ближчим до грецького оригіналу і давньо-слов'янського перекладу, але за всього того все ще не може замінити давньо-слов'янського перекладу з огляду на те, що останній краще відтворює думки грецького тексту [18, 811]. У нарисі не була випущена з уваги жодна з найважливіших вітчизняних праць в галузі екзегетики, їм давалася стисла, але влучна характеристика. Зі смутком автор відзначав, що, незважаючи на те, що кількість робіт з вивчення Св. Писання весь час збільшується, поки що немає потрібного наукового керівництва з вивчення священних книг, а для їх успішного вивчення і самостійного розвитку вітчизняної бібліології потрібно видати у вірному вигляді оригінальні біблійні тексти – єврейський й грецький, а також праці екзегетів III – XII ст., хоча б східної Церкви [18, 822].

Степан Сольський продовжив свою роботу над вступом до біблійних книг, і протягом 1870 – 1871 рр. опублікував дві великі статті: "Из чтений по Ветхому Завету" [9]. У першій статті спочатку наводяться короткі відомості про книги Ветхого Завіту; визначення науки, що займається його вивченням, її завдань, розділів, зв'язку з іншими богословськими науками, нарис її розвитку, викладається історія походження ветхозавітних книг. У другій статті викладена досить детально історія зібрання ветхозавітних книг в один священний кодекс, або історія ветхозавітного канону.

З 1871 р. Степан Сольський займався підготовкою докторської дисертації на тему "Сверхъестественный элемент в новозаветном откровении", котру почав публікувати в "Трудах КДА" у 1876 р. [21] Ця праця має переважно апологетичний характер. Предметом дослідження був обраний надприродний елемент в новозаві-

тному одкровенні з метою довести надприродний, божественний характер християнства проти тих, хто дивився на нього, як на звичайне, природне явище. Дослідження автора, котре можна ще назвати "Про божественність, чи надприродність християнства", поділяється на дві частини: 1) про новозавітні чудеса і 2) про новозавітне вчення Ісуса Христа і апостолів. До цих двох частин приєднується, як певним чином їх синтез, третя частина, де пояснюється, який вплив справляли на сучасників новозавітні чудеса і новозавітне вчення. Загалом дослідження свідчить про богословсько-філософський напрямок мислення автора, силу й самостійність його суджень і величезну ерудицію.

У 1877 – 1878 рр. Сольський публікує свою працю "Из лекций по Новому Завету" [8]. Тут звертають увагу перш за все міркування про викладання біблійної науки в семінаріях і духовних академіях. Автор зауважував, що відведення першого місця кафедрі Св. Писання у статуті семінарій і академій є справді доцільним. Грунтовне знання ветхозавітних і новозавітних Писань повинне бути першоджерелом богослов'я; в них є початки всіх галузей богословських знань, і відводити їм другорядне місце у групі богословських систем означало б відсувати на другий план першоджерела. Для більш ґрунтового вивчення книг Св. Писання він пропонував зробити вивчення давньоєврейської і грецької мов обов'язковим для вихованців семінарій і академій, оскільки від хороших знань останніх залежить серйозне наукове знайомство з священними текстами. Це побажання Сольського згодом здійснюлося.

Повторивши раніше висловлену ним думку про те, що на той час не було наукового керівництва з вивчення книг Св. Писання, Сольський зауважив, що йому хотілося б написати такий вступ у новозавітні книги, котрий з критичним викладенням відомостей, що до них відносяться, поєднав би у собі цілісний і систематичний огляд їх змісту, котрий у своїх остаточних висновках давав би чіткі відповіді на питання, що їх ставить сучасна наука щодо книг Нового Завіту. Але сам Сольський поклав лише початок цій праці: його опубліковані лекції з Нового Завіту закінчуються критичним аналізом свідчень Папія Ієрапольського про друге Євангеліє. Був опублікований лише розділ про походження Євангелій від Матфея і Марка.

В цих лекціях найбільше звертає увагу те, що говориться про склад чи побудову наукового вступу у новозавітні книги. Завданням його має бути, з одного боку – історія походження, історія канону й історія тексту, а з іншого – огляд змісту цих книг. Таким чином, автор проектував, як частину вступу, огляд змісту новозавітних писань, і це було оригінальним тому, що такі вступи на заході так не будувались. Історію ж тлумачення священних книг, котру в той час також відносили до вступу, Сольський, навпаки, виключає: на його думку, історія екзегетики відноситься вже до використання біблійних текстів, але не до з'ясування їх суттєвих і характерних особливостей.

З 1876 до 1878 рр. Сольський плідно займався науковою діяльністю. У 1878 р. були опубліковані дві його доповіді: "Об участии Императора Александра Первого в издании Библии на русском языке" [17] – доповідь, виголошена на зібранні в день століття з дня народження імператора Олександра I, і "О библейском мирозозерцании в жизни древне-русского народа" [16] – промова на урочистому зібранні КДА 28 вересня 1878 р.

Перша доповідь є продовженням праці "Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV в. до настоящего времени". Друга стаття була присвячена біблійному світогляду в житті давньоруського народу. Автор зазначав, що під біблійним світоглядом мається на ува-

зі те біблійне вчення про Бога, про світ, людину і її призначення, котре задає напрямком думок народу, визначає його склад життя і накладає певний відбиток на весь його суспільний, сімейний і особистий розвиток. Сольський доводив, що русичі з самого початку щиро прагнули засвоїти християнський світогляд, але засвоювали його під образами й символами язичницької старовини. Поряд з безсумнівним змішанням в народній творчості християнських елементів з язичницькими, можна відзначити чимало й таких творів, де біблійні істини відтворені чисто. На давньоруське розуміння християнства вплинула особливість, властива слов'янам взагалі – прагнення до символізму, який завжди більше цінувався слов'янами, ніж абстрактні розмірковування. Якщо догматичні істини важко спочатку засвоювались давньоруським народом, то висоту морального християнського ідеалу руська людина відразу відчувала всією душею. Автор аналізує різні форми народної творчості і відзначає в них високі справді християнські елементи.

З 1879 р. С.М. Сольський почав суміщати свою викладацьку й наукову діяльність з службою у Київській міській думі. Ще у 1871 р. його обрали гласним (депутатом) Київської міської думи, і це звання він потім незмінно зберігав 29 років, до останнього дня свого життя. 27 березня 1879 р. його обрали членом міської управи (виконавчого органу влади), а 26 квітня того ж року затвердили в званні виконуючого обов'язки міського голови (мера). 27 березня 1883 р. його повторно обрали членом управи на друге чотириріччя. Нарешті, 24 вересня 1887 р. він був обраний міським головою, двічі переобирався на наступний термін, і виконував ці обов'язки до кінця свого життя.

Вже та обставина, що С.М. Сольський близько тридцяти років був беззмінним гласним і близько чотирнадцяти років беззмінним міським головою, красномовно свідчить про його велику популярність і любов до нього киян. Як свідчать його сучасники, загально визнаними рисами його характеру були його бездоганна чесність, неупередженість, повага до думки інших, якими б часом тенденційними чи навіть несправедливими вони не були. Він завжди відгукувався на прохання всіх, хто до нього звертався за порадою, сприянням чи допомогою. В якості вищого представника міського керівництва він не прагнув будь-що наповняти на своїй думці, хоча міг це зробити завдяки своєму високому авторитету, але намагався серед чисельних думок депутатів думи визначити бажання більшості.

Всі ці якості характеру, разом з його рідкісною працелюбністю, невтомною енергійністю і відповідальністю викликали загальну повагу і об'єднали біля нього представників різних партій, напрямків і течій громадського життя Києва.

Глибокою повагою він користувався і в Академії: відразу ж після його звільнення з посади професора Рада КДА 19 березня 1897 р. обрала Сольського почесним членом [1, 1-3].

Але адміністративна діяльність С.М. Сольського майже не залишала йому часу на заняття наукою. З 1879 р. наукова діяльність його значно скорочується. До цього часу відносяться перш за все праці, в яких він розвивав раніше висловлені ним думки. Такими є його статті "Острожская Библия в связи с целями и видами ее

издателя" [19] і "Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время?" [14].

Перша стаття написана з приводу трьохсотліття з дня смерті російського першодрукаря Івана Федорова, котрий видав Острозьку Біблію. У статті говориться про мету видання і про участь у цій справі Івана Федорова, і доводиться, що князь Костянтин Острозький не симпатизував протестантизму, як стверджували деякі історики, і виданням Біблії хотів дати православним зброю для боротьби з протестантськими впливами.

У другій статті висловлюється думка, що вступ до Св. Писання обов'язково повинен мати науково-критичний характер, тобто він не може ігнорувати поглядів критики на біблійну писемність, тому що лише так буде відповідати потребам часу й слугувати протидією раціоналізму. Склад наукового вступу автор визначає дещо інакше, ніж раніше, а саме: 1) походження й зміст кожної біблійної книги; 2) історія священного канону й 3) історія священного тексту.

До цього ж періоду творчості відносяться численні критико-бібліографічні замітки і відзиви, що публікувалися в "Трудах КДА".

С.М. Сольський помер 7 листопада 1900 р. і був похований на Лук'янівському цвинтарі м. Києва [23, 633-640].

1. Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии. 1896-1897 г. – Центральный державный исторический архив Украины у м. Києва (далі ЦДІАУК). – Ф. 711, оп. 3, спр. 2313. 2. Представление Св. Синоду о разрешении открыть кафедру Св. Писания и закрыть одну из кафедр по математике. 19 октября 1863 г. – ЦДІАУК, ф. 711, оп. 3, спр. 671, 6 арк. 3. Программы преподавания (или обозрение прочитанного студентам) в КДА в 1873/74 уч. году. – ЦДІАУК, ф. 711, оп. 3, спр. 1082, 130 арк. 4. Программы преподавания КДА за 1872/73 уч. г. // ЦДІАУК, ф. 711, оп. 3, спр. 1017, 93 арк. 5. Программы преподавания на 1863/64 уч. г. – ЦДІАУК, ф. 711, оп. 3, спр. 667, 80 арк. 6. Программы преподавания студентам Академии в течении 1870/71 учебного года. – ЦДІАУК, ф. 711, оп. 3, спр. 895, 136 арк. 7. Сольский С. М. Влияние православия на тысячелетнюю жизнь России // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 36, 37. 8. Сольский С.М. Из лекций по Новому Завету // Труды Киевской Духовной Академии (далі ТКДА). – 1877. – № 8. – С. 243-284; 1878. – № 4. – С. 98-127. 9. Сольский С.М. Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. – 1870. – № 9. – С. 589-640; 1871. – № 7. – С. 71-117. 10. Сольский С.М. Изъяснения изречений Господа Иисуса Христа о Церкви и церковном суде // Руководство для сельских пастырей (далі РСП) – 1873. – № 48. 11. Сольский С.М. Изъяснения начальных слов евангелия Иоанна // РСП. – 1865. 12. Сольский С.М. Изъяснения прощальной беседы ап. Павла с ефесскими пастырями // РСП. – 1868. 13. Сольский С.М. Изъяснения учения ап. Павла о воскресении мертвых // РСП. – 1870. 14. Сольский С.М. Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // ТКДА. – 1887. – № 3. – С. 358-376. 15. Сольский С.М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики с древнего до позднейшего времени // ТКДА. – 1866. – № 10. – С. 157-190; № 11. – С. 305-342; № 12. – С. 466-506. 16. Сольский С.М. О библейском мирозерцании в жизни древне-русского народа // ТКДА. – 1878. – № 11. – С. 201-237. 17. Сольский С.М. Об участии императора Александра I в издании Библии на русском языке // ТКДА. – 1878. – № 1. – С. 172-196. 18. Сольский С.М. Обзорение трудов по изучению Библии в России в XV в. до настоящего времени // Православное обозрение. – 1869. – Т. I. – С. 190-221; 538-577; 797-822. 19. Сольский С.М. Острожская Библия в связи с целями и видами ее издателя // ТКДА. – 1884. – № 6. – С. 293-320. 20. Сольский С.М. Популярное объяснение евангельских притчей // РСП. – 1864. – № 20; 1865. – № 36. 21. Сольский С.М. Сверхъестественный элемент в новозаветном откровении, по свидетельствам евангелий и посланий ап. Павла // ТКДА. – 1876. – № 1, 2, 5, 9, 12; 1877. – № 1. 22. Сольский С.М. Употребление и изучение Библии в России // Православное обозрение. – 1868. – № 10. – С. 145-180; № 11. – С. 251-270. 23. Титов Ф., свящ. Стефан Михайлович Сольский (некролог) // ТКДА. – 1900. – № 12. – С. 629-640. 24. Формулярный список заслуженного ординарного профессора академии Сольского Стефана Михайловича. 1879 – 1900. – ЦДІАУК, ф. 711, оп. 1, спр. 10959, 25 арк.

Надійшла до редколегії 14.03.12

ЕКСКАРСИ ДО ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В НАУКОВИХ І ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ ЖУЛЯ МІШЛЕ

У статті розглянуто стан ознайомлення французької історичної науки з минулим козацької України в XIX ст. Здійснено комплексний аналіз наукових і публіцистичних праць Жуля Мішле (1798-1874).

The acquaintance's state of the French historical science (XIXth century) with Cossack's Ukraine in the article is covered. The complex analysis of scientific and journalistic works of Jules Michelet (1798-1874) is made.

Поza всяким сумнівом, найяскравішим представником французької історіографії середини XIX ст., який звертався до проблем вивчення української історії козацького періоду, слід визнати Жуля Мішле. Хоча він і не створив жодного цілісного твору, присвяченого Україні, його спорадичні екскурси до минулого "козацької країни", розкидані в багатьох працях, заслуговують на увагу вже тому, що цей науковець відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку французької історичної науки. Про науковий внесок Мішле як історика можна говорити багато. Значною мірою завдяки його творчому доробку в історіографії на передній план почали виходити ідеї народності, народної історії, революційної боротьби народних мас, побуту, простої людини, важливої ролі жінки (відомо, що успіх праці Мішле, присвяченої Жанні д'Арк, сприяв канонізації цієї народної героїні у Франції).

Мішле можна вважати одним з перших систематизаторів історії Франції, який створив універсальну, повну й всеосяжну історію своєї країни. Своїми творами він вплинув на весь наступний розвиток історичної науки. Засновники відомої французької школи "Анналів" Марк Блок і Люсьєн Февр, вважали Мішле своїм учителем, психологічність історіописання якого наштотувала їм на пошуки нових шляхів розвитку історичної науки. Задовго до Фрейда Мішле звернув увагу, щоправда, в аспекті минулого, на сферу сексуальності, табуовану в суспільстві до того через жорсткий церковний тиск.

Велике значення наукової та суспільної діяльності цієї людини відзначали такі корифеї комуністичної ідеології як Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Луї Блан. Водночас і сам Мішле певною мірою не цурався соціалістичних поглядів і навіть підтримував дружні взаємини з діячами I Інтернаціоналу та Паризької комуни, хоча й відкидав радикалізм комунізму та ідею ліквідації приватної власності, вважаючи її основою людської цивілізації, а потяг людини до приватної власності – природним бажанням, закладеним в психології кожної особистості.

Вочевидь, початкові зацікавлення минулим козацтва виникли у Мішле ще в дитинстві, коли він став безпосереднім свідком вступу козацьких підрозділів до Парижа в 1814 р. і їх квартирування у французькій столиці, про що часто згадував [8, с. 15, 52].

Вже в своїх перших наукових працях "Хронологічна таблиця сучасної історії" (1825) і "Нарис сучасної історії" (1827), Мішле згадував основні віхи історії українського козацтва в XVII-XVIII ст. в контексті розгляду минулого Польщі та Росії [13, р. 327, 376-377; 15, р. 125-126, 153-154].

До 1839-го року треба віднести початок тісної дружби між Мішле й Адамом Міцкевичем, яка тривала до самої смерті останнього. Відзначимо, що саме Міцкевич був свідком 12 березня 1849 р. на весіллі Мішле з Афіною Міаларе [4, с. 29]. Безумовно, звернення французького науковця до серйозного вивчення історій Польщі та Росії відбулося під значним впливом польського поета-революціонера, що сприяло розвитку в поглядах Мішле полоніофільства й антиросійськості, якщо не сказати русофобії. Ці ідеї найкраще відбито в публіцистичному трактаті історика, написаному в 1851 р., "Польща

та Росія. Легенда про Костюшка", що побачив світ у наступному році. Тут можна, зокрема, прочитати наступний пасаж, присвячений росіянам: "Греки називали росіян "очима ящірки", але набагато краще сказав Міцкевич зазначивши, що справжні росіяни мають очі комах, блискучі, проте без жодної людяності в погляді" [14, р. 45]. Цей неприглядний національний портрет росіян Мішле тут же доповнює узагальненням, що росіяни постійно брешуть і крадуть.

"Я кажу, я стверджую, я присягаюся і я доведу, що Росії не існує, – пише в цьому творі Мішле. – ... Росія не складається ні з чого російського, немає ніякої нації, маємо лише трон і батіг; трон – це німець, а батіг – це козак. Це дозволяє дуже просто зробити розподіл: Росія – це уряд, що не має нації, Польща – це нація, яка не має уряду" [14, р. 17, 108]. Говорячи про негативний вплив переважно азіатської держави Романових, пронизаної духом рабства, на цивілізовану Європу, автор метафорично співставляє Російську імперію з холерою, яка загрожує поширюватися все далі й далі [14, р. 57].

Зауважимо, що після знайомства в 1851 р. з Олександром Герценом, з яким у Мішле виникли дружні взаємини, його тон по відношенню до росіян став трохи поважнішим і він навіть звернувся до вивчення історії декабризму [12], однак історик і надалі залишався ворогом царського самодержавства, нещадно критикуючи всі його прояви.

Мішле загалом був ознайомлений з історією України. Він згадує, між іншим, амуру історію Мазепи, прив'язаного до нестримного коня, яка в Європі вже стала класичною [14, р. 62]. Цікаво, що саме в той же час давній товариш і колега історика – Едгар Кіне – використовує метафору, порівнюючи революційну ситуацію у своїй державі з Мазепою, прив'язаним до дикого коня. Подібно до даної популярної сцени, дикий вихор революції, за словами Кіне, несе прив'язану до нього Францію в невідоме [16, р. 692; 17, р. 75].

Мішле добре відомі криваві ексцеси 1768-го року, влаштовані за сприяння "цариці-філософа" Катерини II, які дослідник називає "Українською Варфоломійською ніччю" [12, р. 205]. Українців в цілому історик сприймав за парость польської нації, відокремлення якої визначилося після прийняття нею православія.

Розмірковуючи над минулим Польщі та Росії, Мішле погоджується з тезою, що ключовим моментом, який визначив занепад Речі Посполитої та зростання могутності "імперії царів" став перехід українського козацтва під владу Москви. За його словами, "Польська республіка дала тоді своєму ворогу меч, котрий мав прохромити її серце" [14, р. 23]. При цьому вільне войовниче непокірне степове товариство козаків історик порівнює з "гордим неприборканим українським конем", вочевидь, знов-таки натякаючи читачам на загальновідому тоді історію Мазепи [14, р. 23].

В "Польщі та Росії", як і в багатьох інших творах, яскраво проявляються антиклерикальні погляди Мішле. Згадаймо, що в 1843 р. він разом з Кіне написав гучний трактат "Єзуїти", який здобув відомість і викликав резонанс у суспільстві. На думку історика, саме єзуїти не-

суть головну відповідальність за те, що розсварили польське суспільство з їхніми братами-козаками, що дотримувалися грецького обряду в своїй релігії.

Оскільки цей твір Мішле ще не перекладався російською чи українською мовою, дозволимо собі навести фрагмент звернення істориків до польської громади, де він торкається проблеми українсько-польських конфліктів XVII-XVIII ст.: "Зробіть ласку, не втрачайте з виду первинного джерела ваших страждань. Ви були у шістнадцятому столітті найтолерантнішим, найдобрішим народом, рівно як і найбільш войовничим. Навала єзуїтів на Польщу, їхні переслідування, поділили вас, перетворили на ваших ворогів ваших братів грецького обряду, козаків. Та сила, що дозволила проширити серце Польщі й віддати її Росії, хіба не католицизм?"

Знов-таки, це католицизм, який у середині минулого століття, усунувши дисидентів від виборів короля, дав привід Росії й прославив її в Європі як захисницю релігійної свободи проти польського клерикалізму.

Ті, хто хотіли б сьогодні ґрунтувати вашу національність на тому, що ви втратили, є вашими найгіршими ворогами. Розуміють вони це чи ні, вони вас втрачали. Подаючи католицизм як найголовнішу рису польської національності, вони віддаляють назавжди від вас ваших молодших братів на Дунаї, слов'ян – синів грецької церкви, котрі, якщо Польща проголосила себе чужою по відношенню до них через заперечення їхньої віри, слухатимуть Росію.

Нещасні священики, чи не достатньо вам залишати впродовж двох століть відкритим фланг Польщі, роззброївши її хоробрий бар'єр – націю козаків: сьогодні ви позбавили її цих братів, цих нових союзників, які ще нещодавно створювали для неї силу Провидіння. Ці слов'яни, народжені учора як народ, дивляться на всі боки, шукаючи родичів; вони мають бажання любити велику націю, вони шукають собі братів. І що Польща їм скаже: "Я не ваша сестра... Я маю свого Бога, а ви – шукайте своїх Богів?".

Я не пропоную вам зректися ваших віровчень, поляки. Я знаю, що ви їм дуже вірні, ви ніколи від них не відступалися. Від цієї віри я не прошу вас відрікатися, але зрозуміти її, розгорнути її та розширити її. Ви вже довгий час як діти повторюєте слова: люди для життя та страждань. Час зрозуміти цю ідею. Бога, образ якого хтось вам поставив до олтаря у вигляді кам'яного істукана, треба зараз відчувати в роді людському, в його тілесному образі. Світова релігія не є більше вірою егоїстів, які ведуть своє життя окремо та порізно йдуть на небо. Це життя всіх для всіх, братнє прийняття людством людства. В особистому ж втіленні – Бог на всіх і всі є Месіями!" [14, р. 139-140].

Ми навімисно навели цей обширний фрагмент, щоб показати розвиток думки Мішле. Поза всяким сумнівом, тут можна побачити прояви месіаністичних ідей Міцкевича. Однак процитоване французьким істориком начебто звернення козацької нації до своїх братів-поляків, прагнення поєднання України з Польщею, як "сестри з сестрою", заперечення егоїзму є дуже близьким за духом до ідеології Кирило-Мефодіївського товариства. Ці слова мають суттєву подібність до закликів з відозви кирило-мефодіївців, адресованої до великоросіян і поляків [1, с. 172]. В цьому контексті можна згадати про контакт між кирило-мефодіївцем Миколою Савичем і Міцкевичем, який мав місце в 1847 р. в Парижі, та нездійснений тоді ж візит до паризького емігранта Пантелеймона Куліша [2, с. 13, 246; 3; 5; 6; 7; 9]. Про намір Куліша зустрітись з Міцкевичем у Парижі свідчить його власноручна нотатка в записнику: "О Мицкевиче узнать в польской лавке, которая близ русской посольской церкви" [2, с. 34].

Припускаємо, що, якщо Мішле не був особисто ознайомлений з ідеологічними засадами українського патріотичного товариства, то, принаймні, знав про них від Міцкевича, з яким, як ми вже не раз підкреслювали, він мав тісну дружбу.

Варто звернути увагу також на сам час виходу в світ згаданої праці Мішле. Саме тоді чітко окреслився гострий політичний конфлікт між Францією та Росією, який незабаром вилився у Кримську війну. Як і раніше в подібних випадках у суспільстві розігрівалися пропольські й антиросійські настрої. Історик відгукнувся на них книгою "Демократичні легенди півночі", де знов-таки наголошував ідеї, викладені в попередній праці. В 1863 р. у розпал польського повстання "Демократичні легенди півночі" було перевидано під назвою "Польща-мучениця".

Передмову до цього видання Мішле написав під враженням щойно прочитаної ним книги Владислава Міцкевича "Польща та її південні провінції: рукопис одного українця". Французький історик тоді занотував: "Ось, Україна, країна козаків, у дуже гарній книзі, проголошує, обстоює своє давнє право бути польською" [12, р. VII]. Історик підкреслює, що козаки не отримали для себе жодного блага, приєднавшись до Росії [12, р. XIV]. Попри все, козаків він вважає тією надійною силою, яка, по суті, дозволила Росії стати світовою імперією. Тут у поглядах Мішле на минуле України можна побачити чітке відбиття популярних тоді у Франції історичних ідей Францїшека Духінського.

Важливу роль українського козацтва у військовій і політичній історії Європи Мішле відзначав і в інших своїх творах. Наприклад, в його "Історії XIX ст.", де часто згадуються козаки у зв'язку з їхньою участю в боях проти Наполеона, можна прочитати наступне: "Ці войовничі племена, братні полякам, колись так довго ходили під польськими прапорами проти турків" [10, р. 46]. Як значну збройну силу на службі Росії у XVIII ст. бачимо козаків на сторінках його "Історії Франції" [11, р. 15].

Звичайно, в творчому доробку Мішле, який багато в чому став визначальним для подальшої французької історіографії, відсутня жодна систематизована історична праця, присвячена українському минулому. Проте його погляди стосовно України та козаків, розпорошені в різних працях, дозволяють нам скласти синтезоване уявлення про бачення науковцем нашої вітчизняної історії. Він розглядав її крізь призму польської суспільно-політичної думки своєї доби. Вважаючи українців, котрих постійно в силу традиції іменував "козацькою нацією", частиною польської спільноти, Мішле в той же час симпатизував становленню українського національного руху. Звернення такого метра історії як Мішле до козацької тематики об'єктивно сприяло посиленню цікавості до минулого України у Франції.

1. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизи, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
2. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизи, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 696 с.
3. Луняк Є. Закордонні емісари Кирило-Мефодіївського товариства: секретні місії 1847 р. // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2008. – № 1-2. – С. 99-108.
4. Луняк Є. 3 плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2010. – 165 с.
5. Луняк Є. М. Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 42-60.
6. Наумова Н. Адам Міцкевич і Тарас Шевченко (Спільне в біографії та творчості) // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав Радишевський. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 194-209.
7. Нахлік Є. Адам Міцкевич і Пантелеймон Куліш // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав

Радишевський. — К.: Бібліотека українця, 1999. — С. 210-251. 8. Мишле Ж. Народ / В. Г. Дмитриев (подгот.), Ф. А. Коган-Бернштейн (подгот.). — М.: Наука, 1965. — 207 с. 9. Симонова И. А. О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф. В. Чижов и кирилло-мефодиевцы // Славяноведение. — М., 1988. — № 1. — С. 47. 10. Michelet J. Histoire du XIXe siècle: Jusqu'au Waterloo. — P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1880. — Т. 3. — 386 p. 11. Michelet J. Histoire de France. XVIII. Louis XV (1724-1757). — P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1879. — 386 p. 12. Michelet J. La Pologne martyre. — P.: E. Dentu; Bruxelles-Leipzig: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1863. — XVI+365 p. 13. Michelet J. Oeuvres

complètes. Édition définitive, revue et corrigée. Précis d'histoire moderne. Introduction à l'histoire universelle. — P.: Ernest Flammarion, 1897. — 562 p. 14. Michelet J. Pologne et Russie. Légende de Kosciuszko. — P.: Librairie Nouvelle, 1852. — 144 p. 15. Michelet J. Tableau chronologique de l'histoire moderne. — P.: Chez Louis Colas; Dondey-Dupré Pere et Fils, 1825. — 168 p. 16. Quinet E., Mars V. de. Collège de France. Cours de littérature étrangère // Revue des Deux Mondes. — 1842. — Т. 29. — P. 684-692. 17. Quinet E. Les révolutions d'Italie. — P.: Chamerot, 1848. — XII+216 p.

Надійшла до редколегії 14.03.12

А. Мінгазудінов, канд. іст. наук

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В СВІДОМОСТІ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (1943-44 рр.)

На основі архівних матеріалів і друкованих праць розкривається досвід роботи політпрацівників, позаштатних агітаторів по формуванню у радянських воїнів образу нацистських окупантів в ході визволення України (1943-44 рр.).

The operational experience of political workers and supernumerary propagandists on forming Nazi occupier image in minds of Soviet warriors in the course of liberation of Ukraine in 1943 – 1944 is unfolded on the basis of archive materials and printed works.

В мобілізації бійців і офіцерів Червоної армії на виконання складних завдань по визволенню української землі від нацистських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни дієву роль відігравала масово-політична робота. Одним з її важливих напрямків було формування в свідомості воїнів образу ворога, яке забезпечувалося викриттям фашистської ідеології, численних злочинів окупантів. На жаль, означена тема ще не була предметом спеціального вивчення у вітчизняній історіографії. Тому автор, спираючись насамперед на архівні документи, поставив завдання розкрити зміст, форми і методи цієї роботи.

Слід визначити, що вона розгорталася в роки війни не на порожньому місці. Адже в передвоєний час в засобах усної і друкованої агітації і пропаганди в Радянському Союзі багато уваги приділялося критиці нацистської ідеології, характерних для неї ідей расизму і людиноненависництва. Тому сприйняття ворога особовим складом частин і з'єднань, які вели боротьбу проти проти німецько-фашистських загарбників на землі України, накладалося на вже існуючий у воїнів образ фашиста, як носія реакційних ідей, противника елементарних норм людської моралі і міжнародного права. За справедливою думкою польської дослідниці А. Чесьлікової утвердження образу представника іншого народу може здійснюватися двома методами — один це створений (ідеологічний), другий — образ, що формується на основі практичного досвіду [20, с. 389]. В роки боротьби з фашизмом використовувалися обидва способи для вироблення в свідомості воїнів розуміння сутності нацистів. При цьому варто відзначити, що в інформаційній війні радянської агітації і пропаганди переслідувалася мета сформувати вороже відношення не до німців взагалі, а до гітлерівських завойовників, фашистських загарбників. На це неодноразово наголошувалося в офіційних документах, лейтмотивом яких була думка, що "Гітлери приходять і уходять. А народ німецький залишається". Хоча бували і причини в цій роботі, на що зверталася увага в пресі [7].

Першорядне значення для формування образу ворога мало роз'яснення бійцям і офіцерам антилюдської сутності ідеології і політичної практики нацизму, злочинних планів верховодів "третього рейху" щодо радянської країни та народів, що її населяли. Керівники фашистської Німеччини задовго до початку війни розробили і поступово втілювали в життя цілеспрямовану програму ідеологічної обробки населення, в тому числі солдат вермахту. Нацистський світогляд увібрав в себе найбільш реактивні ідеї минулого — культ сили, чистоти раси, правомірності знищення або поневолення цілих

народів. Вони знайшли концентрований вираз в ідейних настановах, викладених в книгах А. Гітлера "Майн кампф", А. Розенберга "Міф XX століття" та ін. Фашистська геополітика передбачала розширення "життєвого простору" для німців шляхом захоплення нових територій, поневолення і по знищення інших народів. Особливу увагу приділялася експансіоністському походу на Схід, перш за все проти СРСР. "Ми переходимо до політики майбутнього — до політики територіальних завоювань", — говорилося в книзі Гітлера. — Але коли ми нині говоримо про нові землі в Європі, то ми повинні в першу чергу мати на увазі лише Росію і підвласні їй окраїнні держави. Сама доля вказує нам цей шлях" [4, С. 457]. Доповненням до фашистської геополітики була офіційна доктрина про расову перевагу німців на інших народами. Гітлерівські ідеологи твердили, що все населення землі поділяється на раси, з яких одні покликані панувати, а інші обслуговувати їх. Арійську расу вони оголосили такою, яка повинна управляти світом. Оголосивши німців "зверхлюдьми", нацисти закликали їх придушити опір "відсталіх" народів і встановити власне панування над ними. Особливо зневажливо говорили ідеологи рейху про слов'янські народи. "Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, — твердив Гітлер, — то ми повинні насамперед витіснити і знищити слов'янські народи — росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, українців, білорусів" [6, с. 195]. Для втілення своєї звірячої ідеології в життя і обдурення широких верств німецького населення нацисти створили могутній пропагандистський апарат. Особливу увагу приділяв ворог ідеологічній обробці особового складу військ, які готувалися до нападу на Радянський Союз. На початку Великої Вітчизняної війни німецьке командування сформувало на Східному фронті 19 рот пропаганди і 6 зводів військових кореспондентів СС [5].

Не випадково, вже на початку війни Головне політичне управління Червоної армії визначало основні напрямки політико-виховної роботи на фронті, надавало важливого значення викриттю нацистської ідеології. В надісланих у війська директивах йшлося про необхідність проведення бесід, організації лекцій, виготовлення листівок на теми "Фашизм — це поневолення народів"; "Хто такі націонал-соціалісти"; "Фашизм — руйнівник культури"; "Фашизм — найлютіший ворог народів"; "Гітлер обдурює німецький народ"; "Моральне обличчя німецької армії" [8].

Робота по викриттю фашистської ідеології активно проводилася і під час боротьби за звільнення території України від німецько-фашистських загарбників. Особливістю її було те, що, очищаючи українську землю від

окупантів, воїни не лише одержували інформацію про злочинні плани верховодів нацистської Німеччини, але й ставали свідками численних злодіянь гітлерівців на українській землі. Політоргани надавали великого значення формуванню у особового складу частин і з'єднань чіткого уявлення про всю глибину небезпеки, яка нависла над країною, вихованню ненависті до ворога. Зокрема, 30 березня 1943 р., начальник Головного політичного управління Червоної армії О.С. Щербаков надіслав начальникам політуправлінь фронтів директиву, в якій зокрема говорилося: "Пропоную в період з 8 до 15 квітня провести в частинах мітинги на тему "Червона армія – армія месників за наругу і приниження, які завдають німецько-фашистські загарбники нашим братам і сестрам в окупованих районах нашої Батьківщини. Проведення мітингів розглядати як важливий політичний захід" [9]. Аналогічні завдання ставилися перед працівниками червоноармійської преси. Наприклад, в огляді газети 37 – ї армії начальник відділу преси управління агітації і пропаганди ГоловПУР А. Баєв 29 грудня 1943 р. наголошував, що "виховання ненависті до ворога – одне із найважливіших завдань газети" [10]. Аналогічні завдання ставилися і керівниками політорганів і з'єднань. Ось, наприклад, що говорилося в директиві начальника політвідділу 3-ї гв. танкової армії Каткова, надісланої начальником політвідділів корпусів, дивізій, бригад і заступникам командирів окремих частин: "В армійській газеті "Во славу Родины" за 17, 18 і 19 грудня 1943 р. вміщено матеріали обвинувального заключення у справі про звірства німецько-фашистських загарбників в м. Харкові і Харківській області. Пропоную: текст обвинувального заключення зачитати всьому особовому складу, провести бесіди в підрозділах, в яких роз'яснити методи і способи знищення ворогом радянських людей, після чого провести мітинги, на яких закликати весь особовий склад до безпощадної помсти німецько-фашистським загарбникам" [11].

В ході вигнання з України гітлерівських окупантів до частин і з'єднань вливалось нове поповнення за рахунок мобілізації чоловічого населення визволених областей. На початку 1944 р. лише у складі 1-го Українського фронту було 200 тис. воїнів, призваних до армії на території України. Виховній роботі серед новообраних політпрацівники надавали особливого значення. Чільне місце належало роз'ясненню воїнам реакційної сутності нацистської ідеології, підступних планів керівників рейху щодо території України та українського народу. Так, під час боїв за Донбас в частинах 5-ї ударної армії штатні політпрацівники і позаштатні активісти проводили бесіди "Що несуть німецькі загарбники народам Радянського Союзу". В з'єднаннях 2-го Українського фронту в листопаді – грудні 1943 р. відбулися червоноармійські збори на тему "Що несуть гітлерівці народом Радянського Союзу". В ході боїв на Дніпрі в частинах 1-го Українського фронту проводилися бесіди "Що несе фашизм радянській молоді". Комсомольські активісти частин 2-ї повітряної армії практикували бесіди "Фашизм – запеклий ворог всіх національностей нашої Батьківщини" [12].

В лекціях і бесідах агітатори, пропагандисти наголошували на тому, що вчинені нацистськими окупантами злочини проти людства не були окремими проявами жорстокості і варварства солдат вермахту, а наслідком реалізації ретельно розробленої державної політики нацистських верховодів, втілення в життя ідей расової переваги арійців над іншими народами, їхнього "права" на світове панування, розкривали зміст "Пам'ятки німецького солдата", в якій висувалася вимога: "Знищуй у собі жаль і співчуття, вбивай кожно-

го росіянина, не зупиняйся якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопчик – убивай... Ми поставимо на коліна весь світ" [2, с. 205].

Робота по викриттю реакційної суті нацистської ідеології сприяла глибокому усвідомленню бійцями і офіцерами своєї відповідальності за долю Вітчизни, за життя їх рідних і близьких, всіх радянських людей. Коли під час боїв на Донеччині на початку 1943 р. в 3-ю гвардійську армію прибуло нове поповнення, агітатори проводили серед воїнів бесіди "Фашизм – найзапекліший ворог людства...". Після однієї з бесід виступив рядовий Ребров, який сказав: "Збрею, яку дала мені Батьківщина, я буду мститися гітлерівським мерзотникам за їх звірства, за муки і страждання наших батьків і матерів, дружин і дітей, за тисячі вивезених до Німеччини, за розстріляних і повішених радянських людей. Від імені всіх бійців нового поповнення запевняю наше командування, що свій обов'язок перед Батьківщиною ми з честю виконаємо і будемо боротися з німцями до повного їх вигнання з нашої землі" [13].

У формуванні образу ворога велике значення мало розкриття масштабів злочинів, які здійснювали німецько-фашистські окупанти на захопленій території радянської країни, зокрема України. Адже за кілька років панування гітлерівців від їхніх рук загинули сотні тисяч мешканців міст і сіл республіки, були зруйновані тисячі заводів і фабрик, закладів освіти, науки і культури, пограбовано національні багатства нашого народу. На території України нацисти створили 230 таборів смерті, які стали місцем звірячих розправ з мирним населенням і військовополоненими. За неповними даними в Києві окупанти знищили майже 200 тис. чоловік, в Харкові і Харківській області понад 300 тис. чоловік, у Львові і Львівській області понад 550 тис. чоловік і т.д. Жертвами фашистських катів та їхніх поплічників стали десятки тисяч в'язнів Дарницького і Сирецького таборів військовополонених у Києві, у "Гросс-Лазареті" в Славути було знищено 150 тис. пораних бійців і офіцерів Червоної армії, в таборі "Цитадель" у Львові 140 тис. чоловік, у Хорольських таборах на Полтавщині – більше 57 тис. чол., у Кременці – 40 тис. чол., у Володимир-Волинську – 25 тис. чол. [1, с. 182]. На території України окупанти зруйнували 714 міст і селищ, 28 тис. сіл, 119 тис. виробничих підприємств, 18,2 тис. закладів науки і культури, 419 тис. житлових будинків, розграбували 1300 МТС, майже 29 тис. колгоспів і радгоспів, 151 музей, тисячі бібліотек, клубів, друкарень. Політоргани спрямовували штатних працівників та широкий агітаційно-пропагандистський актив на доведення до воїнів цих численних злодіянь гітлерівців, що сприяло утвердженню у свідомості бійців і офіцерів злочинного образу ворога. Повідомляючи їм такі факти, вони розвивали у особового складу нестримане бажання помститися окупантам, прискорити час звільнення української землі.

Важливе значення в цьому плані мала популяризація матеріалів Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, створеної в листопаді 1942 р. Опубліковані Комісією повідомлення незаперечно свідчили, що знищення населення, варварське руйнування міст і сіл, насилля над мирними громадянами і військовополоненими чинилися за директивами політичного керівництва рейху і вищого військового командування. Такі повідомлення друкувалися в центральній і червоноармійській пресі, навколо цих матеріалів проводилася велика роз'яснювальна робота – організовувалися лекції і бесіди, збори особового складу і мітинги, колективні читки газетних матеріалів. Так, в 3-й гвардійській танковій армії в грудні 1943- січні 1944 рр.

проводилися бесіди по матеріалах Повідомлення про злодіяння ворога в Харкові. Змістовні бесіди проводив, зокрема, агітатор одного з підрозділів 22-ї гвардійської танкової бригади Х. Гімадєєв.

Активну роботу по популяризації Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії про руйнування і звірства німецько-фашистських загарбників в м. Києві проводили політпрацівники і агітаційний актив частин і з'єднань 1-го Українського фронту під час наступальних операцій на Правобережжі. В підрозділах 3-ї гвардійської танкової армії комплективні читки цих документів проводили агітатори Герої Радянського Союзу Р. Агєєв, І. Гец та ін. [14]. В першій половині 1944 р. серед воїнів українських фронтів було проведено мітинги у зв'язку з повідомленнями Комісії "Про руйнування і звірства, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в м. Києві", "Про руйнування, грабежі і злодіяння німецько-фашистських загарбників та їхні спільників в м. Рівне і Рівненській області", "Про злодіяння німецько-фашистських загарбників в м. Одесі і Одеській області" та ін. Вихованню ненависті до ворога сприяла робота по доведенню до бійців та офіцерів активів про звірства гітлерівців в Слав'янську, Краматорську та інших містах Донбасу.

Широкого поширення набула практика складання Актів про злочини ворога представниками військового командування і місцевих властей після звільнення тих чи інших населених пунктів. Політоргани надавали великого значення використанню таких документів у виховній роботі по викритті злочинної суті нацистів. Так, у вересні 1943 року начальник політуправління 1-го Українського фронту С. Шатілов у направленій у війська директиві вимагав: "Забезпечте складання актів у визволених від ворога містах і селах і висилайте їх до політуправління" [15]. Політпрацівники, позаштатні активісти проводили значну роботу по виконанню цієї директиви. Зокрема, агітатор політвідділу 56-ї гвардійської танкової бригади Кухнов з групою воїнів і жителів робітничого селища Дарницького вагоноремонтного заводу склали 2 акти про злочини фашистів. У вересні 1943 р. політпрацівники 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії і представники місцевого населення склали 6 актів, про злодіяння нацистських загарбників в Н. Сироватці, Низах, Бобрику та інших селах Чернігівщини. 18 грудня 1943 р. представники однієї з частин 4-ї гвардійської армії склали спільно з місцевими жителями "Акт про злочини німецьких окупантів на території м. Ново-Георгіївка Кіровоградської області". В ньому говорилося про розстріл українського, російського, єврейського населення міста: тільки у віднайдених кількох ямах було виявлено 598 трупів старих, жінок і дітей. За неповідомленими даними 357 жителів міста окупанти угнали до Німеччини. Далі повідомлялося про руйнування в місті – загальна сума завданої шкоди становила 134 млн. крб. Акт було надруковано в армійській газеті, по його матеріалах проводилися бесіди. Нерідко подібні акти не лише друкувалися в червоноармійській пресі, але й друкувалися спеціальними листівками. Зокрема, коли воїни 18-ї армії 28 грудня 1943 р. визволили с. Журбіни Житомирської області, вони стали очевидцями численних злодіянь гітлерівців. Негайно було складено Акт про злочини ворога в селі, в якому повідомлялося, що гітлерівці живцем спалили 150 чол., розстріляли 270 селян. Акт було покладено в основу листівки під назвою "Вітчизна, народ наказує: помстися! Трагедія села Журбіни Житомирської області" [16].

У викритті злочинів нацистів використовувалися і засоби наочної агітації. Наприклад, після звільнення с. Кириківки Будинок культури 27-ї армії виготовив щит, який встановили в селі. На ньому було зроблено напис:

"Товарші! 10 серпня 1943 р. в цьому селі фашистські мерзотники розстріляли із автоматів мирних громадян: Денисенка І.Ф., Морозову М., Долю М., вбили, підірвали гранатами Фесенко Н.Н., Долю І., Катренка І.М., тяжко поранили Дідода І – 16 років. Гітлерівські факельники спалили 78 будинків, забрали з собою 58 колгоспних коней. Воїни! Помстися німцям за кров і сльози радянських людей!" [17] Подібні щити, плакати, гасла, виготовлені працівниками армійських клубів, справляли значний емоційний вплив на воїнів визволителів.

Політпрацівники, позаштатні агітатори використовували і інші дієві форми викриття фашистських насильників і убивць, організовуючи виступи свідків злочинів окупантів з числа новобранців, пропагуючи листи воїнам від рідних з розповідями про знущання ворога над мирним населенням, листи від людей, вивезених до Німеччини тощо. Червоноармієць Василенко із 340-ї стрілецької дивізії був призваний до армії після звільнення Сумської області, де він проживав в роки окупації. Політрук запропонував йому виступити перед товаришами з розповіддю про те, що довелося бачити, пережити в умовах окупації. Незабаром відбулися збори, на яких виступив Василенко. Він зокрема сказав: "Німецькі недолюдки в нашому районі убили 3 тис. жителів, спалили в'язницю з невинно загнаними туди людьми, спалили хліб, угнали худобу. Від цих страхіть серце обливається кров'ю, помстимося ж фашистським катам!" А ось інший факт. Готуючись до бою в січні 1944 р., рядовий 68-ї механізованої танкової бригади Гоголь, виступаючи на зборах, говорив: "Я бачив страхіття розстрілів і шибениці. Червона армія звільнила нас від цих страждань. Зараз ми разом з нашими героями будемо бити ненависного ворога. Я не пошкодую ні сил, ні свого життя для остаточної перемоги". А політпрацівники деяких з'єднань 2-го Українського фронту вирішили провести опитування новобранців, хто з них, або членів їх сімей безпосередньо постраждали від гітлерівців. З'ясувалося, що практично не було жодного воїна, який би не міг висунути свій власний рахунок фашистам. Зокрема, в одній із дивізій опитали 900 червоноармійців, мобілізованих на території України. Виявилося, що у 784 з них гітлерівці убили рідних – батька, мати, дружину, дітей, братів, сестер, а у 116 воїнів вони спалили хату, угнали худобу. Ці факти пропагувалися серед бійців і офіцерів в бесідах, описувалися в бюлетенях, листівках. В одному з бюлетенів, виготовленому в 55 гвардійській танковій бригаді, наприклад, говорилося: "Прочитай і передай товаришу! Боєць і офіцер, запам'ятай і помстися! Звірства німецько-фашистських мерзотників над нашим населенням Лазаревських хуторів Коростівського району Житомирської області". Далі розповідалося про те, що окупанти вбили 65-річного Кучеревського, 25-річного Пилипенка і його дочку Валю двох років, братів Проценко – Івана 17-ти років та Олексія 13-ти років та ін. [3, с. 217].

Великий вплив справляли на воїнів листи від рідних в яких повідомлялося про злочини нацистів. Коли ефрейтор однієї з частин 2-ї повітряної армії Гуров отримав листа з повідомленням про розправу гітлерівців над його сім'єю, звістка про це стала відома його однополчанам. В листі йшлося про те, що його батька було повішено за зв'язок з партизанами, дружина тяжко поранена, маленька дочка розстріляна. Наступного дня замполіт полку капітан Ковальов зібрав мітинг, який пройшов під гаслом "Помстимося фашистам за горе нашого бойового товариша Гурова". Використовувалася й інша форма роботи з листками. Так, в 68-й стрілецькій дивізії 60-ї армії під час наступальних боїв навесні 1944 р. на основі одержаних листів було складено "Акт

про страхітливі злочини фашистів"; якого зачитували на мітингах, зборах особового складу.

Формуванню образу ворога сприяла також інформація про долю співвітчизників, які були вивезені до Німеччини. Агітатор підрозділу 202-го полку 68 гвардійської стрілецької дивізії Карташов записав розповідь про долю молодих дівчат, вигнаних на рабську працю до рейху в спеціальний зошит під заголовком "Лист до бійців н-ського підрозділу від селянки Величко Єфросинії Антонівни і наша відповідь на нього": "Зі слів жінки агітатор описав життя людей за окупаційного режиму, про вигнання в неволю її дочок Насті і Валі. В зошиті було вміщено фотографії дівчат, їхні повідомлення про страждання в Німеччині. Тут же воїни занотували відомості про помсту ворогові за його злочини. В 206-й стрілецькій дивізії рядовий Є. Убийконь із с. Криничного Тростянецького району Сумської області отримав листа від батька Мусія Андрійовича і Марії Гаврилівни, в якому повідомлялося, що фашисти вивезли в неволю його брата і сестру. "Визволили їх синку," – зверталися батьки з проханням до бійця. Лист було опубліковано 21 серпня 1943 р. в армійській газеті "За победу", яка писала: "Він звучить як батьківський наказ всім воїнам. Прочитай цього листа боєць!" В одній із частин 1-го Українського фронту агітатори розгорнули роботу навколо листа Ганни Бурди, надісланого із м. Віллінгена своїм батькам в с. Харківці Лохвицького району Полтавської області. Розповідаючи про умови життя і праці в рейху, вона писала: "Встаємо рано і йдемо на роботу, а приходимо пізно, так і живемо тут як каторжні. Живемо в бараках із дощок. В кожній кімнаті 25 душ, а кімнати невеликі... Встаємо рано – раненько із сльозами на очах, згадуємо батька і матір і заливаємося сльозами, згадуємо наш хутір і рідну Україну і плачу". В частинах 2-го Українського фронту проводилася робота по популяризації листів дівчат-харків'янок, вивезених до Німеччини. Ось лише кілька рядків з них: ""Плачемо день і ніч, не спимо, нічого не їмо, – писала Нюра Дудкіна. – Тепер ви не рахуйте нас живими. Ми вас більше не побачимо!" "Інструмент наш – лопата, вили і кирка. Встаємо о 5 годині ранку і йдемо на каторжну працю. Пізно вночі повертаємося і так кожного дня", писала Оксана Прокопенко [18]. Нерідко такі листи друкувалися в червоноармійській пресі. Так, газета 3-го Українського фронту "Советский воин" 3 березня 1943 р. вмістив добірку листів під заголовком "Листи із неволі", 14, 15 і 16 квітня – статтю О. Левади "Плач полонянок" і т.д. Сповнені горя та відчаю, туги за рідним краєм, ці листи викликали у воїнів почуття гніву і ненависті до фашистів, посилювали їх рішучість прискорити час повного розгрому нацистів.

Формуючи образ ворога, політ працівники надавали великого значення доведенню до особового складу фактів зв'язаних злочинів гітлерівців над військовополоненими, організації урочистого поховання воїнів, які полягли у боях проти німецько-фашистських загарбників. В бою на Харківщині в полон до фашистів потрапив рядовий 222-го полку 73 гвардійської стрілецької дивізії Долгов. Вороги довго знущалися над ним, піддавали нелюдським катуванням, палили тіло, завдавали ножових поранень, але воїн не сказав ні слова і помер як герой. В усіх підрозділах були проведені комсомольські збори на тему "Помстимося німецьким катам за смерть нашого товарища". Акт про розправу над Долговим було розмножено і передано в усі підрозділи дивізії. А ось інший факт. В жовтні 1943 р. рядовий 7-го кавалерійського полку Дегтярьов, знаходячись в розвідці, був тяжко поранений і потрапив у полон. За відмову повідомити будь які відомості вороги вчинили над ним жорстоку

розправу: вони вирізали на щоді героя зірку, а потім спалили його живцем. Під час поховання відважного воїна було проведено мітинг, на якому його бойові товариші дали клятву помститися насильникам. Надбанням усіх солдатів і офіцерів 835 полку 40-ї армії став подвиг трьох саперів, звершений під час боїв на дніпровських плацдармах. Протягом одного дня воїни відбили 7 шалених атак ворога. Під час бою фашисти захопили в полон трьох саперів – Мельникова, Козельського і Березовського. Гітлерівці палили воїнів розпеченим залізом, кололи штиками, аби отримати від них потрібні відомості. Але патріоти не видали військової таємниці. Випадковий свідок знущань німців над червоноармійцями розповідала, що, помираючи, Мельников сказав насильникам: "Як ви не катуєте нас, ми вам нічого не скажемо. Сила наша, і вам її не збороти. За наші муки з вами розрахуються". Про подвиг мужніх воїнів розповіла армійська газета, по її матеріалах проводилися бесіди [19]. В армійській пресі друкувалося багато матеріалів, що викривали знущання нацистів над радянськими воїнами, які потрапляли в полон. Так, фронтова газета "Суворовский натиск" 10 вересня 1943 р. вмістила лист червоноармійця Н. Симельникова, під заголовком "Наші страждання", який розповідав про знущання гітлерівців над 13-ма воїнами, захопленими ворогом в полон на Харківщині. Газета 14-ї гвардійської стрілецької дивізії "На страже Родины" 3 грудня 1943 р. опублікувала статтю "Це не можна забути", 10 січня 1943 р. листа сержанта Новікова "Не простимо", 16 січня 1943 р. статтю "Люди із свастикою", в яких повідомлялося про злочини німецьких окупантів.

З метою утвердження в свідомості воїнів кривавого образу нацистських варварів використовувалися твори літератури і мистецтва. В багатьох частинах і з'єднаннях було організовано колективне читання і обговорення книг В. Василевської "Радуга", М. Шолохова "Вони бігли за Батьківщину", публіцистичних статей І. Еренбурга та ін. Про злочини гітлерівців розповідали кінофільми "Радуга", "Вона захищає Батьківщину", "Ленінград в боротьбі", "Битва за нашу Радянську Україну" та ін. Перед переглядом кінофільмів читалися лекції, Акти про злочини окупантів в містах і селах України.

Таким чином, використовуючи різноманітні форми масово-політичної роботи політпрацівники, позаштатні агітатори, читці сприяли формуванню у воїнів-визволителів України чіткого уявлення про злочинну сутність нацистських завоюників, примножували нестримне бажання бійців і офіцерів прискорити час повного очищення української землі від фашистського поневолення.

1. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. 2. Документи обвиняют. Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченной ими советской территории. – Вып.1. – М., 1943. 3. Идеологическая работа КПСС на фронте (1941-1945 гг.). – М., 1960. 4. Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной... М., 1983. 5. Мошкин С. Самое страшное из орудий // Родина. 2010. – №1. 6. Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма (1933-1939). – М., 1961. 7. Товарищ Эренбург упрощает // Правда. – 1945, 14 апреля. 8. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ) ф. 357, оп. 5984, спр. 1, арк. 35, 228; спр. 3, арк. 202, 206; спр. 4, арк. 133; спр. 34, арк. 300. 9. Там само, ф. 236, оп. 2675, спр. 41, арк. 26. 10. Там само, ф. 240, оп. 2772, спр. 59, арк. 8. 11. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 3, арк. 205. 12. Там само, ф. 333, оп. 4908, спр. 6, арк. 253; спр. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 7; ф. 236, оп. – 2675, спр. 432, арк. 67. 13. Там само, ф. 312, оп. 4257, спр. 108, арк. 33, 36. 14. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 9, арк. 207; ф. 236, оп. 2675, спр. 430, арк. 302. 15. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 1, арк. 132. 16. Там само, ф. 315, оп. 4451, спр. 12, арк. 89; ф. 393, оп. 9023, спр. 10, арк. 212; ф. 240, оп. 2772, спр. 26, арк. 20-21; ф. 371, оп. 6386, спр. 103, арк. 74. 17. Там само, спр. 381, оп. 8460, спр. 38, арк. 161. 18. Там само, ф. 32, оп. 11302, спр. 126, арк. 102, 113, 127. 19. Там само, ф. 341, оп. 5337, спр. 227, арк. 209; ф. 203, оп. 2675, спр. 264, арк. 316; ф. 395, оп. 9153, спр. 24, арк. 38. 20. Челликова А. Советский Союз и Россия в 1945-2002 гг. в глазах поляков. – Польша – СССР 1945-1989: избранные политические проблемы, наследие прошлого. – М., 2005.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1964–1984 рр.

У статті висвітлено особливості розвитку суспільно-політичних процесів в Україні у 1964–1984 рр. Проаналізовано зміни в культурно-освітній, суспільно-громадській, політико-управлінській сферах життя в ці роки. Визначено закономірності і детермінованість кризових явищ в УРСР в цей період, як наслідки прояву системної кризи радянського устрою.

In this article the peculiarities of socio-political development of Ukraine during 1964-1984 are elucidated. The changes in cultural, educational, public, political and administrative sectors in mentioned period are analysed. The regularities and determinancy of crisis effects in Soviet Ukraine during 1964-1984 as consequences of soviet system crisis are determined.

Період української історії 1964–1984 рр., який визначається багатьма науковцями як роки "застою", ще не досить осмислений та досліджений вченими, з огляду на відносно недавні події цих років. Аналіз суспільно-політичних процесів цього періоду є досить актуальним, оскільки значною мірою саме вони детермінували розпад соціалістичної системи, вплинули на розвал СРСР, визначили основні риси суспільно-економічного устрою сучасної України.

Варто відзначити, що дослідженню цього періоду історії нашої країни присвячені роботи таких дослідників як В. Баран [1], Ю. Курносів [10], Ю. Шаповал [15], Г. Касьянов [9], Ю. Зайцев [6] та інших, проте в своїх працях вони торкаються в основному вивчення окремих чинників суспільно-політичних процесів.

Метою даної статті є спроба аналізу суспільно-політичних трансформацій, що відбувалися в ці роки в республіці, дослідження закономірностей розвитку кризових явищ у тісному взаємозв'язку з детермінованістю розвитку радянської системи, змінами в політиці керівництва та чинниками міжнародної політики.

Після усунення М. Хрущова на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС, у радянському керівництві не виникло боротьби за вищу владу. Оскільки абсолютна повнота влади в країні тепер була у КПРС, вища партійна еліта не бажала допустити можливості концентрації диктаторських чи навіть якихось авторитарних повноважень у руках безконтрольного лідера, оскільки це загрожувало стабільності привілейованого становища зміцнілої партійної номенклатури. За цих умов, керування країною на перших порах здійснювали вищі представники партії, що виражали інтереси партапарату. Першим (а з 1966 р. генеральним) секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнев. О. Косигін був призначений Головою Ради Міністрів СРСР. Повноваження другого секретаря ЦК КПРС, з особливим наголосом на ідеологічних питаннях, дісталися войовничому консерватору М. Суслову. Головою президії Верховної Ради СРСР став у 1966 р. М. Підгорний.

Правлячий в країні стан відразу ж почав зміцнювати недоторканість свого становища. У тому ж 1964 р. на листопадовому пленумі ЦК КПРС було скасовано положення партійного статуту, котрі передбачали періодичне оновлення складу партійних органів. Крім того, пленум прийняв рішення про об'єднання промислових і сільських, обласних і крайових партійних організацій та радянських органів. Вони знову почали функціонувати за територіальним принципом [2, с. 97].

Позбавившись дестабілізуючих адміністративних струсів та збалансувавшись, компартійно-радянська система до кінця 1960-х рр. функціонувала відносно ефективно, однак вже з 1970-х рр. почалася закономірна і неминуча її стагнація.

Однією з головних підвалин радянської влади і соціалістичної системи був повний контроль правлячою партією над усіма сферами суспільного життя (що й гарантувало більшовикам непорушність їх влади у країні). Однак за цих умов здійснення керування і контролю

над усім соціально-економічним, воєнно-політичним, господарсько-адміністративним, національно-культурним, та інформаційно-ідеологічним державним комплексом вимагало колосальних зусиль та величезного розміру партійно-управлінського апарату. На 1980-ті рр. апарат управління СРСР сягнув 18 млн. осіб. Лише за 1975–1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР зросла майже на 20% [4, с. 108]. Зростає випуск інструкцій, наказів та інших підзаконних актів, які нерідко суперечили один одному, створюючи хаос в управлінні.

Паралельно розросталася і партія. Так наприклад в період від 1964 до 1984р. КПУ виросла майже вдвічі. Проте курс на "стабільність" не сприяв процесам змінності кадрів. Вибори у центральні органи були багатоступінчасті, тому фактично сам партапарат їх і здійснював. Старіло партійне керівництво, старіла і сама партія – у 1986 р. 37,8% КПУ становили люди старші 50 років [7, с. 301]. Особливо це проявлялося у вищому партійному керівництві держави де початок 80-х рр. характеризувався правлінням геронтократів (у 1982 р. Брежнєву було 76 років, М. Суслову – 80, А. Громико – 73, Д. Устинову – 74, Д. Кунаєву 70, К. Черненко – 71).

Таким чином кількісно і адміністративно зростаючий партапарат перестав оновлюватись, і поступово перетворювався у фактично замкнутий правлячий державою величезний бюрократичний стан, що все менш адекватно реагував на розвиток суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації у країні та світі.

Етап стагнації є закономірним явищем у процесі еволюції будь-якої суспільної системи. Однак такі короткі, за історичними мірками, строки існування і занепаду радянської системи, обумовлювались дефектами самого соціалістичного ладу. Ефективна в умовах мобілізації та війни, комуністична система виявилась мало пристосованою до функціонування у мирний час.

Захопивши владу в країні, більшовики щоб її утримати, змушені були по перше: знищити всі конкуруючі політичні і суспільні сили всередині держави. А по друге: для гарантій своєї влади і проведенням соціалістичних перетворень здійснювати тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя.

Відсутність конкуренції з боку політичних суперників, контролю з боку суспільства за допомогою виборів чи ЗМІ створювали для владної партії небезпеки розбрату і розкладу. Проте в екстремальних умовах внутрішніх та зовнішніх загроз для своєї влади, потреб перебудови суспільства на соціалістичний лад, вирішення гігантських оборонних та господарських завдань, правляча комуністична партія була в стані мобілізації і висунувши зі своїх лав абсолютного диктатора, репресивними методами здійснювала ротацию своїх кадрів і контроль над деструктивними процесами всередині партії, оперативно реагуючи на життєві виклики.

Після проведення модернізації, перемоги у війні, відбудови економіки, створення ядерної зброї, забезпечення єдності радянського суспільства та ліквідації ворожих класів зміцнілий партапарат не відчувачи сер-

йозних внутрішніх чи зовнішніх загроз позбавився останнього контролю над собою з боку диктатора-вождя і силових структур.

Почалися явні процеси розкладу правлячої партії. Тотальна корупція, кумівство, непомітність, бюрократизація, непрофесіоналізм стали звичайними явищами. У 1970–1980-ті рр. партійна номенклатура почала зрощуватись з відомчою. Водночас відбувається об'єднання відомчості з місництвом – змикання керівників держапарату і господарства регіону. Зрощення республіканських еліт, що включали у себе і працівників апарату відомств і працівників місцевих органів влади, породжувало новий тип політичних суб'єктів – номенклатурні клани. Центральна влада все більше втрачала контроль над держапаратом і регіональними елітами [8, с. 402].

Комуністичну партію України з 1963 р. очолював П. Шелест, який обстоював більш автономну модель розвитку республіки. Він активно підтримував створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. П. Шелест неодноразово проявляв твердість в обстоюванні інтересів України, чітку позицію займав він і щодо спрямування інвестицій в економіку республіки, розвитку соціально-культурної сфери [1, с. 197]. Звинувачений у ліберальному ставленні до націоналістичних проявів та потуранні економічному місництву у 1972 р. він був знятий з посади. Лідером комуністів республіки став В. Щербинський (роки правління 1972–1989). Він орієнтувався на Москву, повністю підпорядковуючи інтереси республіки союзному центру.

Л. Брежнев настільки влаштував правлячу партію і здавався їй повністю безпечним, що правив країною 18 років аж до самої смерті. У 1977 р. він був обраний Головою президії Верховної Ради СРСР. З поєднанням цих посад уперше в радянській історії відбулося суміщення номінального і реального глави держави в одній особі. Процвітав культ особи "дорогого Леоніда Ілліча", він став чотириразовим героєм радянського союзу, героєм соціалістичної праці, маршалом СРСР, лауреатом ленінської премії з літератури, отримав орден Перемоги.

Після смерті старого і зовсім хворого 76-річного Л. Брежнева в листопаді 1982 р., Генеральним секретарем ЦК КПРС став теж немолодий колишній керівник КДБ 68-річний Ю. Андропов. Чудово знаючи стан речей у країні і в партії, він спробував жорсткими силовими заходами оздоровити державну систему. Почалося відкриття антикорупційних справ проти представників вищої державної влади і торгівельної мафії. Так за 15 місяців його правління своїх посад були позбавлені 18 керівників союзних міністерств і 37 перших секретарів обкомів, крайкомів і ЦК союзних республік. Проте ці нетривалі і поверхові заходи, які не зачіпали підвалин системи не могли усунути її корінні дефекти, а тому не мали серйозного ефекту [3, с. 297]. Після його смерті у лютому 1984 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний старий та хворий К. Черненко, який відіграв в управлінні країною майже декоративну роль і помер у березні 1985 р.

У відносинах з ворожим капіталістичним блоком тривала холодна війна, гонка озброєнь і суперництво за вплив у світі. Намагаючись досягнути воєнно-стратегічного паритету з країнами НАТО (що було зроблено на початку 70-х рр.), радянське керівництво водночас зберігало гасло мирного співіснування і підтримувало курс на розрядку. Це обумовлювалося не лише безперспективністю ядерної війни, потребою створення позитивного іміджу у світі, але й визначалося слабкістю соціалістичної економіки. А головне соціаліс-

тична система втрачала свій потенціал експансії, партійна радянська еліта намагалася лише зберегти статус-кво існуючого становища.

За цих обставин візит президента США Р. Ніксона в Москву у травні 1972р. з мирними ініціативами зустрів підтримку радянського керівництва. Відтак було започатковано політику "розрядки". Україна активно брала участь у цих процесах. Було укладено угоду про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. УРСР була одним із співавторів пропозицій з питань роззброєння. В 1971 р. вона підписала Угоду про заборону розміщення зброї масового знищення на дні морів і океанів, 1974 р. – документ "Визначення агресії" та низку інших. Активну участь брали представники України у проведенні Народи з безпеки і співробітництва в Європі, підписанні у Гельсінкі в серпні 1975 р. разом з керівниками європейських країн, США і Канади Підсумкового акта [7, с. 278]. Згідно нього легітимізувався територіальний поділ Європи, який утвердився під час другої світової війни. Визнавалася радянська країна Східної Європи. Введення до Підсумкового акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування радянські керівники вважали спочатку явищем малозначущим, оскільки формально в радянських конституціях ці права були задекларовані.

У кінці 70-х рр. політика розрядки згортається, посилюється гонка озброєнь і холодна війна. Це зумовлюється як інтервенцією СРСР в Афганістані так і приходом до влади у капіталістичних країнах політиків консервативного спрямування, непримиренних ворогів комунізму. В міру виснаження ресурсів соціалістичної системи, вже з другої половини 70-х рр. СРСР поступово втрачає свій вплив і отримує ряд воєнно-політичних поразок.

Поряд з наростанням кризових явищ в політико-управлінській та соціально-економічній сферах в ці роки в суспільстві починають розвиватися деструктивні для режиму тенденції в культурно-громадській площині.

З руху так званих "шістдесятників" поступово виділяється таке суспільне явище як дисидентство. Дисиденти – інакодумці, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Більшість дисидентів спочатку (особливо у 60-х рр.) не виступала проти радянської влади, бажаючи "покращити систему", прагнула мирних, легальних форм діяльності. Питання які порушували дисиденти стосувалися демократизації політичного та суспільного життя СРСР, дотримання владою прав людини, становища України в складі СРСР, русифікації, утисків національної інтелігенції і культури, мовної проблеми [10, с. 52].

Однією з головних форм діяльності дисидентів, в умовах обмеження політичних та демократичних свобод, було нелегальне видання публіцистичних творів і статей з актуальної суспільної тематики. 1960-ті – 1970-ті рр. стали епохою справжнього розквіту самвидаву, в першу чергу політичної публіцистики [14, с. 502].

З'явилися такі визначні твори, як "Інтернаціоналізм чи русифікація" І. Дзюби, "Лихо з розуму" В. Чорновола та інші. Другими формами діяльності дисидентів були організації демонстрацій на захист національних чи громадянських прав. Вони надсилали петиції й листи протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції. Створювали правозахисні організації [6, с. 66].

Український дисидентський рух мав три основні течії: Правозахисна, або демократичне дисидентство, представлене Українською Гельсінською Групою (УГГ), тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод відносно прав людини. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу входили 37 чол., у тому числі О. Бердник,

П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба [13, с. 273]. Релігійне дисидентство, мало на меті боротьбу за відновлення української греко-католицької і автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найбільш яскравими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Ромашок, Й. Тереля. Національно орієнтоване дисидентство, що засуджувало московський (російський) шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію. До цього напрямку належали І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл та ін. Характерною рисою всіх трьох напрямків дисидентства було залучення до сфери своєї діяльності національного фактору [9, с. 111].

Влада жорстоко переслідувала дисидентів. В серпні 1965–1966 рр. у декількох містах України за звинуваченням в "антирадянській агітації і пропаганді" були засуджені кілька десятків чоловік з кола шістдесятників [5, с. 77]. Дисидентів не лише ув'язнювали (нерідко за кримінальними статтями), влаштовували провокації, але й часто силоміць запроторювали до психлікарень, позбавляли громадянства і висилали з країни, в крайньому разі таємно вбивали (так влада ліквідувала В. Стуса і В. Симоненка).

Після утвердження в Україні з 1972 р. нового керівника республіки В. Щербицького і призначення В. Маланчука на посаду секретаря ЦК Компартії України з питань ідеології, ідеологічний тиск і переслідування інакомислячих значно посилювались. Тривали широкі політичні і культурні репресії у 1972, 1977–1978 рр. [12, с. 72]. На цьому тлі, прийнята у 1978 р. нова Конституція УРСР (калька союзної, прийнятої роком раніше), попри деякі нові досягнення в соціальній сфері, виявилась верхом лицемірства у галузі громадянських прав, хоча їх дотримання і гучно декларувалося в її статтях.

У республіці все більше посилювалися процеси русифікації. Цьому цілеспрямовано сприяла політика московського центру. У 1978 р., вийшла директива Міністерства освіти УРСР про: "Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки". А у травні 1983 р. постанова ЦК КПРС "Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік" [7, с. 273].

В результаті за 1960–1980 рр. число україномовних шкіл у республіці зменшилося на 8,7 тис. Якщо в 1960/1961 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7% учнів, то в 1970/1971 – 60,4%, в 1976/1977 – 57,8%. У 1991 р. лише близько 48% українських школярів навчалося українською мовою. На 1989 р. не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Луганську, Одесі, Миколаєві, Харкові. Українська мова витіснялася не лише зі шкіл, а й з вищих навчальних закладів, театрів, державних і партійних організацій і установ, і з газет і журналів. У вузах українською мовою у другій половині 1980-х рр. читалося всього лише близько 5% лекцій. Якщо в 1960-х роках на українському книжковому ринку понад 60% видань було українською мовою, то в липні 1990 р. – менше 20%. Згідно політики "злиття націй" російська мова, пропагувалась як засіб міжнаціонального спілкування, а на практиці витісняла українську з освіти, науки, культури, навіть на побутовому рівні [11, с. 188].

Загалом потрібно відзначити, важливою ознакою суспільної свідомості цих років було розчарування суспільства в комуністичних ідеалах та криза довіри до актуальної влади. Цьому сприяли наявна соціальна не-

справедливість станових привілеїв партійної номенклатури, тотальна брехня і подвійна мораль влади, несправедливі зовнішньополітичні акції СРСР в Чехословаччині і Афганістані, економічна неспроможність "прогресивної" соціалістичної системи. За умов суцільної брехні і фальші влади, високий тиск державних інститутів на суспільство, який проявлявся у повному контролі влади над громадсько-приватним життям громадян, з вимогами постійних проявів ідеологічної лояльності до режиму, викликали спротив і роздратування у людей. Тотальна монополія влади на істину у всіх сферах життя (духовній, економічній, політичній та ін.), обмеження системою можливостей і свобод громадян викликали все більше незадоволення суспільства.

Принцип залишкового фінансування сфер обслуговування, медичної, будівельної галузей викликає їх відставання від потреб населення. Дефіцит та постійні черги дратували суспільство і стимулювали розвиток злочинності. Відбуваються процеси розвитку становості і корумпованості суспільства. Діячі партійно-чиновницьких структур фактично перетворюються на закритий правлячий суспільний стан, який розкладаючись все гірше здійснював керування країною, і декларуючи соціальну рівність, користувався привілеями, що викликало соціальну напругу і зневіру населення у соціалістичній системі. Все це супроводжувалося посиленням у суспільстві негативних процесів подвійної моралі, алкоголізації, підвищення смертності [15, с. 99].

Таким чином, характерною рисою суспільних процесів цього періоду в країні, було зростаюче незадоволення радянського населення багатьма аспектами існуючого суспільно-політичного устрою. Позитиви розвинутого соціалізму (високі соціальні гарантії, безкоштовна освіта та медицина, низький рівень злочинності, національно-релігійна та соціальна-майнова рівність, відсутність расової дискримінації, забезпечення невисокого, але гарантованого матеріального рівня життя) вже не задовольняли високоосвічене урбанізоване населення. Тим більше що розвинуті капіталістичні країни на кінець 60-х рр. будуючи "суспільство загального благоденства", також значною мірою досягли цих здобутків соціалізму. Натомість за рівнем матеріального життя, рівнем політичних, громадянських, економічних прав і свобод, свободи творчості і пересування, можливостей самореалізації, СРСР поступався Заходу і не відповідав ступеню розвитку високоосвіченого населення своєї країни, що прагнуло розширення суспільних рамок.

1. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. – Л., 1992.
2. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999.
3. Боффа Дж. От СССР к России: история неоконченного кризиса. 1964–1994. – М., 1996.
4. Восленский М.С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. – М., 1991.
5. Данилюк Ю., Бахан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті р. XX ст.). – К., 2000.
6. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України. – Л., 1992.
7. Історія України: Документи. Матеріали: Посібник для студ. вищих закладів освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / В.Ю.Король (укл., коментарі). – К., 2002.
8. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней. – М., 2002.
9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.
10. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (1960-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). – К., 1994.
11. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
12. Пронюк Є. Облава на "інакомислячих" // Самостійна Україна. – 1992. – № 6. – С. 69–75.
13. Українська Гельсінська Спілка. Основоположні документи. – Нью-Йорк, 1989.
14. Український правозахисний рух: Документи і матеріали. – Торонто-Балтімор, 1978.
15. Шаповал Ю. Людина і система: штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 14.03.12

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В РОКИ ПРАВЛІННЯ ВІТОВТА

Стаття присвячена міжнародній політиці Великого князя Литовського Вітовта. В ній розглядаються його стосунки з Польським королівством, Золотою Ордою, Великим князівством московським, Тевтонським орденом, руськими князівствами та іншими.

This article is devoted to the international politics of Great Duke Vytautas of Lithuania. His relationship with the Polish Kingdom, the Golden Horde, the Grand Duchy of Moscow, the Teutonic Knights, Russ principalities are examined.

Постановка питання. Міжнародна політика Великого литовського князя Вітовта мала значний вплив на середньовічну історію України, адже значна територія її земель на той час входила до складу ВКЛ. Тому важливо ретельно вивчити її особливості та наслідки.

Джерела та література, нові дослідження. Постать Вітовта активно вивчається істориками ще з 18-го століття. Однак і зараз його діяльність зустрічає у різних дослідників різне ставлення. Її активно вивчали литовські, польські, російські, білоруські та українські історики, і навіть історики з країн Європи і США [1-26]. З найновіших досліджень варто відзначити праці А. Бамбла-ускаса [2], Г. Мікунайте [10], С. Ровелла [15] і Р. Почекаєва [24]. Найбільшою проблемою для дослідників є те, що документальні джерела про Вітовта збереглися лише частково, і це не дозволяє детально з'ясувати всі подробиці його дипломатичної діяльності та викликає масу інтерпретацій про причини його дій.

Метою публікації є прослідкувати дипломатичну діяльність Вітовта, яка мала значний вплив на долю держав Східної Європи, зокрема, ВКЛ, Польського королівства, Чеського королівства, Тевтонського та Лівонського орденів, великого князівства Московського, Золотої Орди та руських князівств.

Виклад основного матеріалу. Вітовт (лит. Vytautas, білор. Вітаўт, польск. Witold) народився близько 1350 р., точна дата його народження невідома. Хроніст Конрад Батшин при описанні битви при Рудаві (17 або 18 лютого 1370 р.) згадав, що Вітовту, який брав в ній участь, на той час було 20 років. За даними Мартіна Кромера Вітовту у 1430 р. було 80 років.

Вітовт був сином князя Кейстута, племінником Великого князя Литовського Ольгерда і двоюрідним братом майбутнього польського короля Ягайла. Матір'ю Вітовта була друга дружина Кейстута – Бірута, про яку до сьогодні майже не збереглося інформації. Батько Вітовта – Кейстут та його дядько Ольгерд правили ВКЛ спільно і не боролися за владу між собою. Ольгерд вважався старшим правителем, називався Великим князем Литовським і займався переважно східними та південними справами ВКЛ. Кейстут вів вперту та тривалу боротьбу з тевтонським рицарським орденом на північному заході ВКЛ.

Перші згадки про дипломатичну діяльність Вітовта відносяться до кінця 1360-х років. В 1368 р. та 1372 р. Вітовт брав участь в походах Великого князя Литовського Ольгерда на Москву. У 1370-1382 рр. Вітовт був князем Гродненським. У 1376 р. Вітовт брав участь в поході на Польщу. З 1377 р. він був організатором кількох походів на землі, контрольовані Тевтонським орденом [19, с. 18].

У 1377 р. помер Великий князь Литовський Ольгерд. Кейстут визнав його наступником старшого сина від другого шлюбу – Ягайла, після чого продовжив війни з хрестоносцями. Але, судячи з усього, Ягайло побиювався свого впливового дядька [5, с. 124-126]. 31 травня 1380 р. Ягайло та Великий магістр Тевтонського ордену Вінріх фон Кніпроде уклали таємний договір, за яким

землям Ягайла гарантувалась недоторканість. Зате землі Кейстута за цим договором фактично підставлялися під удар хрестоносців, бо на них умови договору не поширювалися [2, 19].

У лютому 1381 р. хрестоносці напали на землі Кейстута і рушили в напрямку Троків. Під час наступу вони взяли місто Новий Городок, де захопили в полон понад 3 тисячі людей. Невдовзі Кейстуту від представників Ордену стало відомо про укладення Давидишковського договору. Після цього Кейстут вирішив не лише розраховуватися з німецькими лицарями, але й почати війну з Ягайлом. Кейстут також був не задоволений, що у 1380 р. Ягайло виступив на стороні Мамає проти промосковськи налаштованої литовсько-руської знаті ВКЛ і мав намір взяти участь у збройному протистоянні. Сам Кейстут намагався проводити політичний курс на зближення з Москвою на протиординській основі. В результаті війська ВКЛ так і не взяли участь в Куликовській битві 1380 р., яка завершилась перемогою князя Дмитра Донського [3, с. 271-273].

В жовтні 1381 р. Кейстут на чолі війська направився у Прусію, щоб покарати хрестоносців, але в дорозі повернув до литовської столиці Вільно. Вітовт був незадоволеним рішенням батька та повернувся в Гродно. Кейстут захопив Вільно, взяв в полон Ягайла і виявив оригінал таємного договору з хрестоносцями, і продемонстрував його Вітовту, роз'яснивши підступні наміри Ягайла. Останній змушений був підписати письмове визнання Кейстута Великим князем Литовським і був відпущений, отримавши у володіння землі свого батька – міста Крев і Вітебськ. Решта Гедиміновичів також визнали Кейстута правителем ВКЛ. Кейстуту вдалося домовитися про примирення і з Московським князівством ціною відмови від претензій на Смоленськ і деякі інші території.

Але Кейстут і Вітовт тріумфували недовго. Вже у травні 1382 р. Новгород-сіверський князь Корибут підняв повстання проти Кейстута. Невдовзі у Вільні спалахнуло повстання прихильників Ягайла, повсталі захопили місто і весь гарнізон було знищено. Ягайло терміново прибув у столицю ВКЛ з Вітебська, на його боці виступили хрестоносці, які вторглися в Литву і прагнули розправи над своїм давнім ворогом – Кейстутом. Війська, яке терміново вдалося зібрати Вітовту і Кейстуту, виявилось недостатньо для того, щоб розраховувати на перемогу у битві, тому Кейстут погодився на переговори. Під час них він і Вітовт були підступно захоплені в полон і ув'язнені в Кревському замку, де Кейстута задушили 15.08. 1382 р.

Після смерті батька Вітовт був помилуваний Ягайлом і у 1382-1419 рр. був князем Троцьким (сучасний Тракай). Здавалося б, він міг розраховувати на успадкування земель свого батька Кейстута і продовжувати його політику. Але у 1385 р. було укладено Кревську унію між ВКЛ та Польським королівством, яка передбачала поступове об'єднання двох держав, а Ягайло одружувався і ставав чоловіком польської королеви Ядвіги, тобто польським королем. Ця унія суттєво змінила історію Східної Європи.

Вітовт не схвалював це рішення, і спираючись на підтримку значної частини литовської та руської знаті розпочав боротьбу за незалежність ВКЛ від Польщі. Його авторитет серед знаті був значним, а антипольські настрої серед населення досить сильними. Поступово він добився від Ягайла визнання за собою права на керування ВКЛ (у якості намісника). Ягайло був налаштований не допустити укріплення позицій Вітовта, тому боротьба тривала кілька років. Під час цієї боротьби Вітовт двічі (у 1382-1384 та 1389-1392 рр.) вимушений був втікати у володіння Тевтонського ордену, а його володіння були забрані Ягайлом. У 1384 р. Вітовт все ж отримав частину спадщини свого батька.

В 1392 р. за Островським договором Вітовт отримав назад вотчинні землі Троцького князівства, які Ягайлом раніше були передані Скиргайлу. З того часу Вітовт ставав намісником Ягайла у ВКЛ, а фактично – правителем ВКЛ. Для історії України цей договір також ознаменував завершення майже піввікової боротьби у 1340-1392 р. між ВКЛ та Польщею за землі колишнього Галицько-волинського князівства. В цей рік Ягайло і Вітовт вирішили забрати землі волинського князя Федора Любартовича, який старався проводити самостійницьку політику. Внаслідок домовленостей вся Галичина, Холмщина і Белз відходили до Польщі, а Волинь, Луцьк і Володимир-Волинський – до ВКЛ. На цьому історію Галицько-Волинського князівства можна було вважати остаточно завершеною.

У 1387-1389 рр. Вітовт був князем Луцьким, а з 4 серпня 1392 р і до смерті 27 жовтня 1430 р. – Великим князем Литовським. Подальша політика Вітовта була спрямована, з одного боку, на внутрішнє укріплення та розвиток ВКЛ, створення сильної держави і війська, а з іншого боку – на поширення впливу ВКЛ в східноєвропейському регіоні. Під час його правління для ВКЛ ключову роль відігравали стосунки з Польським королівством, Золотою Ордою, Великим князівством Московським, руськими князівствами (Рязанським, Тверським, Псковським, Смоленським та іншими), Тевтонським та Лівонським орденами.

Вітовт прагнув, щоб Папа Римський оголосив Хрестовий похід проти Золотої Орди, розгромити її, завоювати всі руські землі і отримати королівську корону. Цим він намагався забезпечити себе від активної діяльності небезпечних південних та східних сусідів, які загрожували постійними нападами. Вітовт ласкаво прийняв у себе колишнього хана Золотої Орди Тохтамиша, котрий втік з Сараю після поразки у 1395 р. від молодого племянника Урус-хана – Тимур-Кутлуга і впливового темника Едигея. Очевидно, правитель ВКЛ прагнув використати Тохтамиша у якості провідника свого політичного впливу в Золотій Орді [2, с. 146].

Вітовт став організатором походу литовського війська на Південь проти військ Золотої Орди. В 1399 р. відбулась битва на річці Ворскла, в якій об'єднане військо литовців, поляків, руських князів, хрестоносців та татар хана Тохтамиша зазнало поразки від військ хана Тимура Кутлуга і темника Едигея. Саме Едигей переконав молодого хана не боятися чисельного війська Вітовта і не розпочинати переговорів, а шукати успіху у битві. Військо Вітовта форсувало р. Ворскла та напало на ординців Тимура Кутлуга, але під час бою війська Едигея обійшли литовців з флангів і, притиснувши до річки, майже повністю знищили. Сам Вітовт в бою був поранений і ледве не втонував [7, 8].

В подяку за порятунок Вітовт застав в Ковно костюл Пресвятої Діви Марії, який нині відомий під ім'ям Вітовта. Також він заснував подібні костюли в Старих Троках, Нових Троках, багато інших храмів і монастирів.

Церковна політика Вітовта переслідувала мету розвіяти поширені в Західній Європі міфи про те, що литовці були войовничими язичниками, і цим захиститися від агресії войовничих німецьких лицарів.

Поразка на р. Ворсклі сильно послабила позиції Вітовта, чим негайно скористався польський король Ягайло, якому не до вподоби були амбіційні прагнення двоюрідного брата. Вітовту довелося відмовитись від планів на Сході, внаслідок чого він втратив Смоленське князівство і вимушений був розпочати переговори з Ягайлом.

Треба сказати, що литовські, українські та білоруські православні князі виступали проти зближення з Польщею. Ще на з'їзді 1398 р. литовські та українські князі і бояри проголосили Вітовта самостійним правителем держави, яка стала називатись Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське. Але поразка українсько-литовських військ у битві на р. Ворсклі з татарами у 1399 р. змусила Вітовта до нових переговорів з Польщею. За вимогою поляків в 1401 р. було укладено Віленсько-Радомський договір (унію) про державний і політичний союз між Великим князівством Литовським, Руським та Жемайтійським та Королівством Польським.

Договір був підписаний литовськими феодалами 18 січня 1401 р. у Вільні і польськими 11 березня 1401 – в Радомі. Його слід віднести до державно-правових актів, що визначали різні форми стосунків між вказаними державами – від спроб інкорпорації Литви до союзу між ними. Такі акти впливали на зміну державно-правового статусу Великого князівства Литовського, у тому числі українських земель, що входили до його складу. Основою цього процесу стала Кревська унія 1385 р. Договором було закріплено передбачений Кревською унією сюзеренітет Польського королівства над ВКЛ. Вітовт і його піддані вимушені були дати письмові зобов'язання про вірність Польському королівству. Вітовт був визнаний Великим князем Литовським, але лише пожиттєво, а після його смерті всі передані йому у володіння землі повинні були відійти Ягайлу та Польському королівству. За постановами унії Вітовт мав управляти Литвою самостійно, залишаючись з Ягайлом у відносинах, наближених до лених. Пізніше Вітовт здобув титул великого князя, а Ягайло – найвищого князя Литви, що підкреслювало його вищість. У разі смерті Ягайла поляки обіцяли вибрати королем Вітовта. Крім того, було укладено обопільний союз для взаємної оборони. Завдяки цій унії Вітовт був нарешті офіційно визнаний правителем ВКЛ з усіма атрибутами самостійного правителя: військом, власною печаткою, грошима. Крім того, об'єднані сили Польщі й ВКЛ дістали можливість боротись проти спільних ворогів, в першу чергу – проти Тевтонського ордену.

Головною проблемою для ВКЛ продовжували залишатись напади тевтонських лицарів. В питанні боротьби з тевтонцями інтереси Вітовта співпадали з прагненнями польського короля Ягайла, який також хотів забезпечити себе від цієї загрози. Саме тому Вітовт і Ягайло стали організаторами спільного походу на Марієнбург і розгрому німецьких лицарів Тевтонського ордену в Грюнвальдській битві 15.07.1410 р. Ягайло призначив Вітовта головнокомандувачем союзних військ, в складі яких були польські, литовські, руські і татарські військові підрозділи. Надійшли дані, які навів британський військовий історик Стівен Тернбулл: 27 тисяч лицарів Тевтонського ордену і 39 тисяч польсько-литовсько-руських воїнів [17].

На думку деяких дослідників, перемога могла би бути ще більш значною. Союзники могли повністю знищити війська ордену, була нагода захопити столицю лицарів –

Марієнбург, і перемога стала би остаточною. Але схоже, що Вітовт не бажав такого посилення Ягайла, тому не добив тевтонців, давши змогу частині з них вціліти.

В цілому Грюнвальдська битва призвела до припинення активної експансії Тевтонського ордену на землі КВЛ і Польщі та підвищила геополітичний статус ВКЛ. За Торунським договором 1 лютого 1411 р. Тевтонський орден віддав Вітовту в пожиттєве користування Жемайтю (північно-західну частину сучасної Литви), яка була захоплена тевтонцями в 1398 р., повернув Польщі Добжинську землю і сплачував контрибуцію. Тим не менше, за Жемайтю ще двічі велися війни між ВКЛ та Тевтонським орденом у 1414 та 1422 роках, поки німці остаточно не відмовились від цієї території у Мельнінському мирному договорі 1422 р.

Задоволенням результатами Грюнвальдської битви був і Ягайло, який позбувся серйозної загрози на Півночі Польщі. Недаремно ця битва і досі вважається одним з ключових подій середньовіччя як в Польській, так і в Литовській історії.

Не менш активними були дії Вітовта із забезпечення інтересів ВКЛ на східному напрямку. У 1397 р. Вітовт зі своїм військом напав та розорив Рязанське князівство, скориставшись відсутністю князя Олега Івановича. Цікаво, що йому не чинив перешкод його зять, Великий московський князь Василь. У 1404 р. Вітовт зумів за допомогою польських військ повернути собі Смоленськ. Прагнучи закріпити свої успіхи, Вітовт у 1406-1408 рр. тричі вторгався у володіння великого князівства Московського, а також втручався у справи Псковської та Новгородської республік.

Важливим дипломатичним успіхом слід вважати шлюб доньки Вітовта – Софії у 1391 р. з Великим московським князем Василем Дмитровичем. Правда, подальші стосунки між Вітовтом і Василем Дмитровичем не можна вважати ідеальними. Василь Дмитрович безпідставно розраховував на підтримку Вітовта у вирішенні проблем з Новгородом. Але у Вітовта були свої цілі, він, як серйозний політик, був схильний використовувати родинні зв'язки для досягнення своїх політичних інтересів. Варто навести деякі приклади цього.

Ще не вирішивши питань з хрестоносцями, 45-ти річний Вітовт в 1395 р. пообіцяв своєму 24-річному зятю військову допомогу проти Тамерлана, але у вересні захопив Смоленськ, використавши внутрішні протиріччя в місцевому княжому домі. Василь Дмитрович вимушений був змиритися з цими територіальними втратами і через півроку мав зустріч з Вітовтом якраз у Смоленську, де обговорювалися прикордонні та релігійні справи.

Така позиція Василя Дмитровича не зовсім зрозуміла, адже він продовжував політику свого батька, спрямовану на об'єднання руських земель навколо Москви. На протигагу йому рязанський князь Олег підтримував смоленського князя Юрія і двічі ходив походом проти литовців, а Вітовт в свою чергу такою атакував Рязанське князівство. Схоже, Василь Дмитрович своєю поведінкою намагався утримати мир між Великим князівством Московським та ВКЛ, навіть шляхом відмови від Смоленського князівства.

У 1397 р. Вітовт напав на Рязанське князівство, а Василь Дмитрович пропустив його військо назад в Литву без заперечень і навіть мав з ним зустріч в Коломні. В 1403 р. Вітовт захопив Вязьму, а в 1404 р. за відсутності смоленського князя Юрія – Смоленськ, який після цього надовго відійшов до ВКЛ. У 1405 р. Вітовт здійснив похід на Псков, що роздратовало Василя Дмитровича і він зібрав військо, закликавши татар та воїнів Тверського князівства. Навесні 1406 р. війська Вітовта та Василя Дмитровича зустрілись на р. Плавне під Ту-

лою, але все завершилось укладенням миру до наступного року, який був підписаний навіть без відому Тверського князівства.

У 1408 р. Вітовт захопив Одоєв, а Василь Дмитрович у відповідь атакував литовські володіння і захопив фортецю Дмитровець, яка охороняла дорогу на Вязьму біля р. Огри. Після цього війська ВКЛ і Великого князівства Московського зійшлися на р. Огрі, де майже півмісяця простояли один проти одного. Але битви не відбулося – навпаки, був укладений "вічний мир". Цей крок дозволив обом князям уберегти себе від значних втрат, зокрема, Василь Дмитрович зберіг військо, якому невдовзі довелося відбивати напад військ Едигея.

У подальшому до смерті Василя Дмитровича в літописах немає інформації про його протиріччя з Вітовтом. У своєму заповіті 1423 р. Василь Дмитрович віддавав дружину та синів під захист Вітовта. Внаслідок цього Софія офіційно передала Московське князівство під руку Вітовта, який приблизно в той же час уклав угоди з тверським (1427 р.), рязанським (1430 р.) та пронським (1430 р.) князями, згідно з якими вони ставали його васалами. Крайнім на сході володінням Вітовта стала Тверська земля, яка була йому передана в 1430 р. згідно з договором з рязанським князем Іваном Федоровичем. Треба сказати, що і Великому князівству Московському була вигідна співпраця з Вітовтом: його авторитет використовувався для стримування міжусобної боротьби за владу у Москві на початку правління Василя II, відбувався приток литовської православної аристократії в Москву, вдалося уникнути кровопролитної війни з литовцями.

Однак для того, щоб зберегти вплив на Велике князівство Московське надовго вже похилого віку Вітовту був необхідний спадкоємець чоловічої статі, а його якраз і не було. Тому ці успіхи виявились нетривалими, і після смерті Вітовта збережені не були.

Поширенню впливу ВКЛ на Південь посприяло те, що у 1422 р. Вітовт надав укриття хану Золотої Орди Мухаммеду, війська якого були розгромлені Бораком. В 1424 р. війська ВКЛ нанесли вирішальної поразки претенденту на трон в Золотій Орді Худайдату, який здійснив набіг на Одоєвське князівство. В кінці того ж року Вітовт підтримував Мухаммеда, який виступивши з військом з Литви спочатку оволодів Кримом, а в 1426 р. столицю Золотої Орди – Сараєм. Таким чином, в кінці правління Вітовт добре забезпечив інтереси ВКЛ і мир з Золотою ордінцями [24].

В результаті такої успішної політики володіння Вітовта, як правителя ВКЛ, на сході досягали верхів'я р. Оки та м. Можайська. Крім того, Вітовт зумів забрати у татар Поділля і скориставшись занепадом Золотої Орди поступово поширив свої володіння на Півдні аж до Чорного моря, де в часи його правління з'явилися фортеці Дашів (сучасний Очаків), Сокілець (Вознесенськ), Балакли (знаходився на р. Південний Буг), Краєвул (Рашків), Хаджибей (пізніше – м. Одеса). Це дозволило ВКЛ налагодити морську торгівлю на Півдні, що принесло додаткові прибутки [20, 23, 25].

Важливим епізодом діяльності Вітовта слід вважати його дипломатичні стосунки з Чеським королівством і гуситами. Чехи самі запропонували йому стати своїм королем. Ймовірно участю у вирішенні чеських питань Вітовт намагався продемонструвати свої великодержавні амбіції [20].

Непересічним явищем в дипломатичній діяльності Вітовта стали Луцький та Віленський з'їзди східноєвропейських монархів, проведені в січні 1429 р. і влітку 1430 р. На цих з'їздах Вітовт прагнув за допомогою Сигізмунда Люксембурга стати королем та перетворити ВКЛ у незалежне королівство. Однак цього йому досяг-

ти не вдалося через спротив поляків. 27 жовтня 1430 р. він помер у віці 80 років.

Висновки: Діяльність Великого князя Литовського Вітовта справила значний вплив на життя Східної Європи у 1360-х – 1430-му рр.

Його правління ставало часом укріплення могутності ВКЛ. Політика Вітовта була спрямована на створення могутньої держави та поширення її впливу на сусідів. Вітовт регулярно втручався у справи всіх сусідніх правителів, і небезуспішно, адже за час його правління територія ВКЛ значно збільшилась.

Немалу роль для Вітовта грали українські землі. Саме при Вітовті територію колишнього Галицько-Волинського князівства було остаточно розподілено між Польщею і ВКЛ, а Луцьк став фактично другою столицею ВКЛ. Також було звільнено від татар територію Поділля, і ВКЛ отримало доступ до Чорного моря, де було збудовано кілька фортець, що забезпечили морську торгівлю. Саме у Луцьку Вітовт організував в січні 1429 р. проведення резонансного з'їзду східноєвропейських монархів.

Після смерті Вітовта у ВКЛ розпочалась громадянська війна. На жаль, його спадкоємцям вже не вдалося досягти подібних дипломатичних успіхів. Тим не менше, пам'ять про Вітовта жила і на нього орієнтувались чимало наступних правителів, в результаті чого остаточно об'єднання ВКЛ і Польщі сталося лише в 1569 р.

Слід сподіватися, що українські історики продовжуватимуть вивчати період правління Вітовта, адже він суттєво вплинув на ситуацію на тогочасних українських землях.

1. Aeneas Sylvius. De Lituania/Scriptores rerum Prussicarum. Band 4. Leipzig. 1870. 2. Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009-1795. –

Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005. 3. Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. – Rome: Lietuvių katalikų mokslo akademij, 1978. 4. Jonynas I. Dovydiškės sutartis // Vaclovas Biržiška. Lietuviškoji enciklopedija. – VI. – Kaunas: Spaudos Fondas, 1937. 5. Kiaupa Z. Kiaupienė J., Kunevičius A. The History of Lithuania Before 1795 / English ed. – Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000. 6. Koncius J. B. Vytautas the Great, Grand Duke of Lithuania. – Miami: Franklin Press, 1964. 7. Koncius J. B. Vytautas the Great: Grand Duke of Lithuania. – Miami: Franklin Press, 1964. – Vol. 1. 8. Kosman M. Wielki książę Witold. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. 9. Łowmiański H. Witold wielki książę litewski. – Wilno: Wydawnictwo Komitetu obchodu pięćsetnej rocznicy zgonu wielkiego księcia Witolda, 1930. 10. Mickūnaitė G. Making a great ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania. – Budapest: Central European University Press, 2006. 11. Pfizner J. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. – Prag-Brunn, 1930. 12. Pomnik Grunwaldzki w Krakowie. – Kraków: Wydawn. Literackie, 1974. 13. Prochaska A. Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy. – Wilno: Nakład i druk Ks. A. Rutkowskiego, 1914. 14. Prochaska A. Ostatnie lata Witolda. – Warszawa: Warszawa Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1882. 15. Rowell S. C. Baltic Europe // Michael Jones. The New Cambridge Medieval History c.1300-c.1415. – V. VI. – Cambridge University Press, 2000. 16. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań, Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. 17. Turnbull S., McBride A. The Hussite Wars 1419-36 // Men-at-arms series. – 409. – Oxford: Osprey Publishing, 2004. – 51 p. 18. Wasilewski T. Dąty urodzin Jagiełły i Witolda: Przyczyny do genealogii Gedyminowiczów // Przegląd Wschodni. – 1991. – T. 1. 19. Барбашев А. И. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410 г.). – С-Пб.: Типография Н. Н. Скороходова, 1885. 20. Барбашев А. И. Очерки литовско-русской истории XV века. Витовт. Последние двадцать лет княжения (1410-1430). – С-Пб.: Типография Н. Н. Скороходова, 1891. 21. Белямук М. Вялікі князь Вітаўт і ягоная маеастанная п'ятка // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – № 31, чэрвень 2009. – С. 147-141. 22. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1993-1995. – Т. 4, 5. 23. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М.: Московская Художественная Печатня, 1915. 24. Почкаев Р. Ю. Цари ордынские. С-Пб.: Евразия, 2010. 25. Смирнов В. Г. Россия в бронзе. Памятник "Тысячелетию России" и его герои. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Москва: Вече, 2002. – 302 с. 26. Шабульдо Ф. М. Вітовт // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2005.

Надійшла до редколегії 14.03.12

В. Павленко, канд. іст. наук, доц.,
С. Крутько, асп.

БРИТАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИКИ УМИРОТВОРЕННЯ: ГОЛОВНІ ПІДХОДИ ТА НАПРЯМКИ

Проаналізовано головні концепції щодо вивчення англійської політики умиротворення на основі аналізу праць представників різних історичних шкіл. З'ясовано спільність та відмінність їх підходів до даної проблематики.

Analyzed the basic concepts of the study of British policy of appeasement through the analysis of works from different historical schools. Clarified similarities and differences in their approaches to this issue.

В історії ХХ ст. можна виділити цілу низку подій, які за своїм характером та наслідками суттєво вплинули на хід світової історії. Політика умиротворення та її наслідки вже давно цікавлять дослідників. Особливо це стосується англійських вчених. В своїх роботах вони говорять про альтернативи та можливості запобігання розгортанню Другої світової війни, про мотиви, які рухали тогочасними політичними лідерами, про цілі, які вони переслідували, про помилки, яких вони припустилися. Історична наука до цього часу не може знайти однозначної відповіді на ці питання. Так, "ортодоксальна" школа критикувала політику Н. Чемберлена за недооцінку динаміки росту нацизму, обмеження інформування громадськості про експансіоністські амбіції Гітлера та невчасне переозброєння. А інша група вчених звертає увагу на внутрішні проблеми Англії і наголошує на їх вирішальній ролі в проведенні політики умиротворення.

Публікація в 1960-х рр. нових документів та мемуарів спричинила підвищений інтерес англійських дослідників до аналізу політики умиротворення. З'являються нові підходи, наприклад, послідовники "ревізіонізму" наголошували на обмеженості політичних та економічних ресурсів Великої Британії, а, отже, на їх думку, умиротворення було єдиною логічною реакцією на ситуацію, що

склалася в Європі в 30-х рр. "Пост-ревізіоністи", в свою чергу, пішли шляхом критики політики, що її проводив Н. Чемберлен, але на відміну від "ортодоксального" напрямку, більше врахували досвід "ревізіоністів", певною мірою синтезувавши попередні досягнення, ставши на позиції вивчення і об'єднання всіх доступних робіт.

Сьогодні в Англії, на нашу думку, існує декілька окремих історичних шкіл, які аналізують політику умиротворення і які привертають до себе увагу. Тому серйозний аналіз всіх підходів може певною мірою дати більш-менш об'єктивне уявлення про передвоєнну політику Великої Британії і зробити висновки, що дозволять краще вивчити поставлену проблему.

Питанням британської історії передвоєнних років присвячено досить широкий ряд досліджень. Варто згадати роботи професора С. Астера [1; 2] в яких автор досліджує проблемні питання британської історіографії умиротворення. Із дослідників даної тематики можна також виділити Р. Капуті [4] П. Фінні [9], Л. Мічі [15], К. Роббінс [22], Д. Ватта [30], для яких історіографія досліджуваного періоду була або основною темою вивчення, або перебувала в безпосередньому зв'язку із важливими питаннями міжнародного життя.

Слід сказати, що британська історіографія вивчалася багатьма дослідниками з інших країн, в тому числі і радянськими істориками. Але ці праці певною мірою заангажовані і не завжди об'єктивні в оцінках. Звідси, в основному, критика англійських дослідників політики умиротворення в роботах, наприклад, І. І. Жигалова та О. О. Ржешевського [32], Г. М. Реутова [34]. Ясно, що при зверненні до радянської історіографії, при вивченні даного питання, треба бути дуже обережним і підходити до неї критично.

В Україні дана проблематика, на нашу думку, досліджена поверхнево і лише в її зв'язку з іншими науковими розробками. Так, наприклад, предметом дослідження дисертації П. Б. Полянського були англомовні документальні видання [33].

Аналіз наявних робіт із даної проблематики дає підстави розділити британську історіографію умиротворення, як вже зазначалося вище, на декілька періодів. Кожен з них знаходився під впливом тієї чи іншої концепції, був нероздільно пов'язаний із доступними на той час джерелами, які й ставали основою для наукового вивчення передвоєнної політики Великої Британії. Перші ж праці, що були присвячені цій проблематиці і вийшли ще на початку 40-х рр. XX ст. започаткували "ортодоксальний напрям", який був домінуючим (але не єдиним) до 60-х рр. Саме в цей час, в зв'язку з подальшою розробкою тематики і вивчення нових документів з історії того періоду дослідниками започатковано "ревізіоністський" напрям. Системний та комплексний підхід в історіографії призвів до виникнення на початку 1990-х рр. "пост-ревізіоністського" напрямку, який панує і до сьогодні. При такому хронологічному підході, однак, не варто забувати, що жодна з шкіл ніколи не була монопольною в британській історіографії.

Перші серйозні дискусії навколо доцільності політики умиротворення розпочалися в зв'язку з поразкою Франції в Другій світовій війні. Троє журналістів – М. Фуг, Ф. Оуен та П. Ховард під псевдонімом "Cato", видали 5 липня 1940 р. спільне дослідження "Винні". До жовтня ця книжка перевидавалася більше 20 разів (надзвичайна її популярність пояснювалася настроями тогочасного англійського суспільства, які були вдало передані на сторінках) і стала "найвідомішою полемікою в британській політичній історії" [1, р. 446]. Саме з цієї праці, не дивлячись на те, що вона, багато в чому, була саркастичною і не мала чіткої хронологічної структури, пішла традиція, характерна для "ортодоксальної" історіографії – члени кабінету Н. Чемберлена та сам прем'єр-міністр визнавалися "винними" в тому, що сталося. Автори книги нещадно критикували адміністрації Р. Макдональда, С. Болдуїна та Н. Чемберлена, які повільно проводили переозброєння армії, робили все можливе, щоб вселяти оптимізм в населення і продовжували, не дивлячись на постійну критику одну і ту ж лінію зовнішньої політики [1, р. 449].

Однак, не тільки автори "Винних", які, до речі, працювали в консервативних виданнях, що належали лорду Бівербруку критикували політику умиротворення. Ще до війни В. Голландом був заснований Клуб лівої книги, чії публікації були антифашистськими та антинацистськими за своїм спрямуванням, тяжіли до лівої ідеології. Автори що входили до цього клубу, Л. Вольф, Коні Зіпліакус, С. Хаксі та інші, в своїх працях критикували умиротворення, як політику привілейованих класів, що була направлена на збереження будь-якою ціною миру, капіталізму та Британської імперії [7, с. 244].

Із закінченням війни, "ортодоксальний" підхід до умиротворення отримав ще суттєвіше висвітлення і підтвердження. В умовах холодної війни, втрати Вели-

кою Британією ролі світового лідера, звинувачення, висунуте в 1940 р. трійкою журналістів, знайшло підтримку серед політиків, державних діячів, істориків. Найбільш відомими тут є праці У. Черчилля [35], Л. Нам'єра [18; 19; 20] та Дж. Вілер-Беннета [31].

У. Черчилль, наприклад, піддав різкій критиці недалекоглядну політику уряду Дж. Саймона, в той же час менше критикуючи Н. Чемберлена. В своїх мемуарах він використав чималу кількість різного роду документів, що, без сумніву, робить його спогади одними із найінформативніших в мемуарному жанрі.

Л. Нам'єр, в свою чергу, називав міжвоєнний період одним із "найболючіших" в британській історії, а прем'єр-міністра Н. Чемберлена, який очолював на той час уряд, характеризував як "самовпевненого, неосвіченого, із здатністю дурити себе та інших" [18, р. 41; 19, р. 172]. Багато в чому схожою була і оцінка британської зовнішньої політики та її керівників Дж. Вілнер-Беннетом, який зосередився на вивченні конкретної теми – Мюнхенської конференції [31, р. 3-4]. Дослідники британської історіографії критикували ці праці, називаючи головним недоліком те, що їх автори в недостатній мірі використовували джерела з цієї проблематики і, як наслідок, висновки, зроблені ними були незбалансованими. В схожому стилі написані дослідження А. Роуза [25] та прес-аташе радянського посольства в Лондоні Е. Ротштейна [24].

Ціле покоління істориків "ортодоксальної" школи звинувачувало в недалекозорості британських політиків кінця 1930-х рр. Проте, їх оцінка політики умиротворення ніколи не була монопольною. Ще наприкінці Другої світової війни, чиновники колишнього уряду Н. Чемберлена виступили з першими "ревізіоністськими" працями. В 1944 р. були опубліковані книги лорда-канцлера, віконт Моема та редактора "Санді Таймс" В. Хедлі [1, р. 447]. В цих працях, автори, які працювали на державних посадах при Н. Чемберлені, намагалися реабілітувати політику кінця 30-х рр., виходячи із завдань, що тоді стояли перед Лондоном та можливостей, якими вони володіли.

Мемуари британських державних діячів, причетних до проведення політики умиротворення були покликані, якщо не виправдати її, то показати реальні мотиви і цілі, що їх переслідувала діяльність Форін офісису, були своєрідною відповіддю прихильникам "ортодоксальної" школи. Йдеться, в першу чергу про спогади С. Хора, Дж. Саймона [27], Р. Вансіттарта [29], Д. Купера [6] тощо. Поява цілого комплексу мемуарів, а також публікація видавництвом Форін-офісису документів зовнішньої політики Великої Британії стали основою для нового підходу та аналізу політики умиротворення в англійській історіографії. З цим пов'язана діяльність плеяди істориків "ревізіоністського" напрямку. Публікація в 1961 р. підготовленої А. Тейлором збірки джерел з історії Другої світової війни також сприяла утвердженню цього підходу, і хоча сучасні дослідники називають документи вміщені в це видання фрагментарними [9], їх роль на той час, на нашу думку, недооцінювати не варто.

В 1963 р. професійним істориком М. Гілбертом та журналістом Р. Готтом було проведено дослідження, яке вперше звертало увагу на колоніальний та економічний аспекти умиротворення. Автори взяли низку інтерв'ю у тогочасних політиків (наприклад, Г. Вільсона), вели переписку з діячами уряду Н. Чемберлена. На їх думку, британська дипломатія намагалася виграти час в Мюнхені, а страх перед можливою співпрацею з комуністами змушував шукати порозуміння з Гітлером [11]. Ця думка заслуговує на увагу хоча б тому, що ці праці вперше відштовхувалися не від критики уряду, а від характеристики ситуації в якій перебував кабінет міністрів.

Необхідно зазначити, що "ревізіоністи", в плані роботи з джерелами по історії передвоєнного періоду, на крок випереджали істориків "ортодоксальної" школи. Так, перший біограф Н.Чемберлена, що працював із його особистим архівом, К. Фейлінг, зробив висновок, що прем'єр-міністр "намагався виграти час, щоб мати можливість озброїтися проти неминучої війни... умиротворення ніколи не було головним мотивом його політики" [8, р. 359].

В. Медлікотт піддавав нещадній критиці головні постулати "ортодоксальної школи". Він підтримував політику Н. Чемберлена, за якого Англія "відчувала відповідальність за те, що відбувається в світі, хоча ресурсами для рішучого впливу при цьому вже не володіла..." [16, р. 233]. Суттєво вплинули на становлення "ревізіонізму" праці Д. Ватта [30] та Ф. Нортеджа [21]. Ці автори визначили політику кабінету Н. Чемберлена як виважену, з чітким баченням завдань, що стояли перед англійською дипломатією. Політика умиротворення була визнана дослідниками результатом таких впливових факторів як економічна слабкість, брак ресурсів для виконання зобов'язань перед всім світом і в самій Британській імперії, крім того пацифістські настрої в суспільстві були надзвичайно сильними після Першої світової війни, що своїм чином також впливало на ситуацію.

В 1967 р. було прийнято рішення скоротити термін секретності передвоєнних документів з 50 років до 30. Архівні документи, що були оприлюднені, дали новий поштовх розвитку "ревізіонізму". Щоправда, перші роботи на основі архівів, наприклад Я. Колвіна [5] і К. Міддлмаса [17], більше схилилися до висновків "ортодоксальних" істориків в своїх дослідженнях.

Слід наголосити, що "ревізіоністська" школа британських істориків, залишається основним напрямом англійської історіографії умиротворення. Вона завжди намагалася більш широко показати передвоєнну історію. В основі майже всіх робіт цього напрямку, як правило, існувало декілька підходів, які пов'язували умиротворення з економічною слабкістю британської економіки, домінуючим в суспільному настрої пацифізмом, фінансовими міркуваннями, роллю домініонів і військово-стратегічними обмеженнями. Разом з тим всі ці праці об'єднувала думка, що внутрішні фактори умиротворення були важливішими перед зовнішнім тиском" [1, р. 467].

В 1960-х рр. розвиток синергетики, поява диверсифікованого підходу, який зближував історію з іншими суспільними науками, змінили дипломатичну історію. Вона стала зосереджуватися, окрім політики, на структурі подій, внутрішніх детермінантах, ролі економічних, суспільних і культурних факторів.

На початку 1990-х рр. це призвело до появи нового напрямку в історіографії умиротворення – "пост-ревізіонізму". Цей напрям не відкидав здобутки попередніх вчених, він певною мірою їх синтезував. З цим напрямом, який враховував і критику політики умиротворення і її пояснення, пов'язаний пошук відповіді на питання "Чи була альтернатива умиротворенню?"

Одним із здобутків цієї школи стало дослідження відносин Великої Британії з іншими країнами перед війною, зокрема проблемам створення альянсу із Францією та СРСР. Серед дослідників цього напрямку варто виділити П. Гейнса [10]. Він зосередив увагу на вивченні механізмів політики і процесів вироблення політичних рішень в кабінеті Н. Чемберлена. Цікавою є робота М. Роя, який досліджував діяльність Р. Вансітарта, незмінного заступника міністра закордонних справ в період з 1930 по 1938 рр. На його думку, альтернативою умиротворення міг стати союз між Великою Британією, Францією та СРСР, який якщо і не попередив би війну,

то зробив би перемогу над Німеччиною більш наближеною в часі [23, р. 174-175].

В свою чергу Б. Маккерчер називав політику умиротворення таким же раціональним явищем, як і баланс сил. Ним також було здійснено дослідження американсько-англійських відносин того часу [14, р. 252]. Інший дослідник, Дж. Руджеро, вивчав конкретне питання – англійське переозброєння. В результаті, він дійшов до висновку, що Н. Чемберлен здійснив ряд прорахунків в цій сфері: віддав перевагу створенню сильних військово-повітряних сил, замість сильної континентальної армії, недостатньо фінансував оборонну програму тощо [26, р. 154]. Схожою за характером була робота Дж. Майоло, який досліджував Королівський флот і британську військово-морську дипломатію (йдеться в першу чергу про англійсько-німецьку морську угоду і її наслідки), захищаючи політику умиротворення при цьому [13]. Всі ці праці значно розширили тематику досліджуваних раніше проблем політики умиротворення, що дало змогу більш докладно і широко їх вивчити.

Значно розширили вивчення умиротворення, і не лише в його європейському вимірі, праці Е. Беста [3], Г. Кеннеді [12], Н. Тарлінга [28], які досліджували британську політику та міжнародні відносини в азійському субрегіоні. В якості проміжного висновку тут можна зазначити, що саме в роботах "пост-ревізіоністів" значно розширилися географічні рамки умиротворення та їх фактаж.

Підсумовуючи вищезазначене, необхідно підкреслити, що англійська історіографія політики умиротворення є складним і багатограним явищем, що переживало трансформацію протягом всієї II пол. XX ст. При цьому, підходи британських істориків відзначаються різноманітністю і індивідуальністю, що безумовно, ускладнює порівняльний аналіз їх праць. Разом з тим жоден з підходів ніколи не був монопольним в історіографії, розвиваючись в тісному переплетінні з іншими. Навіть сьогодні всі ці школи мають своїх представників і критиків, продовжуючи вивчати одну з найдраматичніших сторінок світової історії.

1. Aster S. Appeasement: Before and After Revisionism/ Sidney Aster// *Diplomacy & Statecraft*. – 2008. – Vol. 19. – P. 443-480.
2. Aster S. The Guilty Men: The Case of Neville Chamberlain/ ed. R. Boyce and S. Robertson. – London, 1989.
3. Best A. Britain, Japan and Pearl Harbor: Avoiding War in East Asia, 1936-1941/ Antony Best. – London, 1995.
4. Caputi R. Neville Chamberlain and Appeasement / Robert J. Caputi. – London, 2000.
5. Colvin I. The Chamberlain Cabinet / Ian Colvin. – London, 1971.
6. Cooper D. Old Men Forget: The autobiography / Alfred Duff Cooper. – London, 1957.
7. Feather J. A History of British Publishing / John Feather. – L.: Routledge, 1988.
8. Feiling K. The Life of Neville Chamberlain / Keith Feiling. – London, 1970.
9. Finney P. The Romance of Decline: The Historiography of Appeasement and British National Identity/ Patrick Finney// *Electronic Journal of International History*. – Режим доступу: <http://www.history.ac.uk/resources/e-journal-international-history/finney-paper>
10. Gaines P. Dilemmas of Appeasement: British Deterrence and Defense, 1934-1937 / Post Jr. Gaines. – London, 1993.
11. Gilbert M., Gott R. The Appeasers / Martin Gilbert, Richard Gott. – London, 1963.
12. Kennedy G. Anglo-American Strategic Relations and the Far East, 1933-1939 / Gregg Kennedy. – London, 2002.
13. Maiolo J. The Royal Navy and Nazi Germany, 1933-1939: A Study in Appeasement and the Origins of the Second World War / Joseph Maiolo. – London, 1998.
14. McKercher B. Transition of Power: Britain's Loss of Pre-eminence to the United States, 1930-1945 / B. J. C. McKercher. – Cambridge, 1999.
15. Michie L. Portrait of an Appeaser: Robert Hadow, First Secretary in the British Foreign Office, 1931-1939/ Lindsay W. Michie. – Westport, 1996.
16. Medicott W. British Foreign Policy since Versailles, 1919-1963 / W. N. Medicott. – London, 1968.
17. Middlemas K. Diplomacy of Illusion: The British Government and Germany, 1937-1939 / Keith Middlemas. – London, 1972.
18. Namier L. Diplomatic Prelude 1938-1939 / Lewis B. Namier. – London, 1948.
19. Namier L. Europe in Decay: A Study in Desintegration / Lewis B. Namier. – London, 1950.
20. Namier L. In the Nazi Era / Lewis B. Namier. – London, 1952.
21. Northedge F. The Troubled Giant: Britain among the Great Powers, 1916-1939 / F. S. Northedge. – London, 1966.
22. Robbins K. Appeasement/ Keith Robbins. – Oxford, 2003.
23. Roi M. Alternative to Appeasement: Sir Robert Vansittart and Alliance Diplomacy, 1934-1937 / Michael Roi. – Westport, 1997.
24. Rothstein A. The Munich Conspiracy / Andrew Rothstein. – London, 1969.
25. Rowse A. Appeasement. A Study in Political Decline / A. L. Rowse. – New-York, 1961.
26. Ruggiero J. Neville

Chamberlain and British Rearmament: Pride, Prejudice and Politics / John Ruggiero. – London, 1999. 27. Simon J. The Retrospect / Viscount John Allsebrook Simon. – London, 1952. 28. Tarling N. Britain, Southeast Asia and the Onset of the Pacific War / Nicholas Tarling. – Cambridge, 1996. 29. Vansittart R. Lessons of my life. – London, 1992. 30. Watt D. Appeasement: the Rise of Revisionist School? / D. C. Watt // Political Quarterly. – 1965. – № 36. 31. Wheeler-Bennet J. Munich: Prologue to Tragedy / John W. Wheeler-Bennet. – New-York, 1966. 32. Жигалов І., Ржешевський О. Буржуазна историографія другої світової війни: аналіз сучасних тенденцій / І. І. Жигалов, О. О. Ржешевський. –

М., 1985. 33. Полянський П. Б. Зовнішня політика СРСР у 1938 – серпні 1939 рр. у англійських документальних виданнях: дис. канд. іст. наук: 07.00.02/ П. Б. Полянський. – К., 1996. 34. Реутов Г. Правда і вигадка о Другій Світовій війні: англійська буржуазна историографія о походженні війни, зовнішній політиці Англії і міжнародних відносинах 1939–1945 гг./ Г. Н. Реутов. – М., 1970. 35. Черчилль У. Друга світова війна: в 6 т./ У. С. Черчилль; пер. с англ. под ред. А. Орлова. – М.: "Терра", 1997. – Т. 1: Надвигающаяся буря.

Надійшла до редколегії 14.03.12

М. Парахіна, канд. іст. наук

"РЕВОЛЮЦІЙНІ" 1989–1991 РОКИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

В статті подається аналіз процесів, пов'язаних з міжнародною ситуацією, яка стає важливим чинником у політичному прогнозуванні розвитку двосторонніх відносин та взаємодії двох пострадянських країн таких як Україна та Росія.

The paper analyzes the processes involved in the international situation, which is becoming an important factor in political bilateral relations and interaction between the two post-Soviet countries such as Ukraine and Russia.

Питання розбудови відносин між двома країнами в умовах сучасного світу завжди викликає значний інтерес у середовищі як науковців, так і представників інших груп населення – політиків, бізнесменів, представників інтелігенції, і навіть звичайних, пересічних громадян, яким не байдуже сучасне і минуле своєї країни. За таких обставин дослідження й аналіз всієї багатоманітності процесів, пов'язаних з міжнародною ситуацією, стає важливим чинником у політичному прогнозуванні та в можливостях визначення пріоритетності тих чи інших заходів, що обумовлюють особливості мирного співіснування країн і їх адекватної реакції на потреби часу.

Особливої актуальності проблема двосторонніх відносин викликає у випадку їх розбудови між державами, які свого часу тісно пов'язала доля в багатьох сферах життєдіяльності, і ще гостріше – якщо ці країни раніше належали до одного політичного утворення. Саме так стався розрив трьох країн, що репрезентували комуністичний блок – Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини [4]. На їхніх теренах офіційно постали самостійні суб'єкти міжнародного права, що не лише прагнули довести свою суверенність, а й ствердити її усіма можливими засобами. І ледь не головними аспектами цього процесу стали: налагодження відносин з більшістю країн світу, визначення основних векторів і шляхів зміцнення співпраці з тими народами, що ще донедавна являли собою конгломерат "братів" і "добрих друзів".

Останні півтора десятиліття українсько-російських відносин потребують особливого дослідження в рамках системного аналізу новітнього процесу українського державотворення. Повноцінний виклад результатів такого аналізу навряд чи можна вмістити в кілька десятків сторінок, тому йому відведено окрему книгу нарисів тринадцяти "Україна і Росія в історичній ретроспективі". В ній проблема українсько-російських відносин вивчається під двома кутами зору – історика і політолога. Саме такий підхід, на думку авторів, дасть змогу зрозуміти більшість з тих подій, що відбуваються на наших очах.

В навчальному посібнику Газіна В. та Копилова С. "Новітня історія країн Європи та Америки 1945–2002 рр." на основі широкого конкретно-історичного матеріалу та найновіших здобутків зарубіжної історіографії висвітлюються провідні тенденції та перебіг соціально-економічного, політичного та культурного розвитку країн європейського та американського континентів, з'ясовуються періодизація, особливості становлення та краху світової соціалістичної системи, типологія, хід і результати демократичних революцій кінця 1980-х – початку 1990-х років у східноєвропейському регіоні,

аналізується біполярна система повоєнних міжнародних відносин та наслідки її розпаду.

Академік, професор Сорбони Дюрозель Ж.-Б. у своєму дослідженні "Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів", крізь призму дипломатії показав складну й суперечливу історію ХХ ст., особливу увагу приділив правовим актам міжнародної дипломатії нашого часу.

У середині 1990-х – на початку 2000-х років у творчому доробку Інституту історії України НАН України з'явилася низка синтетичних новаторських праць, серед них – навчальний посібник за редакцією В. Смолія "Історія України: нове бачення" (1995–1996; у доопрацьованому варіанті виходив у 1997, 2000, 2002), колективні монографії: "Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001" (2001); "Нариси з історії дипломатії України" (2001); й ін. Важливою узагальнюючою роботою стало 15-томне видання "Україна крізь віки" (відп. редактор В. Смолій).

Книга Касянова Г. "Україна 1991–2007: нариси новітньої історії" подає широку панораму фактів та подій історії України після здобуття незалежності. Головні сюжетні лінії – зрушення в політичній системі, становлення структур державної влади, побудова нації, проблеми прав людини, масштабні зміни в економіці, соціальній сфері, в моделях соціальної поведінки.

До збірника "Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України" [17] увійшли документальні матеріали, що відтворюють суспільно-політичне життя, суспільні настрої в Україні кінця 80-х років ХХ ст. Основу збірника складають документальні матеріали ГДА СБУ, які охоплюють період від 1986 р. до вересня 1991 р. Наявні в збірнику документи свідчать про розмах українського національно-демократичного руху кінця 1980-х, послідовну боротьбу з ним радянських органів безпеки. Містяться відомості про ініціативи створення в Україні широкого громадського об'єднання, схожого на прибалтійські народні фронти, активну діяльність осередків Народного Руху України за перебудову.

Історична доля становлення нових державних утворень на початку 90-х років ХХ ст., котрі виникли на тлі колишніх республік СРСР, зрозуміло, багато в чому залежала від стосунків з керівництвом "старшої сестри" – Росії, які складалися по-різному – від мирного, братерського "розлучення" з рівними правами і відсутністю взаємних претензій, як це відбулося між Чехією і Словаччиною, до відкритої війни між Сербією та Хорватією в межах колишньої Югославії [6].

Власне розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що припав на 1990–1991 рр., був безпосере-

днім результатом тих процесів, які відбувалися в країні та за її межами в 80-х роках XX ст. Загальна криза, що охопила радянське суспільство у зазначений період, мала незворотні наслідки. Зниження до крайності економічного рівня СРСР, Афганська війна, виснажлива гонка озброєнь у "зоряних війнах", різке падіння авторитету керівництва Комуністичної партії, масове зростання національної свідомості у республіках – все це та багато іншого зумовило необхідність докорінних змін у країні, що й знаменував собою новий політичний проект кремлівського істеблішменту під назвою – "Перебудова", з її ключовими складовими – "новим мисленням", "прискоренням", "гласністю" [12, с.287-288]. Цей курс, спрямований на ліквідацію найархаїчніших форм радянської системи, виявився останньою спробою "зверху" вирішити всі ті наболілі проблеми, які породив попередній довготривалий період "застою" з його "геронтократією".

Реакція у національних республіках на такі події в центрі активізувалася буквально з кожним днем, набувала все більшої гостроти, набирала нищівної критики урядовців різних рангів. Від критики "мертвих вождів" представники опозиційно налаштованої інтелігенції все частіше переходили до реальної політичної боротьби за суверенітет та власну самоідентифікацію. Характерно, що явний розпад Союзу проявився насамперед у найменш русифікованих регіонах – Прибалтиці та Закавказзі. Ще восени 1988 р. у прибалтійських республіках почався, як його тоді називали "парад" проголошення суверенітетів, який природно переріс у боротьбу за незалежність [8, с.12]. Особливої гостроти ця проблема набула в Естонії, корінне населення якої першим проголосило свій юридичний суверенітет 16 листопада 1988 р. [6, с.731] Сепаратистські масові виступи пройшли також у Закавказзі, де конфлікт між вірменами-християнами та азербайджанцями-мусульманами в Нагорному Карабасі мав дуже глибоке історичне коріння й лише до часу притлумлювався союзним Центром [6, с.730].

За тих обставин УРСР залишалася осередком порівняно стабільності та "політичного спокою" – своєрідним "заповідником застою". Довготривале правління ортодоксально налаштованого В. Щербицького (1972 – вересень 1989 р.) загальмувало політизацію українського руху, його перехід від культурництва до боротьби за незалежність. Однак саме з 1989 р. в Україні під впливом подій у Москві та Прибалтиці розпочався перший етап боротьби за суверенітет, який увійшов у історію під назвою "мітингового" [14, с.29]. У вересні 1989 р., незважаючи на всіляку протидію влади й особисто В. Щербицького, в республіці виникла перша некомуністична політична партія – Народний рух України за перебудову, що досить швидко очолила боротьбу за суверенітет і незалежність [17].

Подальший перебіг подій в Україні: відновлення національної символіки, прийняття Закону "Про мови в Українській РСР" в жовтні 1989 р., створення нових інших опозиційних партій, початок перегляду історії, страйки, мітинги – все це мало єдине логічне завершення: 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. В ній було визначено курс на створення власної фінансової системи, право володіння всіма ресурсами на території УРСР, і головне – верховенство Конституції УРСР та Законів УРСР на території республіки [8, с.18]. Це був перший, але дуже важливий крок до здобуття власної незалежності.

Варто зазначити, що такі події в другій за значенням союзній республіці не були б можливими без аналогічних заходів у РРФСР. Ще 12 червня 1990 р. у Росії прийнято Декларацію про державний суверенітет [4, с.292],

котра фактично підштовхнула інші республіки до відповідних заходів – "параду суверенітетів", учасником якого стала й Україна. Однією з найважливіших причин таких дій російського керівництва слід вважати протистояння між кремлівськими консерваторами, очолюваними Є. Лігачовим, та російським лідером Б. Єльциним, за яким закріпився імідж демократа й опозиціонера. Завдяки Декларації останній, підтриманий громадськістю, домігся фактичної самостійності від союзного керівництва й відповідно продемонстрував іншим республікам позицію щодо можливого майбутнього СРСР. Союзні республіки, наслідуючи приклад "старшого брата", почали набувати ознак самостійних суб'єктів права, все виразніше дистанціюючись від єдиного "керівного центру".

Проголошення суверенітету республіками активізувало й їхню зовнішньополітичну діяльність, передусім на терені власне Радянського Союзу (адже більшість урядів іноземних держав ще очікували і не відразу поставилися до республік як до рівноправних партнерів), а також в середовищі діаспори, яка для України відіграла роль національного й державотворчого стимулятора. Великого морального, а згодом, як з'ясувалося, й юридичного значення набув візит до Києва у листопаді 1990 р. Голови Верховної Ради РРФСР Б. Єльцина. Під час цього візиту було підписано Договір [8, с.25] між РРФСР та УРСР – перший документ, який передбачав, зокрема, взаємне визнання суверенітету республік (ст. 1), прав громадян різних національностей на їх територіях (ст. 2, 3, 4), й що важливо – недоторканість кордонів та невтручання у внутрішні справи (ст. 6). Договір декларував і тісну співпрацю у галузях політики, економіки, культури, охорони здоров'я, екології, науки, техніки, торгівлі, гуманітарній та інших галузях (ст. 5). Обумовлювався обмін повноважними представниками як рівноправними партнерами (ст. 14) [5].

Цей Договір по суті зумовив початок не лише українсько-російських відносин у пострадянську добу, а й діяльність зовнішньополітичного відомства України взагалі. Слід також зауважити про той моральний вплив, який цей Договір мав на українське суспільство, передусім ту його частину, котра коливалася між ідеєю незалежної держави та певним реформуванням Радянського Союзу. Адже республіка, від якої багато в чому залежав статус незалежності України – Росія, фактично визнала право першої на власну державність, більше того, сама обрала шлях розбудови нової некомуністичної держави.

Однак укладання такої угоди ще не означало розпад Радянського Союзу. Вже на початку листопада в країні розпочався "контрнаступ" прихильників відновлення status quo. Намагання згорнути діяльність демократичних сил у Москві, арешт ультрарадикального депутата С. Хмари в Києві, як і події в Закавказзі – все це продемонструвало прагнення радянської верхівки призупинити децентралізовані процеси в СРСР та відновити владу монополію КПРС [12, с.392]. Уже не маючи необхідних "добровільних" важелів тиску ні на керівництво РРФСР, ні на Україну, було вирішено розпочати силове відновлення єдності Радянського Союзу з Прибалтики. Однак спроба збройного поновлення влади у Вільнюсі та Ризі в січні 1991 р., котра повинна була продемонструвати іншим республікам рішучість центру, виявилася настільки невдалою і незграбною, що тільки спровокувала ще більше загострення сепаратистських виступів у регіонах [6, с.732].

Реальну розстановку суспільно-політичних сил засвідчив референдум 17 березня 1991 р. Власне в Україні за цей проект проголосували близько 70 % населення. Водночас 80 % населення УРСР дали позитивну відповідь і на запитання, запропоноване Верховною

Радю УРСР за пропозицією Л. Лук'яненка – чи бажають вони жити в новому Союзі, побудованому на основі Декларації про державний суверенітет Української РСР [8, с.25-26]. Однак референдум виявив також неготовність переважної частини населення до рішучих, радикальних змін у напрямку отримання незалежності, в зв'язку з чим продовжувала сподіватися на можливість створення нового, "компромісного" варіанту Союзу. Страх перед можливим кровопролиттям, яке на той момент вже розпочалося і на Кавказі, і в Прибалтиці, змушував українців головним чином орієнтуватися на відповідні дії в Росії, авангард її ліберальних сил. З огляду на такий розклад політичних сил Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук зайняв доволі очікувальну позицію, номінально посилаючись на Декларацію про державний суверенітет, втім об'єднуючи при цьому навколо себе націонал-суверен-комуністів, протиставляючи їх групі "ортодоксів", очолюваній С. Губенком [12, с.392].

Спираючись на результати всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р., М. Горбачов оголосив про початок роботи (так званий Новоогарьовський процес) над новим проектом союзного договору. Це була не лише спроба зберегти єдину країну будь-якою ціною (хоча й без Прибалтики), а й можливість уникнути повторення та поглиблення двостороннього регулювання відносин між суверенними республіками, які фактично знівелиювали саме значення союзного керівництва. Водночас, за новим проектом договору, передбачалося усунення правового поля для виходу республік із Союзу [14, с.53]. Проте всі переговори та консультації, які відбулися між представниками суб'єктів у травні – липні 1991 р., фактично знівелиював своєю позицією Л. Кравчук, котрий, посилаючись на Декларацію про Державний суверенітет, вимагав попереднього розгляду цього документа на засіданні Верховної Ради УРСР. Остання ж, у свою чергу, 27 червня відклала розгляд проекту союзного договору до вересня 1991 р. [16]. За збереження автономних прав республік у новому Союзі особливо активно та вагомо виступав Б. Єльцин. І хоча 15 липня було опубліковано остаточний проект Договору і навіть призначено дату його попереднього підписання всіма зацікавленими сторонами [11, с.583].

Вирішальними чинниками в справі розвалу СРСР стали не "парад суверенітетів", ні двостороння російсько-українська угода, і навіть не позиція керівництва України в питанні нового Союзного договору. Серпневий путч 1991 р. у Москві й створення ГКЧП ("Государственный комитет по чрезвычайному положению") "спровокували" все українське суспільство, і передусім його правлячу верхівку, зокрема депутатів Верховної Ради УРСР, до рішучих кроків у напрямі суверенізації.

Власне спроба державного перевороту 18–22 серпня в Москві насправді виявилася прагненням відновити радянську політичну модель у найконсервативнішому її варіанті. Ізоляція Президента СРСР М. Горбачова у Форосі, проголошення надзвичайного стану в країні, підтягування військ до великих міст – все це стало викликом молодим національним демократіям. Відповідно і реакцію на заяві ГКЧП слід розглядати як показник порівняно високої національної та політичної зрілості керівництва та суспільства союзних республік.

Саме той факт, що Росія в час путчу опинилася лідером антикомуністичного руху, не було випадковістю. Найрадикальніше налаштовані республіки Прибалтики та Закавказзя були недостатньо сильними для цієї ролі, Середня Азія до останнього лишалася опорою ідеї єдиного Союзу, а Україна в особі свого лідера Л. Кравчука зайняла вибірковою позицію. Отже дії Б. Єльцина стали тим чинником, що забезпечив йому неформальне

лідерство серед усіх республіканських лідерів, яких він нібито врятував від компартійної реакції, значною мірою піднісши й власний міжнародний авторитет [6, с.729].

В той час як українське суспільство в своїй більшості засуджувало заколот і підтримувало дії Б. Єльцина, власний республіканський лідер не наважився зробити остаточний вибір, адже впливова частина регіональної комуністичної номенклатури відверто висловлювала свою підтримку діям ГКЧП [8, с.27]. Інші ж представники української еліти з середовища націонал-комуністів також очікували результатів розв'язання московського протистояння. Безпосередньо ж підтримки дій лідера Росії в ті дні з боку власних вождів українці так і не дочекалися. Разом з тим значно рішучіше за тих умов діяла українська опозиція, яка не лише створила парламентську коаліцію "незалежна демократична Україна", а й почала формувати воєнізовану організацію Українська Національна самооборона (УНСО) для захисту від комуністичної загрози [7].

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила Акт незалежності України, де декларувалося на весь світ: новостворена держава послугуватиметься винятково її власними законами, інтересами народу та Конституцією [1]. За чинність цього документа проголосувала переважна більшість депутатів – 346 "за", і лише 4 – "проти" [10, с.495].

Майже одночасно прийняли й цілий ряд інших рішень, що мали забезпечити суспільство від спроб комуністичного реваншу, зокрема: заборонено діяльність Компартії України, передати всі підприємства союзного підпорядкування у власність держави, проголошено департизацію силових структур. У зв'язку з цим незабаром відбулися зустрічі з генеральними консулами іноземних держав в Україні [14, с.37]. Єдиним серед керівного складу збройних сил, який відмовився визнати зверхність національного уряду, виявився командувач Чорноморським флотом [14, с.39].

В умовах підготовки до референдуму закладалося і нове бачення місця та ролі Росії. Якщо до 24 серпня 1991 р. РСФСР та її президент Б. Єльцин розглядалися як авангард демократизму та свободи, підтвердженням чого стали події 18–22 серпня, то після відновлення державної незалежності України образ лідера сусідньої республіки зазнав швидкої трансформації. Розуміючи втрату М. Горбачовим, як президентом СРСР, реальної влади і впливу у державі, саме Б. Єльцин поступово почав уособлювати ту силу, що може перешкодити українцям утримати у своїх руках свободу. Йшлося, насамперед, про заяву прес-секретаря російського президента П. Воєчанова про можливість перегляду кордонів між Україною та Росією відразу після проголошення незалежності. На думку Г. Касьянова, такі заяви дали привід об'єднатися суверен-комуністам і націонал-демократам у їхньому прагненні протистояти північно-східному сусідові [8, с.31]. Отже, не лише ідея ствердження незалежності, а й її захисту стала консолідуючою основою для всіх верств українського суспільства напередодні 1 грудня 1991 р.

Неодмінне бажання зберегти наддержаву посилювало в середовищі російської еліти прагнення всіма силами відстояти для себе надбання радянської доби – прерогативи Росії в образі держави-Союзу, причому в усьому. Домінуюче у середовищі російської політичної й інтелектуальної еліти ставлення до незалежності України досить виразно схарактеризував ще 1990 р. один з патріархів-апологетів російської ідеї, колишній дисидент, а на початок 1990-х років популярний письменник і політик О. Солженицин. У своєму творі "Как нам обустроить

Росію" він не лише доводив неможливість української незалежності, а й закликав докласти всіх зусиль для збереження її єдності з Росією (зрозуміло, з підпорядкованістю останній). При цьому Солженіцин "погоджувався" з ймовірною втратою республік Середньої Азії, Прибалтики, Закавказзя та навіть, Молдови. Натомість, на його переконання, Росія, Україна та Білорусь у будь-якому випадку мають залишатись разом, адже вони, мовляв, історично складають єдине ціле [13]. Аналогічні ідеї, доповнені потребою збереження у російському полі тяжіння й інших республік, панували серед багатьох політичних сил у РФ [15, с.119]. Частина ж російських радикалів, особливо після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., закликала переглянути кордони й "повернути" Росії її "історичні землі" ("исконно русские") – Крим, Донбас і Новоросію, які, на її думку, ніколи й не належали українцям, а були частиною великої і "неділимої" Росії [14, с.44].

Росія все активніше претендувала на панівне становище, спираючись не лише на свій потенціал, а й на такі чинники, що на грудень 1991 р. для колишніх суб'єктів уже втратили свою актуальність – показову демократичність президента Б. Єльцина та його роль в боротьбі з кремлівськими ортодоксами протягом 1989–1991 рр. При цьому в російській ідеології відбувалося поступове зумисне заретушування ролі російського лідера у фактичному розвалі Союзу, з перекладанням цієї "провини" на Україну з її, мовляв, самовільним проголошенням незалежності 24 серпня 1991 р. І чим більше послаблювалася союзна влада, тим більше в російській пропаганді брали гору елементи "імперської" зверхності, ідеї необхідності збереження "єдності" слов'янських "православних" народів, спадщини спільної для них Київської Русі, яка й перейшла нібито під егіду Москви.

Втім і українська еліта, сформована передусім з колишньої партійної номенклатури, котра, відчувши реальну владу, досить швидко націоналізувалася [8, с.35], також демонструвала розуміння потреби організації "мирного розлучення" з Росією, що й втілювалося у проєкті "Содружества Независимых Государств" (СНГ) – українська аббревіатура СНД. Необхідність його реалізації в грудні 1991 р. виявилася очевидною передусім з позиції легітимної ліквідації СРСР у будь-якій формі. Водночас функціонування цього міждержавного об'єднання створювало відповідну ілюзію продовження існування міжреспубліканської єдності. Така ситуація заспокоювала колишніх номенклатурних функціонерів, наочно демонструючи неостаточність (тимчасовість?) розриву з Росією.

8 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі було підписано угоду між трьома колишніми республіками СРСР – Росією, Україною та Білорусією – про створення Співдружності Незалежних Держав, яка юридично поклала край Радянському Союзові. СРСР припинив існування як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність [2, с.598]. Сам договір, який передбачав рівність усіх суб'єктів та їх рівноправ'я, можливість вільної зовнішньополітичної діяльності та повний суверенітет, по-різному розглядався сторонами-учасниками. Якщо

Україна бачила в ньому лише перехідний етап від СРСР до повної незалежності, то плани Росії сягали набагато далі. Її політична еліта розцінювала СНД як спадкоємицю й іпостась Радянського Союзу, зі значним й звичним домінуванням Росії у цьому міждержавному утворенні. Саме співпраця з країнами СНД визнавалася Кремлем як стратегічний напрям, з перспективами подальшої широкої інтеграції держав-учасниць [3].

Відмінність у ставленні до нового проєкту сторонами досить швидко стала очевидною. Свідомість російської еліти, сформована за часів Радянської влади на базі імперського бачення ролі Росії в слов'янському світі, не припускала можливості "втрати" України. Проголошена й підтверджена референдумом незалежність у ній була, на їхню думку, "помилкою історії", тимчасовим явищем на зразок Визвольних змагань 1917–1921 рр., які "логічно" завершилися поверненням українців у лоно єдиної держави. Тобто, над російськими "державними мужами" знову ж таки тяжіла звична для них схема-концепція тимчасового й випадкового "відпадиння", але об'єктивно необхідного й неминучого "збирання руських земель".

Варто зазначити, що саме така світоглядна політика і зумовила подальшу зміну принципів відносин між обома країнами. Якщо у 1990 – на початку 1991 рр. РРФСР і УРСР були фактично в рівному становищі перед правлячим Центром, то з осені 1991 р. статус України в сприйнятті російських політиків різко змінився. Наявність незалежної України ніяк не вписувалася до тієї історично-світоглядної моделі, до якої прагнула московська верхівка. Навіть більше того, очевидними стали відмінності у бажаннях і намірах еліт обох держав, що до цього нібито були ледь не тотожними. Той факт, що українці можуть хотіти чогось особливого, власного, виявився для багатьох російських політиків навіть більш ніж несподіванкою, аніж розпад Союзу.

1. Акт проголошення незалежності України – див: http://spilka.webua.org/library/doc_rada.html
2. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна: від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 2005.
3. Внешняя политика Российской Федерации. – див: <http://www.sarist.narod.ru/tema79.htm>
4. Газін В., Копилов С. Новітня історія країн Європи та Америки 1945–2002 рр. – К., 2004.
5. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою від 19 листопада 1990 р. – див.: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_011
6. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. – К., 2005.
7. Календар національних свят українського народу // Українські обрії. – № 16 (47). – 1994. – Грудень.
8. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008.
9. Кремль В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду. – К., 1994.
10. Курас І. Політична історія України. У 6 т. – К., 2002–2003.
11. Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. – М., 2010.
12. Смолий В. Історія України: нове бачення: Навчальний посібник. – К., 2000.
13. Солженицын А. Как нам обустроить Россию. – див: http://lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt
14. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. / В. Литвин, В. Смолий та ін. – К., 2004. – Т. 3.
15. Фомин С. Русский вопрос и будущее России // Москва. – 1996. – № 6. – С. 119.
16. Чешко С. Роль этнонационализма в распаде СССР. – див: http://scepsis.ru/library/id_1763.html
17. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Ред. кол.: В. Смолий, Г. Боряк, Г. Гончарук та ін. – К., 2011.

Надійшла до редколегії 14.03.12

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ У ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ДЕРЖАВИ (ПОЧАТОК ХХ ст. – 1980-ті рр.)

У статті розглянуто процес створення українською діаспорою США єдиної центральної організації та інтеграції через неї у політичну сферу США.

The article deals with the creation of single central organization by the Ukrainian diaspora U.S. and integration through it in the U.S. political sphere.

Однією з найактуальніших проблем функціонування української діаспори (далі – УД) у США у ХХ ст. була її інтеграція в американське суспільно-політичне життя. Адже маючи досить поважну історію (масова імміграція українців до США почалася у 1870-х рр.), створивши низку різноманітних громадських, культурних, релігійних об'єднань, інтегрувавшись в американське суспільство на побутовому рівні, українці порівняно довго не інтегрувалися до політикуму США. Порівняно із сусідньою Канадою, де прагнення до створення ефективного політичного представництва українців простежується вже на етапі першої хвилі імміграції (1890-ті – 1914 рр.), УД США дещо пізніше усвідомила цю проблему, і, відповідно, пізніше її вирішила. Водночас українські емігранти у США, починаючи з першої хвилі, демонстрували високий рівень соціальної активності.

Спроби утворити єдину організацію, яка б скеровувала діяльність усіх українських громадсько-політичних осередків та представляла їхні інтереси "назовні", тобто перед суспільством і владою США, беруть початок з Першої світової війни. Саме тоді українська громада США, прагнучи допомогти своєму народу у здобутті державності, виявила волю до об'єднання. Так, 1915 р. найвпливовіші українські громадські організації США – Український народний союз (УНС), Український робітничий союз, Об'єднання українців-католиків "Провидіння" та ін. – провели в Нью-Йорку Український сейм, який заснував Федерацію українців у Злучених Державах (тобто, Сполучених Штатах – О.С.). Однак вже у 1916 р. УНС та "Провидіння" вийшли з неї й створили іншу центральну організацію української громади у США – Українську раду в Америці. Обидві організації діяли в інтересах України, що і забезпечило проголошення президентом В. Вільсоном проведення у США 21 квітня 1917 р. Українського дня на підтримку українського народу у світовій війні [1, с. 38-39].

З закінченням війни провід перебирає на себе Українська рада, яка у 1919 р. змінила назву на "Український народний комітет". У тісному зв'язку з українською дипломатичною місією у Вашингтоні та окремими конгресменами, Комітет намагався переконати Білий Дім й Конгрес, а також світову спільноту у необхідності визнання незалежності України [1, с. 43].

У міжвоєнний період естафету консолідуючої організації перейняло Об'єднання українських організацій в Америці, створене 1922 р. У 1930-ті рр. воно скеровувало діяльність провідних громадських, політичних, благодійних організацій УД, розгорнуло активну роботу з інформування про український національний рух та ситуацію на українських етнічних землях – пацифікація в Західній Україні та голодомор в УРСР. Внаслідок цього 28 травня 1934 р. Палата представників США прийняла резолюцію, в якій засудила політику Москви на українських землях [1, с. 46-47]. Діяльність Об'єднання відобразила головну прикметну особливість політичної активності УД США міжвоєнного періоду – нечисленна, але політично актив-

на міжвоєнна імміграція була цілком зорієнтована на Україну, при цьому співпраця з американським політикумом не вважалася пріоритетним завданням.

Відтак однією з основних характерних рис функціонування УД в США стало дотримання нею ізоляціоністської позиції, за висловом О. Грабовича – створення українського "етнічного гетто" в американському суспільстві [2, с. 82]. Завдяки цьому, з одного боку, українці уникли "плавильного котла", зосередившись на власному етнополітичному розвитку в США, з другого боку – це гальмувало їхню інтеграцію в американське суспільно-політичне життя, а отже – унеможливлювало ефективну репрезентацію як етнічної групи та лобіювання інтересів батьківщини. Водночас у 1930-ті рр. до політики входить покоління народжених вже в Америці українців, які, зберігаючи відданість ідеї української незалежності, головну мету своєї діяльності вбачали у включенні у політичне життя США. Саме на таких позиціях стояли створені у цей період Ліга української молоді Північної Америки, Ліга української католицької молоді, Українське професійне товариство та ін. [3, с. 125].

З наближенням Другої світової війни, й особливо її початком, загострилася боротьба між прихильниками різних концепцій місця і ролі УД в американському суспільстві та політиці: "українці на чужині", "дві батьківщини" (подвійна лояльність), "американці українського походження", "концепція збереження української ідентичності в рамках американського плюралізму". Особистий вибір кожного представника УД залежав від хвилі імміграції, політичних цінностей, інших обставин, але в цілому у роки війни переважала концепція лояльності до обох країн – США та України ("double loyalty") [2, с. 82]. Це повною мірою позначилося і на нових спробах утворити єдину організацію УД, яка б представляла її перед громадськістю й урядом США, та доби-валася їхньої підтримки ідеї незалежності України.

Іншим важливим чинником, що дав потужний імпульс розвитку УД США, стала третя хвиля української імміграції – найосвіченіша та політично найактивніша. Саме під впливом представників цієї хвилі завершилося інституційне оформлення УД у США і було сформульовано головну засадничу ідею її політичної діяльності – боротьба за незалежну демократичну Україну та інтеграція до американського політикуму. Зміна політичної кон'юнктури в США та на міжнародній арені з початком "холодної війни" створила сприятливі умови для досягнення цієї мети.

Найбільшим успіхом у справі консолідації УД США стало створення надпартійної організації для репрезентації етнічних українців перед вищою владою та суспільством цієї держави – Українського конгресового комітету Америки (Ukrainian Congress committee of America) (далі – УККА). Власне, його діяльність відображає головні віхи інтеграції УД у суспільно-політичне життя США, оскільки він став найуспішнішою спробою консолідованого представництва українців у політичних структурах Штатів.

Формування УККА відбувалося у два етапи. Вперше його було утворено 24 травня 1940 р. на першому Конгресі американських українців у м. Вашингтон замість Об'єднання українських організацій Америки. Засновниками УККА виступили УНС, Український робітничий союз, Українська народна поміч, "Провидіння". Крім них членами УККА стала більшість місцевих об'єднань політичних, громадських, професійних, наукових, культурних, релігійних, молодіжних та жіночих організацій УД США [3, с. 126].

У перші роки Другої світової війни, вкрай важкі для українських політичних організацій в Північній Америці, УККА не здобув належної підтримки. Тому 22–23 січня 1944 р. у м. Філадельфія відбулося його повторне формування як надпартійної організації, координатора українських політичних та громадських осередків і установ в Америці для захисту українських національних інтересів у США та на міжнародній арені. Найважливішими стратегічними завданнями УККА було проголошено захист права українського народу на самовизначення, державність і демократичні свободи, а також консолідація української громади у США та її презентація перед суспільством й владою США [4, с. 365-366].

Зважаючи на основну мету УККА, найактивнішою та найефективнішою з погляду сьогодення була його діяльність в період "холодної війни". Її основними напрямками стали: популяризація суті і завдань українського національно-визвольного руху, викриття політики СРСР щодо українського та інших народів у його складі, захист прав людини та української нації в СРСР, формування позитивного іміджу української етнічної групи в США та на міжнародній арені, збереження національної ідентичності та культури українського народу. Саме ці завдання, які вважалися пріоритетними більшістю організацій УД США і об'єднали їх навколо УККА.

Першою масштабною за змістом та результатами акцією, що згуртувала УД США, стала допомога українським біженцям і переміщенням особам після Другої світової війни. Заснований з цієї метою Злучений український американський допомоговий комітет (ЗУАДК) розгорнув кампанію проти насильної репатріації українців з таборів ді-пі до СРСР. Певною мірою під її впливом Конгрес США у 1948 р. прийняв закон, що дозволив цій категорії осіб іммігрувати до США. Так, протягом 1948–1952 рр. до Штатів приїхало понад 110 тис. українців [5].

Повоєнний період став вдалим для організаційної діяльності УККА з об'єднання світової УД. Так, 1947 р. Комітет ініціював створення Панамериканської української конференції, а 1967 р. брав дієву участь в організації Світового конгресу вільних українців [3, с. 125-126]. На початку 1950-х рр. він сприяв відкриттю в США представництва Державного центру УНР, його реєстрації у міжнародних організаціях як "зародку національного уряду" [7, с. 56].

Завдяки активній діяльності УККА Конгресом США було прийнято низку важливих законопроектів, зокрема у 1959 р. резолюцію №86-90 про "Тиждень поневолених націй" та його щорічне відзначення, підготовлену з ініціативи президента УККА Л. Добрянського ще у 1957 р. Прикметно, що впродовж всієї "холодної війни" президенти США, починаючи від Д. Ейзенхауера до Дж. Буша щороку виступали з заявами про поневолені нації СРСР, а американська громадськість підтримувала акції УД, приурочені до відзначення "Тижня поневолених націй". Згодом УККА домігся щорічного відзначення Конгресом США та конгресами штатів Дня української

державності у річницю проголошення Акту злуки 22 січня [7, с. 58]. В 1964 р. у Вашингтоні з ініціативи УККА президентом США Д. Ейзенхауером було урочисто відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку, що вважається найбільшою перемогою українського лобі США.

Використовуючи сприятливу суспільно-політичну кон'юнктуру в розпал "холодної війни", УД на чолі з УККА організовувала широкомасштабні інформаційно-пропагандистські кампанії, спрямовані на дискредитацію СРСР та привернення уваги американської і світової спільноти до внутрішньої ситуації в Союзі. Приміром, в рамках всеамериканської акції проти офіційного візиту М. Хрущова до США УККА ініціював проведення 9–11 вересня 1959 р. у Комітеті з антиамериканської діяльності Конгресу США слухання про "злочинну політику М. Хрущова проти українського народу" за участі представників УД [7, с. 58].

При цьому УККА привернув увагу до проблем української нації не лише політикуму США, а й світової спільноти, представляючи інтереси УД та своєї батьківщини на найвпливовіших міжнародних форумах. Так, його делегація брала участь в установчій конференції ООН та Паризькій мирній конференції 1946 р. [5, с. 366]. Однією з перших міжнародних акцій УД проти СРСР стало поширення під час роботи ГА ООН у 1960 р. серед її учасників та працівників Секретаріату ООН меморандуму УККА та ДЦ УНР про "радянсько-російський колоніалізм" [7, с. 59]. З введенням радянських військ до Афганістану у 1979 р. УККА розгорнув масштабні інформаційно-політичні акції проти СРСР. Важливу роль у цьому відігравали й створені за його підтримки українські служби радіостанцій "Голос Америки" та "Радіо Свобода".

Окремим напрямом діяльності УККА стало вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР на початку 1980-х рр., приурочене до 50-ї річниці трагедії. У кампанії взяли участь понад 120 об'єднань УД у всьому світі. В її ході було видано чимало спеціальних наукових праць, організовано низку багатотисячних демонстрацій, мітингів, інформування у мас-медіа провідних країн Заходу, зрештою – створено комісію Конгресу США з вивчення Голодомору в Україні та міжнародну комісію з вивчення Голоду в Україні в 1932–1933 рр. Визнання комісіями такого високого рівня Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу та покладання вини за це на радянське керівництво у перспективі додавало аргументів для визнання права українського народу на самовизначення [8, с. 98-100].

У 1980-х рр. доволі успішними були акції за легалізацію в СРСР УГКЦ та УАПЦ. Резонансною стала і кампанія з підтримки правозахисного руху в УРСР у рамках Гельсинського процесу. Крім гуманітарної та інформаційної підтримки радянських дисидентів, правозахисників, Народного Руху України УД ініціювала у 1988 р. особисте вручення президента США Р. Рейгана у справу звільнення Л. Лук'яненка та Ю. Шухевича [8, с. 94-98, 102].

Одним з основних досягнень УККА стала інтеграція УД в американське суспільство та політикум. Реалізація цього завдання здійснювалася паралельно на двох рівнях: персональному – робота представників УД (членів УККА) на Демократичну або Республіканську партії, та інституційному – співпраця УККА як провідної організації УД США з цими партіями та органами влади США.

Найоптимальнішим способом інтеграції у велику політику США, а отже і любювання на найвищому рівні своїх інтересів, було і лишається висунення своїх кандидатів до Конгресу, оскільки програма окремої групи інте-

ресу (в даному випадку УД) має найбільше шансів на реалізацію за умови включення її у передбиворчу програму. Для УД це стало серйозною проблемою. Теоретично знайти такого кандидата було можливо, оскільки УД мала достатньо активістів, але вони були зайняті у культурній чи внутрішньополітичній сферах. Давалася взнаки й історично зумовлена недостатня "територіальна концентрація" українців. Тож єдиним виходом для УД було б кооперування з іншими етнічними групами під час виборчих кампаній, що також є притаманним для американської політичної практики (політика "етнічно збалансованого квитка"). У 1960-х рр. УД реалізовувала це лише на рівні муніципалітетів. Балотуванню українців заважали й внутрішні причини: низька мотивація бути обраним, нестача коштів, нездатність обрати єдиного кандидата через внутрішні конфлікти, контроль над передвиборчими кампаніями партійних "машин" [2, с. 84-85].

Зважаючи на ці чинники, важливим напрямом діяльності УККА є налагодження і розвиток структурного зв'язку з політичними інститутами США – Республіканською та Демократичною партіями. З другої половини 1940-х рр. УККА направляє своїх делегатів на національні конференції обох партій (демократи створили національний підрозділ у 1936 р., республіканці – 1952 р.) [9, р. 26,40].

Частина діячів УККА працювала на Демократичну партію, зокрема Й. Лисогір, В. Душник, Й. Жук брали участь у виборчій кампанії Дж. Кеннеді 1960 р., а голова ЗУАДК І. Панчук був обраний від штату Мічиган до національного конвенту партії [2, с. 85-86; 4, с. 503]. Але традиційно УД США більше схилилася до Республіканської партії. Після Другої світової війни ця позиція укріплювалася ще й ідейно-політичними настановами республіканців на рішучу боротьбу з СРСР, що цілком відповідало інтересам УД. Найактивнішу співпрацю з Республіканською партією розгорнув голова УККА у 1949–1954, 1962–83 рр. Лев Добрянський, який з 1953 р. відстоював необхідність внести в програму партії тезу про сприяння визволенню України та пункту про підтримку національного самовизначення народів Східної Європи і СРСР. У 1959 р. він був обраний віцепрезидентом Республіканського комітету з питань національної безпеки і миру; наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. очолював національний підрозділ Республіканської партії. Із його призначенням у 1964 р. віцепрезидентом етнічного дивізіону республіканців у передвиборчій платформі партії з'явилася теза про Україну як "поневолену націю" [2, с. 85]. Відтоді вона входила до передвиборчих програм як Республіканської, так і Демократичної партій фактично на кожних виборах, в тому числі й президентських.

Здобуті успіхи підбадьорювали й заохочували до подальшої інтеграції. 3-4 травня 1969 р. частина діячів УНС (водночас членів УККА), на чолі з М. Куропасем і Т. Шагалою створила Українську національну республіканську федерацію. У 1972 р. вона була відзначена як один з найкращих етнічних підрозділів Республіканської партії [4, с. 532-533].

Важливо, що у 1960-х рр. етнічні українці з'являються у федеральних установах. Так, Ю. Кістяківський – спеціальний помічник президента Д. Ейзенхауера з питань науки і технологій, голова президентського наукового консультативного комітету та Федеральної ради з науки і технологій (1959–1961), Н. Головін – радник президентської адміністрації з питань авіації і космонавтики (1962–1968), Й. Харик – заступник міністра ВПС США (1960–1963).

Для виходу політикуму УД США із самоізоляції у структурі УККА 1972 р. було створено Комітет зовнішніх справ, до завдань якого входило сприяння поширенню на УД дії урядових програм та кореляція американської зовнішньополітичної стратегії з прагненням українців до створення власної держави. Тоді ж до обов'язків першого віце-президента УККА додався контроль за зв'язками із Республіканською і Демократичною партіями [2, с. 86].

УД врахувала політичну традицію США створення групами інтересу так званих вашингтонських представництв – лобі у вищих органах законодавчої та виконавчої влади. Значну роль у цьому відіграв Вашингтонський офіс УНС, який налагодив зв'язки з підрозділами Конгресу, співпрацю з лобі інших східноєвропейських діаспор [10]. У 1977 р. УККА створив своє безпосереднє представництво у Вашингтоні – Українську національну інформаційну службу (УНІС), яка в 1997 р. ініціювала створення Конгресового Українського Кокусусу. Крім забезпечення тісного зв'язку УККА з держустановами у Вашингтоні, УНІС видає щотижневий інформлисток "Коротко про Україну" ("Ukraine in Brief"), що інформує членів Конгресу та інших високопосадовців США про основні події в Україні [11].

Як зазначив в своєму інтерв'ю 2003 р. президент Світового конгресу українців А. Лозинський, за твердженням президента Р. Ніксона, українське лобі (насамперед йдеться про УККА) стало другим у Вашингтоні за організованістю та впливовістю після єврейського [12]. І хоча у 1970–1980-х рр. УД не вдалося провести свого представника до Конгресу, проте значно розширилося її представництво у виконавчій владі США. Так, уродженець Франківщини А. Ф. Бернс, консультант з економіки президента Р. Ніксона, у 1970–1978 рр. був головою Федеральної резервної системи США. За президентства Дж. Форда М. Яримович – заступник помічника міністра з питань досліджень і розвитку (1975–1977), президент Рокуел інтернешнл (центр стратегічної оборони ВПС США) та американського інституту аеронавтики й астронавтики, а лідер УНС М. Куропась – спеціальний радник президента з етнічної політики (1976–1977). В адміністрації Дж. Картера посаду директора відділу держдепартаменту у справах ЮНЕСКО займав С. Варварів (1978–1979). В адміністрації Р. Рейгана кількість українців помітно збільшилася. Показово є кар'єра Р. Попадюка – прес-секретаря Р. Рейгана (з 1986 р.) та Дж. Буша (з 1989 р.). Оскільки саме йому випало відіграти важливу роль у підтримці офіційним Вашингтоном незалежності України, закономірно, що він став послом США в Україні (1992–1993) [2, с. 84].

Можна констатувати, що на середину 1980-х рр. УД США досягла значних результатів в політичній інтеграції, хоча у кількісному вимірі її участь у вищих владних структурах і не стала значною. Про ефективність політичної діяльності УД та УККА, як її провідної організації, свідчить активна участь у формуванні позиції США щодо розпаду СРСР та проголошення незалежності України. Так, за сприяння Р. Попадюка 27 листопада 1991 р. відбулася історична зустріч політичного проводу УД на чолі з президентом УККА А. Лозинським (1990–2000) із президентом США Дж. Бушем, в ході якої останній висловився за підтримку американським урядом ідеї української незалежності. 26 грудня 1991 р. США визнали незалежність України [10].

Таким чином, внаслідок тривалої внутрішньої дискусії та трансформації УД США змогла здолати вузькість своїх етнічних інтересів й інтегруватися до політичних структур

тур США, узгодивши свої національні інтереси і тактику з американськими суспільно-політичними цінностями та механізмами. Важливим чинником стало поєднання визрівання внутрішньодіаспорних передумов до інтеграції та сприятливої політичної кон'юнктури в США під час "холодної війни". Саме у цей період сформувалося політичне представництво УД, діяльність якого спрямовувалася на здобуття Україною незалежності. Головним чином успіх забезпечив УККА, який не лише об'єднав УД США, а й ефективно представляє інтереси української нації перед владою США та світовим співтовариством.

1. Куропась М. Історія української імміграції в Америці. Збереження культурної спадщини. – Нью-Йорк, 1984. 2. Лендвел М. О. Участь американських українців у функціонуванні органів державної влади та політичних структур США (1945–1991 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – №4. – С.81-90. 3. Євтух В. Б., Трошинський В. П., Попок А. А. Закордонне українство. – К., 2005. 4. Куропась М. Українсько-американська твердиня: перші сто років історії Українського Народного Сою-

зу. – Острог-Чикаго, 2004. 5. Завдання Українського конгресового комітету Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucca.org/uk/about-us/mission>. 6. Історія Українського конгресового комітету Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucca.org/uk/about-us/history>. 7. Недужко Ю. Боротьба української діаспори США за відродження державної незалежності України (кінець 50 – початок 60-х рр. XX ст.) // Мандрівець. – 2006. – №4. – С.55-61. 8. Його ж. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х – початок 90-х років XX століття) // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Вип. 11. Острог, 2008. – 90-113. 9. The Story of the Ukrainian Congress Committee of America (1940-1951). – New York, 1951. 10. Кузьо Т., Дейчаківський О. Хто як працює в Америці на Україну // Українська правда. – 2005. – 12 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/08/12/3012379/>. 11. Українська Національна Інформаційна Служба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucca.org/uk/unis>. 12. Чит за: Спісаренко І. Нові акценти зовнішньої політики України: інформаційно-комунікаційний аспект // Персонал. – 2005. – Ч.11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?id=157>.

Надійшла до редколегії 14.03.12

О. Шегда, асп.

КЛЮЧОВІ НАПРЯМИ СПІВРОБІТНИЦТВА ШВЕЦІЇ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ В 1995 – 2011 РОКАХ

У статті розглядаються основні аспекти участі Швеції в Європейському Союзі, роль Стокгольма в європейському інтеграційному процесі та вплив ЄС на трансформацію шведського зовнішньополітичного курсу.

The article deals with the main aspects of Swedish participation in European Union, the role of Stockholm in European integrative process and EU influence on the transformation of Swedish foreign policy.

Дослідження співробітництва Швеції з Європейським Союзом є важливим для розуміння значення Співтовариства як успішного інтеграційного утворення європейських країн, місця самої скандинавської держави у вирішенні ключових політичних, соціально-економічних і військово-оборонних питань всередині ЄС, а також дозволяє краще прослідкувати парадигму зміцнення і поглиблення централізації та інтегрованості Союзу протягом останніх двох десятиліть.

Проблему співробітництва Швеції з Європейським Союзом розглядали такі науковці, як Л. Бабиніна [2], К. Вахрушева [1], О. Петерссон [10], Ф. Лі-Ольссон [8] та А. Мойсеук [9]. В своїх наукових дослідженнях дані автори визначили основні етапи залучення Швеції до європейського інтеграційного процесу, відмітили дискусійні питання щодо поглиблення співпраці між Стокгольмом та ЄС, розглянули поступові зміни в підходах шведів до власної політики безпеки та оборони, продемонстрували відхід Швеції від багаторічної політики нейтралітету і неучасті у військових блоках. Проте більшість авторів не враховані головні пріоритети європейської політики Стокгольма, недостатньо розглянута роль шведів у побудові європейської системи безпеки і оборони та практично не досліджені позиції шведських політичних партій відносно участі країни в Співтоваристві.

Зважаючи на це, метою даної статті є прослідкувати основні напрями участі Швеції в ЄС, її значення у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики Співтовариства, визначити причини євроскептицизму значної частини шведських громадян, роль Стокгольму у забезпеченні миру на континенті та відстоюванні інтересів країн Східної Європи, боротьби за дотримання прав людини в Європі та світі, значення екологічної політики в розбудові Європейського Союзу та значення Швеції в європейському інтеграційному процесі як лідера серед країн Скандинавії і Прибалтики.

Зміни, які відбувалися в Європі та світі на початку 90-х років XX ст. не могли не вплинути на політику північноєвропейського регіону загалом і Швеції зокрема. Шведська політична еліта трансформувала традиційні підходи розуміння сутності власного нейтралітету. Якщо раніше термін "нейтралітет" визначався як "свобода від союзів", то на початку 1990-х рр. з'явилося формулювання "свободи від військових союзів". В 1991 році Стокгольм подав заявку на вступ до Європейського Союзу. ЄС був зацікавлений у вступі Швеції до Співтовариства, оскільки дана скандинавська країна відповідала всім "копенгагенським критеріям". 13 листопада 1994 р. було проведено референдум щодо вступу Швеції до Європейського Союзу, на якому 52,3 % населення проголосувало за, а 46,7% – проти. 1 січня 1995 р. Швеція стала членом ЄС. [9, Р. 9-24], [10]

Важливим напрямом співробітництва Швеції з Європейським Союзом була співпраця в питаннях безпеки та оборони. В 1999 р. ЄС запровадив нову ініціативу в галузі безпекової політики – Європейську політику безпеки та оборони (ЄПБО). Ця політична ініціатива стала важливим викликом для зовнішньополітичного нейтрального курсу Стокгольму, адже вона безпосередньо вплинула на шведську оборонну політику. В свою чергу, Швеція також здійснила значний вплив на ініціативу ЄПБО, оскільки зайняла позицію затятого лобіста даної європейської інтеграційної ініціативи. Під час свого другого головування в ЄС офіційний Стокгольм визначив пріоритетними напрямами розвитку ЄПБО поглиблення співробітництва в сфері озброєнь між країнами-членами ЄС, розвиток потенціалу цивільно-військової взаємодії між країнами Європи, активне залучення шведського ВМФ до проведення європейських військово-морських операцій та забезпечення морської безпеки ЄС, співпраця з НАТО та ООН тощо [17].

Одним з найважливіших питань участі Швеції в європейській політиці безпеки було вирішення військових

кризових ситуацій на континенті та за його межами і створення контингенту швидкого реагування під власним керівництвом. Шведська військово-політична еліта вважала, що в майбутньому її підрозділи зможуть брати участь у виконанні будь-яких операцій ЄС, в тому числі і під керівництвом НАТО, відкидаючи закиди у відході від політики нейтралітету. В червні 1999 р. в Кельні на саміті Співтовариства Швеція підтримала об'єднання ЄС і Західно-Європейського Союзу задля підвищення європейського військового потенціалу, а в грудні того ж року на зустрічі в Гельсінкі всі країни-члени ЄС, за винятком Данії, визначили склад контингентів, які вони виділять до складу європейських військових формувань [6], [8, Р. 123-142].

Європейська стратегія безпеки і створення можливостей управління кризами розглядалися Швецією як такі, що відіграють досить важливе значення для перетворення політики ЄС в ключовий фактор безпеки в світі та захисту прав людини в недемократичних державах [7, Р. 44-46]. На думку Ф. Лі-Ольссона, важливими аспектами участі Стокгольма в політиці європейської безпеки та оборони було військово-цивільне співробітництво в рамках військових проектів ЄС і спільних навчань з НАТО (наприклад "Партнерство заради миру") і забезпечення та координація морської безпеки в акваторії Балтійського моря [6], [8, Р. 123-142].

Таким чином, проаналізувавши текст Програми головування Швеції в ЄС та розглянувши позицію Лі-Ольссона щодо участі Стокгольма в Європейській політиці безпеки та оборони, автор вважає потрібним підсумувати, що співпраця Стокгольма з Брюсселем в галузі безпеки та оборони спричинили зміну підходів у ставленні самої Швеції до політики національної оборони. Якщо раніше шведська концепція безпеки ґрунтувалася на унеможливленні військової агресії з боку інших країн, то після вступу до Співтовариства оборонна політика даної скандинавської держави формувалася здатністю Стокгольма швидко і ефективно включатись в роботу міжнародних місій з питань безпеки. Ключовою парадигмою участі Швеції в ініціативі ЄПБО, безперечно, було і залишається поглиблення співпраці у цивільній сфері, адже використання цивільних ресурсів є головним пріоритетом Стокгольму в політиці безпеки ЄС.

В червні 2008 року Швеція разом з Польщею запропонувала поглибити співпрацю з країнами Східної Європи, які не є членами ЄС задля налагодження багатосторонньої співпраці в регіоні. Ця ініціатива отримала назву "Східного партнерства" і мала на меті розширити рамки Європейської політики добросусідства ЄС. Специфікою даної ініціативи стали багаторазові зустрічі в форматі самітів у всіх країнах Східної Європи, які ще не отримали статус кандидатів на вступ в ЄС. Міністерство закордонних справ Швеції провело численні діалоги, круглі столи та міжнародні конференції за активної участі шведських дипломатів задля тіснішого ознайомлення з проблематикою країн-сусідів ЄС та чіткішого визначення перспективи подальшої співпраці в галузях забезпечення Європейського Союзу енергоносіями, дотримання прав людини та реформування правової системи в східноєвропейських державах [11, Р. 2-8]. Однак, необхідно також відзначити низьку ефективність даної ініціативи щодо налагодження партнерських відносин ЄС з усіма країнами "Східного партнерства", адже лише Молдова і Грузія отримали від даної програми співробітництва очікувані позитивні результати, тоді як Україна і Білорусь не відчували значних змін в ді-

лозі із Співтовариством від даної шведсько-польської концепції співробітництва.

Водночас, дискусію у відносинах Швеції з Європейським Союзом викликало питання її вступу до Єврозони і, як наслідок, гармонізації шведської монетарної політики відносно загальноєвропейських стандартів. Швеція при вступі в ЄС не відмовилась від можливого переходу на використання грошової одиниці євро, проте досі користується власною валютою – кроною. Причиною відмови Швеції ввійти в Єврозону була недостатня інтегрованість Шведського національного банку (Ріксбанку) в Європейську систему центральних банків та несумісність шведського національного законодавства 108 і 109 статтям Договору про Європейський Союз. Також офіційний Стокгольм не брав участі у започаткованій в Амстердамі в червні 1997 року ініціативі, головною метою якої була адаптація країн, які не приєдналися до Єврозони, до нової європейської валюти з подальшим вступом в саму Єврозону, а тому шведська крона ніколи не була прив'язана до євро. 14 вересня 2003 року у Швеції відбувся референдум щодо вступу країни в зону євро, на якому 56,1% голосуючих проголосували проти приєднання [1, С. 58-71].

Отже, на підтримку позиції Л. Бабиніної, варто зазначити, що хоча Швеція і відповідала всім основним фінансово-економічним критеріям вступу в Єврозону, офіційний Стокгольм відклав свій вступ в зону євро через глибоку фінансову кризу, яка охопила країни Єврозони в останні роки. Потрібно уточнити, що шведи можуть вважати свій розрахунок на власну валюту дуже вдалим, адже шведська економіка уникла значних фінансово-економічних потрясінь, а соціальний добробут населення залишився на високому рівні. Однак, на думку автора, зважаючи на подальший розвиток Європейського Співтовариства, Швеції таки доведеться повернутися до цього питання в майбутньому задля збільшення власного політичного впливу в ЄС та зміцнення можливостей шведського бізнесу в Європі.

Слід відмітити участь Швеції в програмі ЄС "Північний вимір", ідея створення якої належала фінському прем'єр-міністру Пааво Ліппонену. Мета створення "Північного виміру" полягала у залученні організаційних можливостей і фінансових ресурсів Європейського Союзу для повноцінного розвитку північноєвропейського регіону. Дана ініціатива дозволила інтегрувати численні північноєвропейські регіональні організації та програми ЄС в один потужний проект задля розвитку нового європейського економічного регіону між Балтійським та Баренцевим морями в новий ефективний економічний простір.

В період першого головування Швеції в ЄС Європейська рада в червні 2001 року в Гетеборзі розглянула перший повний звіт щодо реалізації ініціативи "Північного виміру" і задекларувала три ключові пріоритети подальшого розвитку програми: вирішення проблеми Калінінградського анклав, боротьба зі злочинністю на півночі Європи та екологічна політика в регіоні. Після десяти років дії даної ініціативи можна відзначити її успішність, адже політика збереження невідновлюваних джерел енергії та боротьби з кліматичними змінами саме Північній Європі досягла найвищого рівня, а Швеція є зразковою державою в сфері екологічної політики. Також було успішно реалізована програма боротьби зі злочинністю в регіоні, що укріпило за Північною Європою статус миролюбного і толерантного регіону. Не увінчалась успіхом поки лише програма вирішення проблеми Калінінградського анклав.

Незважаючи на значні перспективи даного проекту, не варто також забувати про труднощі та проблеми в рамках втілення в життя програми "Північного виміру", адже хоча Північноєвропейський регіон і багатий на природні ресурси та корисні копалини, тут відчувалася гостра криза фінансових ресурсів, тому саме від залучення інвестицій залежала подальша доля даної ініціативи загалом і участі в ній Швеції зокрема. Також дана шведсько-європейська концепція дозволила Співтовариству через Швецію тісніше співпрацювати з Російською Федерацією, під її егідою було створено фонд "Екологічне співробітництво" та координувалися дії міжнародних регіональних організацій, зокрема: Арктичної ради, Ради міністрів північних країн, Рада держав Балтійського моря, Раду Баренцева та Євроарктичного регіону тощо [13, Р. 262-277], [18], [19, Р. 14-19].

Дана ініціатива стала прикладом успішності першого головування Швеції у Співтоваристві та продемонструвала роль Стокгольма, як геополітичного лідера Північноєвропейського регіону, адже скандинавському королівству вдалось залучити інвестиції ЄС в регіон, координувати свою участь у Європейському інтеграційному процесі із Північним Співробітництвом і, водночас, поглибити співпрацю з Російською Федерацією.

Розглядаючи участь Швеції в ЄС, слід звернути увагу на відстоювання Стокгольмом власних національних інтересів, яке особливо яскраво проявилось під час ратифікації прийнятої 29 жовтня 2003 р. в Римі Європейської конституції. Хоча формально проект Європейської конституції був провалений через референдуми у Франції та Нідерландах, шведська сторона своєю відмовою від прийняття рішення з даного питання продемонструвала Європі, що важливим принципом її участі в європейському інтеграційному процесі є консолідована позиція всіх країн-членів ЄС в прийнятті важливих рішень. Тривалі дискусії в Швеції продовжувались і щодо ратифікації Лісабонського договору. Оскільки референдум з даного питання не був передбачений, вирішувати повинен був парламент, який ратифікував новий варіант Європейської конституції: "за" проголосували 243 депутати Ріксдагу, 39 виступили "проти" і ще 13 парламентарів утримались [2, С. 141-150], [5, С. 65-72].

Також потрібно звернути увагу на беззастережне прийняття Стокгольмом умов Шенгенської угоди щодо відміни паспортно-візового контролю між країнами ЄС, які були закріплені Амстердамською угодою від 2 жовтня 1997 року. Швеція, на відміну від Данії, прийняла умови щодо Шенгенської зони без будь-яких поправок чи компромісів, а офіційно Шенгенські правила в Швеції вступили в дію 25 березня 2001 року. Також Стокгольм приєднався до Дублінської конвенції відносно критеріїв і механізмів надання притулку та загальноєвропейської дактилоскопічної бази Eurodac [1, С. 58-71]. Водночас, варто зазначити, що беззастережне прийняття Шенгенських умов суттєво обмежує можливості самого Стокгольма проводити власну візову політику та впливати на приплив іммігрантів з країн, які не входять до ЄС.

На думку автора, Швеція є послідовним прихильником розширення Європейського Союзу, свідченням чого є Програма першого головування Швеції в ЄС у 2001 р., де розширення Співтовариства було названо одним із пріоритетів. Слід відмітити, що така позиція Швеції в даному питанні обумовлена, по-перше, підвищеною увагою Стокгольма до розвитку демократії в країнах Східної Європи, а по-друге, кожне розширення ЄС уповільнює зміцнення європейської інтеграції, що дозволяє

Швеції відтермінувати болючі питання втрати ще більшої частки власного національного суверенітету. Підтвердженням цього стало найбільше в історії Співтовариства розширення в 2004 р., оскільки саме Швеція активно посприяла даному процесу та пролобіювала вступ нових країн до ЄС. Ще одним доказом вищевказаної думки автора може слугувати період другого головування Стокгольма в ЄС в 2009 р., коли Швеція підтримала вступ до Європейського Союзу Туреччини, Хорватії та Македонії, підтвердивши незмінність власної позиції щодо розширення Співтовариства.

Потрібно відмітити позиції шведських політичних партій щодо участі своєї країни в ЄС. Найбільшими євроскептиками були і залишаються партії лівого спрямування, зокрема Ліва партія зберігає критичне налаштування відносно Європейського Союзу, трактуючи його як супердержаву, яка поступово знищує суверенітет країн-учасників. Саме "Ліви" неодноразово закликали Швецію вийти з ЄС через вплив негативних європейських цінностей та нездатність Стокгольму повноцінно впливати на політику Співтовариства. Партія Зелених вважає, що ЄС приділяє надто мало уваги проблемам екології, зокрема боротьбі зі змінами клімату, які дуже турбують значну частину шведської спільноти. Соціал-демократична партія не виключає наднаціонального способу прийняття рішень з деяких питань, які вимагають співробітництва країн ЄС (наприклад екологічне питання) та помірковано ставиться до участі Швеції у Співтоваристві. Поміркована коаліційна партія загалом підтримує участь Швеції в Співтоваристві, оскільки члени даної політичної сили виступають за загальноєвропейський вільний ринок фінансів, торгівлі і послуг. Піратська партія зосереджує свою увагу у відносинах з ЄС на співробітництві у сфері інтелектуальної власності і виступає проти європейського законодавства в сфері копірайту, патентів та авторських прав.[3]

Щодо населення Швеції, то за показниками "Євробарометра", шведи за останні роки суттєво покращили свою думку про ЄС і, в основному, відносяться позитивно до участі їхньої країни в Євросоюзі. Щодо страхів перед Співтовариством, то 20% жителів Швеції побоюються, що збільшення впливу європейських інститутів на внутрішню політику їхньої держави негативно вплине на збереження унікальної соціальної моделі Швеції та позбавить їх власної культурної ідентичності, проте значна частина шведського суспільства сподівається, що саме завдяки активній позиції Стокгольма у сфері екології Співтовариство приділятиме більше уваги змінам клімату та збереженню невідновлюваних джерел енергії [4].

Таким чином, як аргументовано свідчать показники "Євробарометра", в шведському суспільстві поступово збільшується позитивне ставлення до співробітництва Швеції з ЄС, хоча кожен п'ятий швед продовжує вважати себе євроскептиком. Щодо позиції шведських політичних партій відносно участі Стокгольма в Європейському інтеграційному процесі, то переважна більшість політичних сил Швеції позитивно ставиться до співпраці з ЄС, проте "Ліви" та "Зелені" схильні до критики поглиблення курсу Швеції на поглиблення євроінтеграції через побоювання втрати національного суверенітету, вплив європейських цінностей та невелике значення екологічного фактору в політиці Співтовариства.

Отже, ключовими аспектами співробітництва Швеції з ЄС у 1995-2011 роках були: активна участь Стокгольма у розбудові та поглибленні Європейської політики безпеки та оборони, пропонування та втілення Швецією

нових геополітичних концепцій в рамках Євросоюзу ("Північний вимір" та "Східне партнерство"), посередництво Стокгольма у діалозі ЄС з європейськими державами та лідерство скандинавського королівства у вирішенні проблем збереження клімату та захисту навколишнього середовища. Також необхідно відмітити вагомий внесок Швеції у відстоювання принципів демократії на континенті, підтримці біженців та іммігрантів, залученні інвестицій ЄС у малозабезпечені арктичні території країн на Півночі Європи. Хоча Швеція і не вступила до Євросоюзу та не підтримала проект Європейської конституції, їй вдалось здійснювати вплив на політику Євросоюзу та успішно захищати власні інтереси після вступу до Співтовариства.

1. Бабынина Л.О. Страны в Северной Европе и дифференциация в ЕС // Современная Европа, 2007, №3, С. 58 – 71. 2. Вахрушева К.В. Политика нейтралитета и членство Швеции в Европейском Союзе // Северная Европа. Проблемы истории. М., 2003, Вып. 4, С.141-150. 3. Програми та діяльність політичних партій Швеції. Режим доступу: <http://www.sweden.se/eng/Home/Society/Government-politics/Reading/Swedens-political-parties-a-quick-guide/>. 4. Пулейките К. Евроскептицизм в Западной Европе: случай Швеции. Режим доступу: <http://www.geopolitika.lt/?artc=158>. 5. Тауш А. Европейский Союз: "град

на холме" и "лиссабонская стратегия" // Мировая Экономика и Международные отношения, 2007, №3, С.65 – 72. 6. Європейська стратегія безпеки. Режим доступу: <http://consilium.europa.eu/uedocs/cmclUpload/081205%20ruesreport%20final.pdf>. 7. Human Rights in Swedish Foreign Policy / G.Persson // Brief Summary of Communication – 2003. – 66 p. – режим доступу: http://www.humanrights.gov.se/dynamaster/file_archive/040301/3e2f0d255a5e3a6938c1bc0678ff7d8e/s200304_20e.pdf. 8. Lee-Ohlsson F. Sweden and Development of the European Security and Defence Policy // Cooperation and conflict. – Vol.44, No. 2, 2009, P. 123-142. 9. Mojsiejuk A. Identity in Swedish foreign policy, Uppsala, 2011. 10. Petersson O. The European debate in Sweden. Режим доступу: http://www.notreeurope.eu/uploads/tx_publication/ETud12-en_02.pdf. 11. Polish-Swedish proposal: "Eastern partnership"? 23 mfy 2008 // European neighborhood watch, issue 39. 12. Tepe F. Swedish neutrality and its abandonment / Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 6 sayı, 2007, s.183-201. 13. The Nordic countries and the European Security and Defence Policy / Bailes A., Herolf G., Sundelius B. – New York, Oxford university press, 2006. 14. Sundbers A., Nilsson C. Swedish Presidency Ambitions and ESDP. – S., 2009. 15. Swedish integration policy for the 21st century / Eva Cederholm – Stockholm, 2002. 16. Swedish national reform programme. Europe 2020 – EU: strategy for smart sustainable and inclusive growth – 2011. – 50 p. Режим доступу: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/nrp/nrp_sweden_en.pdf. 17. The Swedish EU presidency. Режим доступу: <http://www.se2009.eu/en/>. 18. Utrikespolitisk och internationellt samarbete. Режим доступу: <http://www.regeringen.se/sb/d/1492>. 19. Wunderlich C. Moving beyond neutrality: Sweden's changing attitude towards the military use of force. – Stockholm, 2010.

Надійшла до редколегії 14.03.12

П. Шидловський, канд. іст. наук

ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕМ'ЯНОГО ІНВЕНТАРЮ КИРИЛІВСЬКОЇ СТОЯНКИ

В статті проводиться аналіз крем'яних виробів з Кирилівської пізньопалеолітичної стоянки, відкритої В.В. Хвойкою, що зберігаються в фондах різних музейних установ. На основі проведеного дослідження подається власна культурно-хронологічна та функціональна інтерпретація пам'ятки.

The article presents the analysis of flint artefacts from investigated by V. Khvoika Kyrylivska Upper Palaeolithic location, which are deposited in funds of different museums. By this research provides cultural-chronological and functional interpretation of the site.

Кирилівська стоянка (інакше – Києво-Кирилівська) – унікальна пам'ятка доби пізнього палеоліту, яка вже понад 100 років викликає зацікавлення з боку спеціалістів, як з огляду на неординарність самої стоянки та предметів, що були виявлені під час досліджень, так і з огляду на історіографічну значимість її відкриття, розкопок та характеристики здобутих матеріалів. Адже саме з вивченням цієї пам'ятки пов'язується становлення вітчизняної археологічної науки та презентація об'єктів кам'яного віку України у світі, в зв'язку з чим в останні роки спостерігається значне поживлення інтересу серед науковців до історії відкриття та дослідження стоянки [10; 24; 15]. Але не зважаючи на актуальність питання розвитку українського палеолітознавства та тривалу історію досліджень, значна кількість проблем, що пов'язані з інтерпретацією як здобутих матеріалів, так і хронологічною, культурною, функціональною характеристикою самої пам'ятки залишаються невирішеними.

Така парадоксальна ситуація спричинена декількома факторами: По-перше, недосконалістю методики розкопок стоянки, і нехтування докладною планіграфічною та стратиграфічною фіксацією об'єктів, що зумовило певне довільне трактування шарів та об'єктів пам'ятки в майбутньому (адже це був перший археологічний досвід В. Хвойки); по-друге, не розробленість типолого-статистичного та технологічного аналізів виробів палеолітичної людини, відсутність уніфікації в описах предметів різними дослідниками; по-третє, розпорошеність матеріалів з розкопок в фондах різних музейних установ України, Росії та Франції та часткова втрата матеріалів під час II-ої світової. Саме з цих причин культурно-хронологічні та функціональні реконструкції пам'ятки значним чином різняться в працях різних авторів, від часу відкриття пам'ятки і до сьогодення. Пи-

танням характеристики Кирилівської стоянки займалась низка видатних науковців в галузі первісної історії, серед яких слід окремо назвати В.В. Хвойку, Ф.К. Вовка, П.П. Єфіменка, П.Й. Борисковського, І.Г. Підопличка, І.Г. Шовкопляса, М.І. Гладких.

Зрозуміло, що для реконструкції способу існування первісних колективів, рештки життєдіяльності яких виявлені у вигляді конкретної археологічної пам'ятки, необхідно провести аналіз всіх доступних на сьогодні матеріалів – крем'яних виробів, виробів з кістки та бивню, предметів мистецтва, фауністичних знахідок. Особливе значення надається вивченню крем'яних комплексів пам'ятки: типолого-статистичному та технологічному аналізу виробів з кременю. Так, відсоткове співвідношення основних типів знарядь праці та відходів виробництва вказує на функціональну специфіку як окремих об'єктів, так і самої стоянки; специфічні технологічні прийоми, використані в первинній та вторинній обробці крем'яної сировини можуть слугувати для культурно-хронологічної характеристики. В запропонованій статті автор подає попередній аналіз крем'яного комплексу пам'ятки, використовуючи як вже опубліковані матеріали, так і опрацьовані особисто у фондах Національного музею історії України та в Національному археологічному музеї (Франція), наводить власну характеристику пізньопалеолітичної стоянки, хоча повний аналіз як крем'яних виробів, так і інших категорій матеріальної культури ще попереду.

Кирилівська стоянка, яку досліджував В.В. Хвойка в період з 1893 по 1900 рр., розташовувалась на правому березі р. Дніпро в м. Києві. Місце стоянки являло собою частину берегової височини, що була перерізана двома глибокими ярами між якими тягнувся мис довжиною близько 150 м в довжину і 50 м шириною в основі. Па-

© Шидловський П., 2012

леолітичні культурні рештки залягали у двох, за В.В. Хвойкою, культурних шарах – верхньому, розташованому на глибині 13-14 м і нижньому – 19-22 м [17, с. 7; 4, с. 31-32].

Історія дослідження пам'ятки цілком повно висвітлена в ряді як спеціальних статей, так і в монографічних виданнях [16, с. 736-738; 10, с. 36-44]. Топографічні та стратиграфічні умови розташування пам'ятки, фауністичний комплекс обох шарів та унікальні предмети первісного мистецтва неодноразово розглядалися вітчизняними вченими [17, с. 7-12; 12; 3; с. 153-155], тому, з огляду на значну кількість літератури з цих питань, більш докладно зупинимось на дослідженнях крем'яно-го інвентарю пам'ятки.

В.В. Хвойко одразу звернув увагу на крем'яні вироби з безсумнівними слідами обробки рукою людини, що залягали поряд з кістками мамонта на місці проведення земляних робіт у 1893 р. Про знахідку було повідомлено проф. В.Б. Антоновича, який навідався на місце досліджень і визначив крем'яні предмети в якості знарядь

доісторичної людини, а також зробив припущення про наявність на місці пам'ятки первісного стійбища.

Кирилівська стоянка була розкопана на площі понад 10000 м² і складалася з кількох культурних шарів [17, с. 1-2]. Нижній, найбільш потужний (товщина 0,4–0,6 м на площі біля 3000 м²), являв собою декілька прошарків складених вогнищами із великою кількістю бивнів, кісток та зубів первісних тварин (переважно мамонта, носорога) та крем'яними виробами. Інші культурні горизонти стратиграфічно розташовувалися вище один над одним і являли собою окремі плями культурного шару з чіткими контурами. Довкола знаходилося багато потрошених кісток тварин, залишків зітлілих органічних речовин, велика кількість крем'яних жовен та відщепів.

Автор розкопок підготував доповідь, що висвітлювала дослідження Кирилівської стоянки, для XI археологічного з'їзду в Києві (1899 р.), де були представлені крем'яні вироби (Рис. 1) [18]. Підсумкова публікація палеолітичних матеріалів міститься у монографії В.В. Хвойки, що побачила світ у 1913 р., перевидана у 2008 [17].

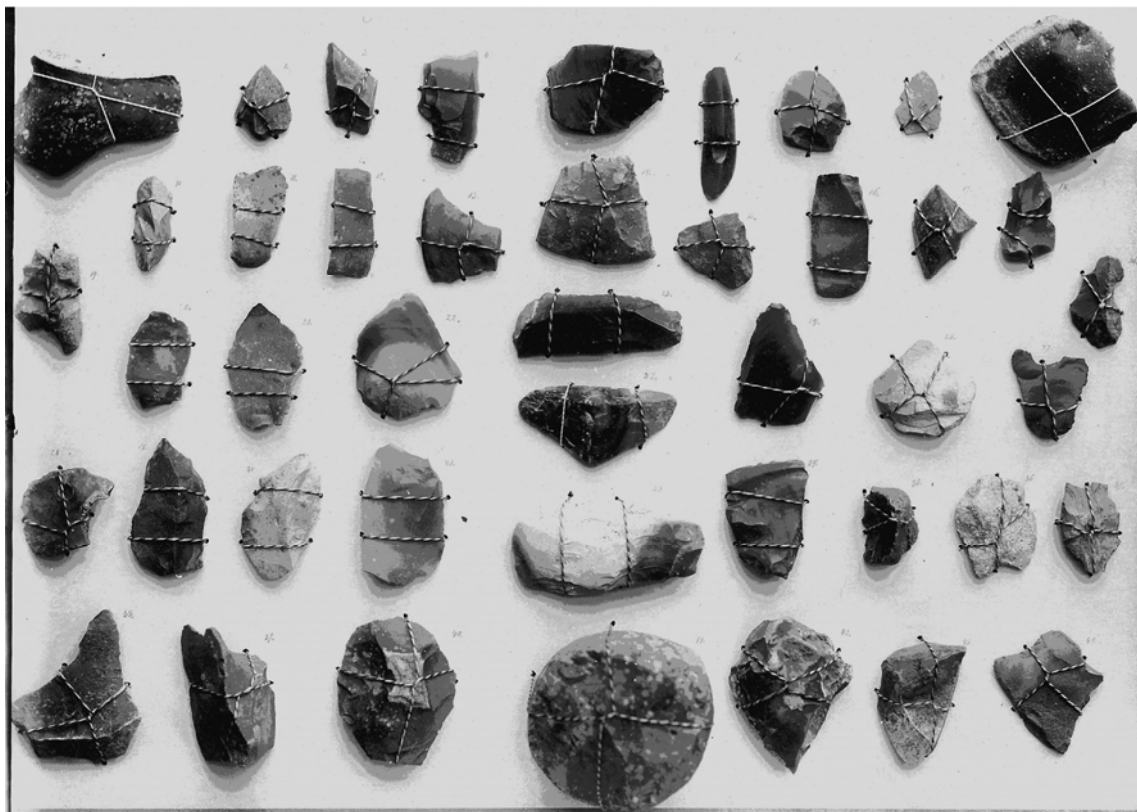

Рис. 1. Крем'яні вироби з Кирилівської стоянки, представлені В. Хвойкою на XI Археологічному з'їзді в Києві у 1899 р.

Недооцінюючи значення систематичної та докладної польової фіксації, дослідник помилився в датуванні та інтерпретації виявлених решток, віднісши їх до міжльодовикової епохи [17, с. 14-15]. З таким датуванням пам'ятки не погодився Ф.К. Вовк, який використовуючи типологію крем'яних знарядь та стилістику орнаменту бивнів мамонта, відніс нижній культурний шар до мадленського часу [5], та навів аналогії з територією Західної та Центральної Європи, зокрема Пржедмости [14, с. 214; 19, с. 22-23]. Слід відмітити, що Ф.К. Вовк мав можливість безпосередньо вивчити крем'яні знаряддя з Кирилівської, після того, як їхню частину було привезено до Парижу бароном Ж. де Баєм, з яким дослідник був знайомий особисто [25, с. 225-226]. Таку точку зору

дослідника згодом підтвердили й П.П. Єфіменко, П.Й. Борисковський, та І.Г. Шовкопляс, розглядаючи матеріали пам'ятки незалежно один від одного [9, с. 539-543; 3, с. 174-175; 22].

П.П. Єфіменко акцентує свою увагу на відмінностях у кількісному співвідношенні знарядь з кременю у нижньому та верхньому шарах. Так, дослідник відмічає досить незначну колекцію, представлену в основному пластинами та різцями, що походить з нижнього, найбільш потужного за насиченістю фауністичними рештками, шару. Бідність інвентарю він пояснює дефіцитом крем'яної сировини на території Київського Подніпров'я. Верхній шар – більш багатий на крем'яні вироби, що представлені правильними пластинами, нуклеусами та

необробленими уламками, які на думку дослідника представляли собою запас матеріалу для виготовлення знарядь. Серед останніх представлені скребки невеликих розмірів, серединні та кутові різці на пластинках, пластинки з притупленим ретушшю краєм, які іноді мають характерні геометричні підтрикутні обриси [9, с. 542-543]. За певними особливостями крем'яного матеріалу, автор відносить нижні прошарки стоянки до самого початку мадленської епохи, порівнюючи її з матеріалами стоянок Костьонки II та III на Доні. Хронологічно, він розміщує ці "стоянки кирилівського типу" після Костьонки I, Авдєєва та Гагаріна, але перед Мізином, Журавкою, Боршевим II тощо [9, с. 532-533]. Верхні шари Кирилівської він датує пізньомадленським часом, знаходячи аналогії в таких пам'ятках кінця палеолітичної епохи як Гінці та Боршево II [9, с. 614-615].

Вивчаючи стоянки Середнього Подніпров'я, М.І. Гладких також відносить нижній культурний шар пам'ятки до середньої пори пізнього палеоліту, а верхній шар – до заключної пори льодовиків'я [7]. За думкою дослідника Кирилівська стоянка належить до межиріччя пізньопалеолітичної культури, наряду з Межирічською, Добранічівською, Гінцями та Фастівською [8, с. 40].

Іншу позицію щодо крем'яного комплексу пам'ятки зайняв П.І. Борисковський, якому належить найбільш повний огляд виробів з обох шарів. Він дійшов висновку, що за характерними рисами обробки інвентар обох культурних шарів дуже близький [2, с. 103]. Базуючись на дослідженнях цього вченого, І.Г. Підоплічко також стверджує про єдність крем'яного комплексу пам'ятки, вважаючи різні шари та прошарки стоянки рештками єдиного стійбища мисливців на мамонтів з функціонально різними ділянками та об'єктами [13, с. 41-43]. Таким чином, питання особливостей кременеобробки верхнього та нижнього шарів залишається відкритим. Розв'язання його можливе тільки після ретельного аналізу всіх доступних на сьогоднішній день матеріалів, що дасть можливість з'ясувати культурно-хронологічний та функціональний характер самої стоянки.

Слід відмітити, що на сьогоднішній день колекція з Кирилівської стоянки виявилась доволі розпорошеною – основний фонд зберігається в Національному музеї історії України (НМІУ), частина – в Музеї історії м. Києва, також частини колекції заходяться в музеях Франції та Росії, що значно утруднює аналіз крем'яного комплексу пам'ятки [23, с. 96; 15, с. 99]. Ще під час досліджень стоянки, розкопки відвідав французький знавець старожитностей, збирач предметів старовини з території Російської імперії для наповнення колекцій Музею Людини (Париж) барон Ж. де Бай [26, с. 54-55], якому В.В. Хвойка передав частину крем'яних виробів [24, с. 30]. П.І. Борисковський вказує на наявність виробів з Кирилівської у Геологічному музеї Московського геолого-розвідувального інституту.

Після II-ої світової війни колекція крем'яних виробів тривалий час вважалась втраченою, але завдяки зусиллям співробітників музею частково депаспортизовані матеріали були повернуті для науки. Наукове визначення крем'яного комплексу було зроблене М.І. Гладких. На сьогоднішній день в колекції а10 НМІУ нараховується 542 одиниці зберігання основного та 82 одиниці науково-допоміжного фонду [15, с. 101]. Найбільш повно опис матеріалів з обох шарів стоянки зроблено П.І. Борисковським, за яким і подаємо основні кількісні показники знарядь праці.

Загалом, нижній культурний шар містив величезне скупчення кісток мамонта (67 особин за підрахунками нижніх щелеп), залишки вогнищ і близько 250 кременів, з яких 200 збереглося та були визначені. Заготовки представляють собою сколи невеликої довжини у 3-4 см і лише 15% мало довжину 5-6,5 см. Переважна більшість знарядь представлена ретушованими пластинами – 32 екз. Другою за чисельністю категорією виробів з вторинною обробкою є різці – 10 екз., більшість з яких є кутовими на пластинах і значно менше багатofасеткових серединних типів. Найменшою кількістю представлені скребки та ретушовані відщепи (по 2 екз.). Дослідник вказує також одне нуклеоподібне знаряддя [3, с. 156-157]. Сировиною для більшості виробів слугував темно-сірий крейдовий кремень, іноді частково патинований, частина ж артефактів виготовлена з низькоякісного кварциту.

Серед матеріалів нижнього шару, виявлених автором в колекції НМІУ, слід відмітити два нуклеуси та чотири знаряддя, що не були описані та опубліковані і знаходились серед відходів виробництва. Обидва нуклеуси мініатюрні на невеликих крем'яних гальках. Один – двоплощадковий з однією основною площадкою, підправленою сколами з боку робочої поверхні (Рис. 2: 4); інший – одноплощадковий, також з підправкою площадки (Рис. 2: 5). Знаряддя представлені ретушованою пластиною (Рис. 2: 1), кінцево-боковим скребком на пластині (Рис. 2: 2), та масивним серединним різцем-стамескою (Рис. 2: 6). До категорії мікроінвентарю можливо віднести пластинку з частково ретушованим краєм та тронкацією проксимального кінця (Рис. 2, 3) [21, с. 68-71].

Колекція крем'яного комплексу верхнього шару представлена 3000, з яких близько 580 визначені П.І. Борисковським. Всього пластинок 188, з яких 40 коротких перетинів та 30 вузьких "пластинок-лусочок", реберчасті пластинки представлені 10 екз. Відщепів та уламків кременю 230, 20 різцевих сколів. В колекції наявні 4 призматичні нуклеуси та один відбійник. Ретушовані пластини (50 екз.) є найчисельнішою категорією виробів з вторинною обробкою. Скребки, виготовлені як на пластинах, так і відщепах (19 екз.) становлять другу категорію серед знарядь. Наступна група представлена ретушованими відщепами (15 екз.). Незначною кількістю серед виробів з вторинною обробкою представлені різці (всього 3 вироби), з яких 1 серединний і 2 бокових. П.І. Борисковський публікує також 2 трикутних вістря із обрубувальною латеральною ретушшю (один з Геологічного музею Московського геолого-розвідувального інституту) [3, с. 158-160].

Під час опрацювання колекції верхнього шару виявлено 31 екз. виробів, що знаходились серед відходів виробництва та переважна більшість яких неопублікована. Серед цих виробів два нуклеуси та 29 виробів з вторинною обробкою. Один нуклеус одноплощадковий торцевого зняття на морозобійному відколі (Рис. 3, 22), інший – двоплощадковий призматичний (Рис. 3, 23). Знаряддя праці представлені переважно ретушованими пластинами (20 екз.) (Рис. 3: 1-3, 6-11, 16-17, 20-21, 24). На частині цих виробів наявна тронкація дистального кінця заготовки (Рис. 3: 2, 7, 21). Крім того, визначено 4 різці, два з яких на куті зламаної пластини (Рис. 3: 18-19), один боковий скісноретушний та один серединний (Рис. 3: 4-5). Також виявлено ретушовані відщепи (Рис. 3: 12-14), вістря на пластинках та один кінцево-боковий скребок (Рис. 3: 15) [21, с. 69-72].

Сировиною для виготовлення знарядь верхнього шару Кирилівської стоянки слугували різні за якістю породи каменю. Переважна більшість виробів виготовлена з темно-сірого, інколи чорного кремню гарної якості. Частина виробів з сірого кремню з білястими включеннями та з крупнозернистого кварциту. Також наявні вироби з крем'яних гальок чорного кольору всередині та жовтавою підкіркою. Таким чином, мешканці стоянки користувались сировиною різного походження – канівським, дніпровським моренним, можливо волинським чи деснянським кременем, що спричинено відсутністю геологічних виходів якісної мінеральної сировини на території Київського Подніпров'я [20, с. 31-34].

В фондах Національного Археологічного музею (Париж, Сен-Жермен ен Ле) була виявлена колекція Ж. де Бая, що походить з Кирилівської стоянки. Загалом, колекція нараховує 37 екз., представлених як відходами виробництва, так і знаряддями праці. Серед відходів виробництва найбільшу групу складають пластини та їхні фрагменти – 17 екз. (Рис. 2: 7, 13-16); другою за чисельністю є категорія відщепів (11 екз.) (Рис. 2: 12) та невизначені уламки сколів (3 екз.). Наявний один одноплощадковий односторонній нуклеус (Рис. 2: 18). Знаряддя праці (5 екз.) представлені кінцевим скребком на фрагменті пластини (Рис. 2: 8), боковим різцем на пластині (Рис. 2: 17), двома ретушованими пластинами (Рис. 2: 9, 11) та одним ретушованим відщепом (Рис. 2: 10). На жаль, невідомо з якого саме шару походять ці вироби, але незначна кількість виявлених знарядь праці навряд чи змінить загальну статистичну картину типології виробів.

За технологічними особливостями обидва шари виявляють значну подібність. Так, техніка первинного розколювання була спрямована на отримання якісних пластинчастих заготовок шляхом як повздовжнього, так і біповздовжнього сколювання. На багатьох пластинчастих напівфабрикатах фіксуються специфічні особливості підготовки площадки – досить широко застосовувалось фасетування площадки нуклеуса, ізолювання площадки сколу та редукція карнизу нуклеуса. Такі прийоми давали можливість отримувати якісну заготовку, проксимальна частина якої отримувала "форму шпори" [6, с. 165-166].

Особливості вторинної обробки в обох шарах проявляються у використанні похилого плаского та дрібно-го ретушування при оформленні різних категорій виробів – різців, скребків, ретушованих пластин. Мешканцями стоянки практично не використовувався прийом обрубувального напівстрімкого ретушування, характерного для епіграветських пам'яток Середнього Подніпров'я – Межиріч, Гінці, Добранічівка, Семенівка, Фастів тощо, що датуються в межах 16-12 тис. рр. тому. Специфіка технології стоянки в первинній (фасетування площадки нуклеуса) та у вторинній обробці (використання плаского ретушування) не дає можливості віднесення цієї пам'ятки до межирізької пізньопалеолітичної культури.

Звісно, що повний аналіз крем'яної індустрії обох шарів Кирилівської стоянки ще попереду, але за характерними особливостями техніки розколювання, можливо віднести стоянку до кола пізніх граветських індустрій, що поширювались на території Східної Європи в період максимуму вюрмського зледеніння (20-18 тис. рр.

тому). Так, певні особливості у виготовленні знарядь знаходять аналогії з пам'ятками костюківської-авдєєвської культури, зокрема Зарайської стоянки [11, с. 37-185], що не суперечить і радіокарбонному датуванню. Для нижнього шару Кирилівської отримана дата в Оксфордській лабораторії 19.200+/-250 [15, с. 99], що досить близько до третього шару Зарайської – 19.100+/-260 [1, с. 22].

Цікавим виявився розподіл категорій знарядь в обох шарах. Так, в нижньому шарі виявлено досить мало виробів з вторинною обробкою, серед яких переважають ретушовані пластини та різці. Знаряддя верхнього культурного шару представлені ретушованими пластинами, скребками та відщепами. З огляду на характер обох культурних шарів (значна кількість фауністичних решток в нижньому при досить незначній колекції крем'яних виробів та лінзоподібні скупчення верхнього шару з наявністю всіх основних категорій знарядь), можливо, що в даному випадку маємо справу з ділянками різного функціонального призначення єдиного поселення мисливців (можливо не одноразового), що складалось з кістковища і первинної обробки здобичі та житлової ділянки де відбувався остаточний етап утилізації продуктів полювання чи збиральництва (ретушовані пластини та скребки). Знаряддя праці також виготовлялись на житловій території (т. зв. "верхній шар"), про що свідчить наявність нуклеусів та уламків сировини. На території ж кістковища (т. зв. "нижній шар") використані тільки специфічні знаряддя для обробки туш тварин – ретушовані пластини та різці. Така характеристика стоянки пояснює знаходження значної кількості різцевих сколів в "верхньому шарі" (20 екз.) при майже повній відсутності самих різців, які були використані в "нижньому". З цих міркувань реконструкція жител з мамонтових кісток, які розташовувались в "нижньому шарі", що була проведена І.Г. Підплічком за малюнками В.В. Хвойки залишається бездоказовою [13, с. 32-40].

Таким чином, дослідження крем'яного інвентарю Кирилівської стоянки дозволяє зробити такі висновки:

1. За характерними особливостями обробки крем'яний інвентар стоянки демонструє значні відмінності від інших пам'яток межирізької культури Середнього Подніпров'я. Як за технологією виробництва, так і за радіо-вуглецевим датуванням найближчі аналогії матеріал знаходить в пізньограветських індустріях Східної Європи.

2. Колекції крем'яних виробів обох шарів стоянки виявляються цілком подібними за технікою первинної та вторинної обробки сировини, але досить різняться між собою за відсотковим складом різних категорій знарядь праці.

3. Це дає можливість стверджувати єдність структури стоянки, яка складалась з декількох функціонально різних ділянок – підвищеної житлової ділянки з рештками жител у вигляді чітких лінзоподібних скупчень матеріалу ("верхній шар"), де відбувалась основна господарська діяльність мешканців – виготовлення знарядь, утилізація здобичі тощо; та кістковища – природного чи антропогенного скупчення фауністичних решток – яке активно використовувалось людьми. Використання цього кістковища можливо мало епізодичний, сезонний характер, про що свідчить наявність декількох прошарків як в "верхньому", так і в "нижньому" шарах.

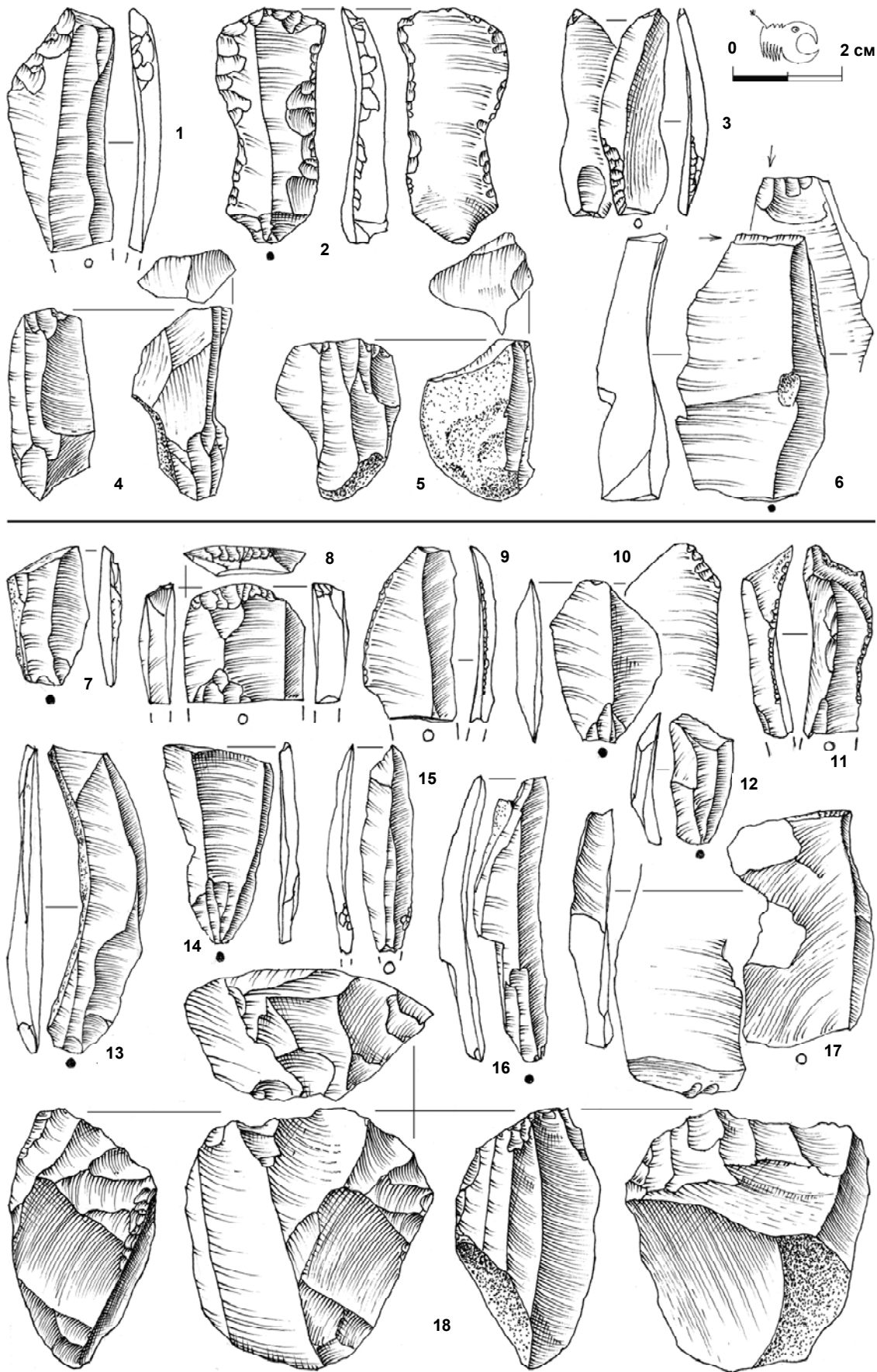

Рис. 2. Кирилівська стоянка.

Крем'яні вироби: 1-6 – "нижній шар", Наукові фонди НМІУ;
7-18 – Фонди Національного археологічного музею (Франція), колекція Ж. де Бая

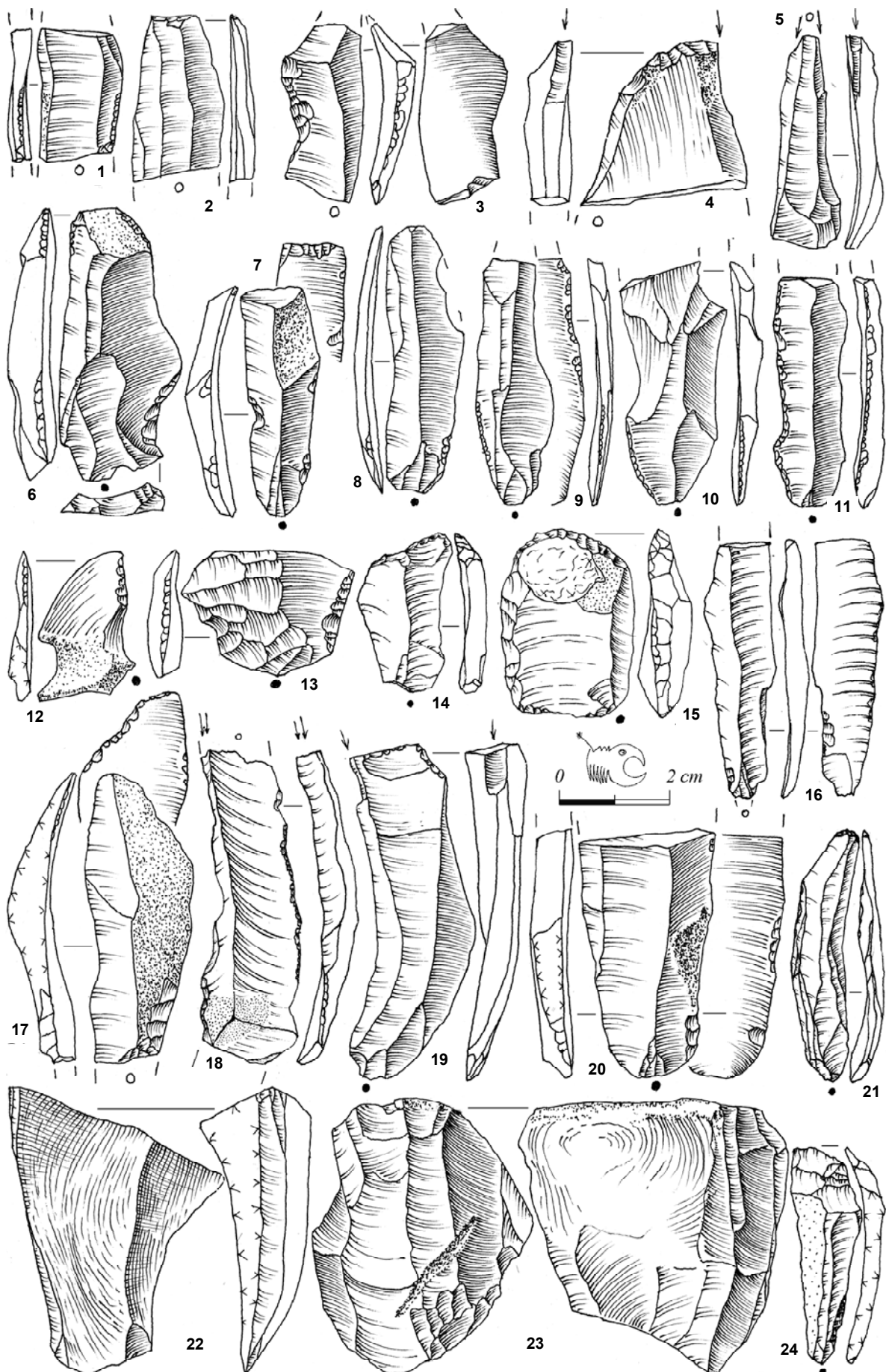

Рис. 3. Кирилівська стоянка. Вироби з кременю, "верхній шар", Наукові фонди НМІУ

1. Амирханов Х.А. Стоянка Зарайск А: характеристика объектов третьего культурного слоя // Исследования палеолита в Зарайске. – М., 2009. 2. Борисковский П.И. Кирилловская палеолитическая стоянка // Материалы и исследования по археологии СССР. – Т.2. – М.-Л., 1941. 3. Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки. – М.-Л., 1953. 4. Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // Свод археологических источников. – Вып. А 1-5. – М.-Л., 1964. 5. Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. – т. I. – Львів, 1899. 6. Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. Ч. 2. – Археологические изыскания. – Вып. 44. – СПб., 1997. 7. Гладких М.И. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УІЖ. – 1971. – №10. – С. 99-102. 8. Гладких М.И. Исторична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України) – К., 1991. 9. Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – К., 1953. 10. Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К., 2007. 11. Лев С.Ю. Каменный инвентарь Зарайской стоянки // Исследования палеолита в Зарайске. – М., 2009. 12. Підопличко І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – Т.І, вип. I. – К., 1949. 13. Підопличко І.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К., 1969. 14. Радієвська Т.М. Археологія у науковому доробку Хведора Вовка, матеріали його досліджень у зібранні Національного музею історії України // Археологія і давня історія України. Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – К., 2012. 15. Радієвська Т.М., Біленко М.М. Перший археологічний досвід В.В. Хвойки // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. – Матеріали науково-

практичної конференції Київського обласного археологічного музею. – Трипілля, 2010. 16. Хвойка В.В. Каменный век среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве 1899 г. – Т.1. – М., 1901. 17. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. 18. Хвойка В.В., Покровский А.М. О раскопках в Киевском уезде // Известия XI Археологического съезда в Киеве 1-20 августа 1899 г. – № 12. – К., 1899. 19. Чикаленко Л. Хведір Кіндратович Вовк як передісторик // Археологія і давня історія України. Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – К., 2012. 20. Шидловський П.С. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею – К.-Фастів, 2005. 21. Шидловський П.С., Прядко Д.Ю. Пізній палеоліт Київського Правобережжя // Археологія і давня історія України. Вип. 6. Стежками археології. До 70-річчя проф. М.И. Гладких. – К., 2011. 22. Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. – К., 1971. 23. Яковлева Л. Нові дані про археологічні колекції В. Хвойки з Кирилівської стоянки // АНТ. Вісник археології, мистецтва, культури. – 2000. – № 4-6. 24. Pakharieva O. Relations entre prehistoriens Russes et Français au XIXe et au debut du XXe siècles // VITA ANTIQUA. Збірка наук. статей. – К., 2009. – № 7-8. 25. Richard N. Volkov in France: Cultural transfers in anthropology and prehistoric archaeology at the end of the 19th century // Археологія і давня історія України. Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – К., 2012. 26. Trésors méconnus du Musée de l'Homme. Dans le secret des objets et des mondes / Ed. Catherine Eve / Muséum National d'Histoire Naturelle. – Paris, 1991.

Надійшла до редколегії 14.03.12

В. Ширай, асп.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕПАТРІАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР НАПРИКІНЦІ ХХ-ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В статті розглядаються проблеми облаштування кримських татар.

The problems of arrangement of Crimean Tatars are examined in the article.

Питання державної політики щодо кримських татар є актуальною темою дослідження враховуючи проблеми та виклики сьогодення, які постають перед Українською державою.

В сучасних умовах пошук ефективних методів співпраці з кримськотатарським національним рухом залишається одним із базових принципів державної етнополітики.

Цьому завданню можуть слугувати історичні дослідження, які ставлять за мету систематизувати практику формування та здійснення політики щодо кримських татар часів незалежності, дати оцінку її ефективності. Серед них, насамперед, слід назвати працю В. Котигоренка "Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації". Це, на наш погляд, перше системне дослідження процесів репатріації депортованих, у якому автор на основі аналізу широкої джерельної бази, дає ґрунтовні відповіді на те, що відбувалося в Криму у процесі повернення та облаштування кримських татар [1].

Значну увагу гуманітарним проблемам облаштування та інтеграції кримських татар приділили відомі українські історики О.Рафальський [2] та М. Панчук [3]. Особлива цінність їх доробку полягає в тому, що у контексті загальних тенденцій історіографічного процесу дається аналіз негативних стереотипів в науковому осмисленні та суспільних оцінках ролі кримськотатарської спільноти в давній та сучасній історії України та шляхів їх подолання.

Разом з тим ці дослідники кримськотатарської проблеми не ставили перед собою завдання виокремлювати алгоритм дій влади щодо репатріантів, в комплексі досліджувати чинники, які спричинили ті чи інші кроки державних органів аби забезпечити керованість процесів облаштування депортованих в АР Крим у 90-х роках.

З урахуванням вищезазначеного, автор у своєму дослідженні аналізує окремі аспекти формування засад

державної політики щодо кримських татар та форми і методи її здійснення.

На початку 90 – х років кримські татари розпочали активну політику щодо відстоювання своїх прав. Так, у червні 1991 року курултай прийняв "Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу", відповідно до якої Крим проголошувався національною територією кримськотатарського народу, де тільки він має право на самовизначення відповідно до міжнародних правових актів. Це при тому, що сумарна кількість кримських татар на півострові була близько 100 тис. осіб, що становило лише близько 4 % населення півострова [4].

Натомість, у вищих органах державної влади України розуміли, що розв'язання політико-правових проблем кримських татар не на часі і визначили головним вектором політики щодо репатріації депортованих їх соціально-економічне облаштування.

Важливими документами, що активізували цю роботу стали постанови Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 р. за № 636 "Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим" та від 18 березня 1996 р. за № 331 "Про здійснення заходів щодо розв'язання соціально-економічних, етнічних та гуманітарних проблем в Автономній Республіці Крим", якою було затверджено Програму першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися та проживають в АРК.

У цілому динаміка виділення бюджетних коштів на процес облаштування депортованих кримських татар виглядала так: У 1992 році на потреби депортованих з Державного бюджету України було виділено більш як 10 мільярдів карбованців, у 1993 році – 110 мільярдів

карбованців, у 1994 р. – понад 1 трильйон карбованців, у 1995 р. – 2 трильйони 478 мільярдів карбованців. В наступних роках фінансування буде скорочене через нестачу коштів [5].

Проте навіть цих асигнувань було явно недостатньо. У 1995 р. Меджліс кримськотатарського народу неодноразово звертався до Президента України Л. Кучми з проханням збільшити розмір фінансової допомоги на облаштування депортованих [6]. Також це питання неодноразово порушувалося в доповідних записках Державного комітету у справах національностей до Кабінету Міністрів України [7] та під час засідань Республіканської комісії у справах депортованих народів [8].

Разом з тим, попри значні зусилля української держави щодо наповнення етнонаціональної політики економічним змістом, лідери кримськотатарського руху головні зусилля продовжували спрямовувати на задоволення політико-правових вимог: визнання офіційного статусу кримських татар як корінного народу України; визнання меджлісу як представницького органу кримськотатарського народу, встановлення квоти представництва кримських татар у Верховній раді АРК, визнання кримськотатарської мови як офіційної мови автономії тощо.

Держава намагалася хоча б частково задовольнити вимоги репатріантів стосовно представництва в органах влади. Так, у 1994 р. Рада Міністрів АР Крим повідомляла, що у структурі новоствореного Республіканського комітету у справах національностей близько третини співробітників складають кримські татари. До того ж, чотири представники кримських татар, серед яких було двоє представників Меджлісу, брали участь у засіданнях Республіканської комісії у справах депортованих народів [9].

Важливим кроком у розробці ефективної політики щодо задоволення потреб репатрійованих було підписання 18 травня 1999 року Президентом України Л.Кучмою Указу "Про Раду представників кримськотатарського народу". В ньому, зокрема, йшлося: "з метою більш оперативного вирішення політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших проблем, пов'язаних з адаптацією та інтеграцією депортованого кримськотатарського народу в українське суспільство, невизначеністю правового статусу Меджлісу, обраного Курултаєм кримськотатарського народу, відповідно до пункту 28 статті 106 Конституції України (254к/96-ВР) постановляю:

1. Утворити при Президентові України Раду представників кримськотатарського народу як консультативно-дорадчий орган.

2. Призначити ДЖЕМІЛЄВА Мустафу головою Ради представників кримськотатарського народу".

Перед Радою були поставлені такі завдання:

- аналіз і прогнозування політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших питань, пов'язаних з поверненням, облаштуванням, адаптацією депортованого кримськотатарського народу та його інтеграцією в українське суспільство;

- підготовка та внесення пропозицій Президентові України щодо вирішення цих проблем, а також з питань фінансування державних та республіканських програм, пов'язаних з поверненням в Україну, визначення пріоритетних напрямків використання коштів на такі цілі;

- участь у розробленні проектів законодавства України та державних програм з питань, пов'язаних з поверненням, облаштуванням, адаптацією депортованого кримськотатарського народу та його інтеграцією в укра-

їнське суспільство і збереження його етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності [10].

Рішення Ради мали рекомендаційний характер. Особливо слід підкреслити, що робота вищезазначеного органу була не формальною. Її засідання проходили 3-4 рази на рік за участю Президента України Л.Кучми, керівників Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств.

Такий крок Президента України дав потужний імпульс процесу встановлення діалогу між органами влади та кримськотатарським національним рухом. Зокрема, 24 травня 1999 року Постановою Ради міністрів АР Крим за № 182 "Про заходи щодо розв'язання проблем кримськотатарського народу" подібна рада була створена при кримському уряді.

В цілому, за час роботи Ради було проведено чотири засідання цього органу, на яких було ухвалено майже 60 доручень президента з поточних питань та з проблем облаштування репатріантів, збереження культурної спадщини [11].

Попри далеко не завжди високоефективне виконання органами влади наданих їм доручень, такий механізм співпраці демонстрував наявність у керівників держави політичної волі до розв'язання питань кримськотатарської спільноти.

Важливе місце у діалозі української влади і кримськотатарського національного руху щодо вироблення політики репатріації займала діяльність Робочої групи з підготовки пропозицій щодо вирішення питань облаштування депортованих і їх інтеграції в українське суспільство при Президентові України [12]. До її компетенції відносилося:

- аналіз факторів, які об'єктивно дають підстави для протестів кримських татар, а які сприяють нагнітання ситуації;

- вироблення пропозиції, щодо методів ефективного протистояння радикалізації кримськотатарського руху;

- забезпечення координації центральних органів влади, що здійснювалася з метою запобігання наслідків чеченського конфлікту в Україні;

- вдосконалення механізму постійного діалогу між державними органами та лідерами кримських татар, а також солідарної відповідальності, за ситуацію, що складається;

- координація роботи щодо розробки Концепції етнополітики України.

Результатом роботи Ради представників кримськотатарського народу та зазначеної вище Робочої групи стала підготовка Указу Президента України "Про заходи щодо соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим та міста Севастополя". Цей Указ був і залишається до тепер найбільш системним і комплексним документом, який офіційний Київ прийняв стосовно АР Крим.

На його виконання було досягнуто суттєвих позитивних зрушень у сферах життя півострова, у тому числі й щодо розв'язання проблем депортованих кримських татар.

По-перше, якщо на початку і в середині 1990-х років у Криму панували відверто сепаратистські настрої, то наприкінці 1990-х – початку 2000-х років, ситуацію вдалося стабілізувати, і "політична температура" на півострові була знижена.

По-друге, без прийняття законодавчих актів, вдалося фактично легалізувати меджліс і спрямувати його діяльність у конструктивне річище.

По-третє, об'єктивну неможливість збереження відповідних обсягів бюджетного фінансування повернення

і розселення депортованих кримських татар, була компенсована відповідними кроками у вирішенні питань політики – правового характеру.

Отже, можна зазначити, що головним завданням державної політики України було розв'язання фінансово – економічних проблем кримських татар. Незважаючи на складність економічного становища в державі, Уряд України вишукував кошти, щоб підтримати облаштування депортованих, які повертаються. Досліджуваний період також можна охарактеризувати як час інтенсивної роботи органів державної влади України над законодавством в етнічнонаціональній сфері, що призвело до суттєвого зниження конфліктогенності на півострові.

1. Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005; Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2004. 2. Рафальський О. Національні меншини України у XX ст. Історіографічний нарис. К., 2001. 3. Панчук М. Рафальський О. Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена тема // Кримські студії. – 2005. – №1 // [http://www.cidct.org.ua/uk/studii/1-2\(05\)/9.html](http://www.cidct.org.ua/uk/studii/1-2(05)/9.html) 4. Фірсов Р.М. Формування цілей та завдань кримськотатарського національного руху 1990-91 рр. // Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство. – 1998. – № 2. – с. 34. 5. Білуха Ю. Аналітично – довідковий матеріал з питань повернення в Україну та облаштування депортованих за національною ознакою. // Кримські студії. – 2000. – №1 // [http://www.cidct.org.ua/uk/studii/1\(2000\)/5.html](http://www.cidct.org.ua/uk/studii/1(2000)/5.html) 6. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань

повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму за 1995 р. – ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 4638, арк. 71. 7. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму за 1994 р. – ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 4200, арк. 188. 8. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму за 1995 р. – ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 4638, арк. 96–100. 9. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення кримських татар, депортованих осіб та інших національностей до Криму, діяльності Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму за 1994 р. – ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 4200, арк. 32. 10. Указ Президента України від 7 квітня 2000 р. № 573. "Про Положення про Раду представників кримськотатарського народу" // <http://www.cidct.org.ua/uk/documents/representatives/councilstatus.html> 11. Тищенко Ю. Безпорадна Рада. Парадокси нинішнього діалогу влади та кримських татар // <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/09/2/5349052/> 12. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 р. №636. "Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим" // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=636-95-%EF>

Надійшла до редколегії 14.03.12

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 112

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,2. Наклад 300. Зам. № 212-6306.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 4.
Підписано до друку 12.12.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02